

Олександр ГОЛОВКО

КНЯЗЬ
МСТИСЛАВ МСТИСЛАВИЧ
«УДАТНИЙ»
І ЙОГО ДОБА

Олександр Головка

КНЯЗЬ
МСТИСЛАВ МСТИСЛАВИЧ
«УДАТНИЙ»
І ЙОГО ДОБА

Кам'янець-Подільський
«Аксіома»
2017

УДК 94(477)/(092)''12''(081)
Г60

Відповідальний редактор –

С. А. Копилов, доктор історичних наук, професор

Рецензенти:

Л. В. Войтович, доктор історичних наук, професор
В. С. Степанков, доктор історичних наук, професор

*Рекомендовано до друку вченою радою
Кам'янець-Подільського національного університету
імені Івана Огієнка
(протокол № 4 від 4 квітня 2017 року)*

Головко Олександр

Г60 Князь Мстислав Мстиславич «Удатний» і його доба / О. Б. Головко. — Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. — 272 с.

ISBN 978-966-496-402-6

У монографії досліджено життя і діяльність одного з найбільш відомих володарів Русі першої третини XIII ст. князя Мстислава Мстиславича «Удатного». Автор подає історію сходження цього князя на політичний Олімп, коли він упродовж досить короткого часу з держателя відносно невеликих удільних князівств перетворився на лідера потужного табору князів Ростиславичів. Висвітлюється володарська діяльність Мстислава Мстиславича у Новгородській землі, його боротьба за оволодіння та утримання Галицького князівства. Події на Русі описані на фоні аналізу державно-політичного розвитку східнослов'янських князівств в удільну добу з урахуванням міжнародної ситуації в Східній і Центральній Європі. Особливу увагу приділено висвітленню історії першої війни русів і половців із монгольськими військами навесні 1223 року.

УДК 94(477)/(092)''12''(081)

ISBN 978-966-496-402-6

© О. Б. Головко, 2017
© «Аксіома», видання, 2017

*Століттю заснування
Кам'янець-Подільського
національного університету
імені Івана Огієнка
присвячується*

ЗМІСТ

Передмова	5
1. Давньоруські землі в удільну добу. Галицька земля на початку XIII ст.	25
2. Походження і дитинство князя Мстислава. Новгородська епопея Мстислава Мстиславича	61
3. Боротьба князя Мстислава Мстиславича за оволодіння і збереження Галицької землі	92
4. Битва на р. Калка	140
5. Останні роки життя галицького князя Мстислава	163
Післямова	183
Примітки	187
Хронологічна таблиця	242
Бібліографія	244
Список ілюстрацій	251
Іменний покажчик	253
Географічний покажчик	267

*Історія мого життя становить
частину історії життя моєї батьківщини*
Т. Г. Шевченко

ПЕРЕДМОВА

В 1881 р. авторитетний санкт-петербурзький «Журнал Міністерства народної освіти (Журнал Міністерства народного просвещения)» опублікував невелику статтю, в якій розглядалося складне питання про час завоювання князем Мстиславом Мстиславичем прикарпатського міста Галича¹. Через чотири роки це ж видання в трьох своїх числах надрукувало велике дослідження про цього ж володаря — «Князь торопецький Мстислав Мстиславич»². Обидві праці належали нещодавньому (1880 р.) випускнику Харківського університету Владиславу Петровичу Бузескулу. Біографія князя була студентською дипломною роботою молодого історика, за яку він отримав золоту медаль.

Увага санкт-петербурзьких видавців до праці В.П. Бузескула не була випадковою. Необхідно зазначити, що до того часу в літературі не було спеціального дослідження життя та діяльності цього політичного діяча, який був вельми помітною політичною постаттю в подіях на Русі першої третини XIII ст. Правда, відносно невелику популярну біографію князя Мстислава на початку 70-х років XIX ст. в свою «Русскую историю в жизнеописаниях ее главнейших деятелей» (перше видання у 1873 р.)³ вмістив М. І. Костомаров (також вихованець Харківського університету), але за докладністю викладу фактів із життя князя вона у значній мірі поступалася не тільки вище згаданому біографічному нарисові В. П. Бузескула, але і інформації про давньоруського володаря, яку можна було тоді прочитати у загальних працях з історії Русі, зокрема в творах М. М. Карамзіна, Д. Зубрицького або С. М. Соловйова.

На жаль, досить докладна біографія В. П. Бузескула про князя Мстислава Мстиславича не набула значної популярності серед широкого кола шанувальників історії. Про цю працю не знав, судячи із тексту багатотомної «Історії України-Руси», навіть чудовий знавець східноєвропейської старовини М. С. Грушевський! Сам В. П. Бузескул не продовжував у подальшому свої пошуки у сфері вивчення минулого Русі, оскільки згодом став відомим вченим-античником. Головну увагу у своїй творчості дослідник приділяв всесвітній історії, особливо історії стародавньої Греції, вивчення якої принесло у подальшому професору Харківського університету великий науковий авторитет⁴.

*Владислав Петрович
Бузескул
(1858–1931 рр.)*

Така ж доля належної невизнаності у дослідників історії Русі спіткала і іншу, але значно пізнішу за часом написання книги про Мстислава Мстиславича. В 30-х роках наступного ХХ ст. кіровський (в'ятський) історик А. В. Еммауський підготував наукову біографію князя, однак вона була надрукована лише через одинадцять років після смерті дослідника в 1998 р.⁵ Тому і в цьому випадку слід із сумом визнати, що і ця спеціальна розвідка про життя князя Мстислава не отримала вчасно належного місця в історіографії і досі є недостатньо відомою не тільки для широкого кола читачів, а, навіть, для багатьох спеціалістів, які вивчають минуле Русі.

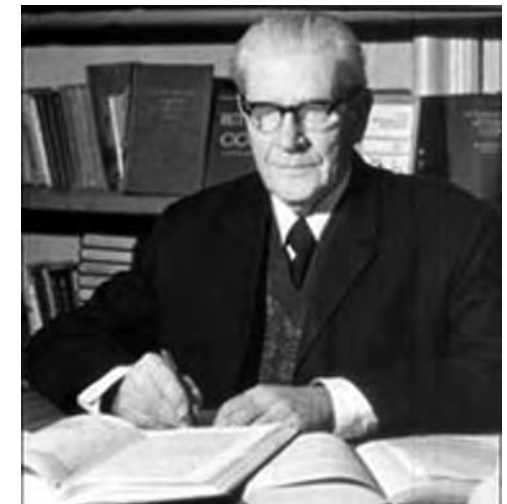
Розповідаючи про працю А. В. Еммауського, слід відзначити, що цей автор, справедливо наголошуючи на важливості місця князя Мстислава в історії Русі першої третини ХІІІ ст., ідеалізує його постать, досить часто прагне виправдати його дії, представлені у джерелах в негативному плані. Зокрема, він пояснює укладення галицьким князем угоди з угорським королем Андрієм ІІ

в 1221 р. тим, що його союзник володимиро-волинський князь Данило Романович був ненадійним союзником. Історик «кореґує» історію про знищення Мстиславом Мстиславичем човнів на Дніпрі під час відступу руських військ після програшу битви на Калці, яке в літературі часто є приводом для звинувачень князя в слабкодухості і зраді, відзначаючи, що князь начебто останнім переправлявся через водну перепону⁶.

Крім названих спеціальних студій про князя Мстислава Мстиславича, чимало інформації про цього політичного діяча, оцінок його діяльності можна знайти на сторінках загальних праць істориків ХІХ – початку ХХ ст. вже згаданих М. М. Карамзіна, Д. Зубрицького, С. М. Соловйова, а також І. Шараневича, О. М. Андріяшева, М. С. Грушевського та ін.⁷ Важливі епізоди діяльності князя Русі висвітлені в ХХ – на початку ХХІ ст. в дослідженнях Б. Влодарського, В. Т. Пашута, І. П. Крип'якевича, М. Ф. Котляра, Д. Феннела, О. В. Майорова, Д. Домбровського, Л. В. Войтовича, Дж. Харді та ін.⁸

*Микола Іванович
Костомаров
(1817–1885 рр.)*

*Анатолій Васильович
Еммауський
(1898–1987 рр.)*

В історії Русі є чимало політичних діячів, які заслуговують на особливе визнання і давно привертають до себе пильну увагу дослідників. Серед таких видатних князів, життя і правління яких були важливими віхами в історії України-Русі, можна перш за все назвати імена київських володарів X – початку XII ст. Святослава Ігоровича, Володимира Святославича, Ярослава Володимировича «Мудрого»⁹, Володимира Всеволодовича «Мономаха», більш пізніх галицьких правителів Володимирка Володаревича та Ярослава Володимировича «Осмомисла», суздальських князів Юрія Володимировича «Довгорукого», Андрія Юрійовича «Боголюбського», Всеволода Юрійовича «Велике Гніздо», чернігівських князів XII ст. Всеволода Ольговича, XIII ст. Михайла Всеволодовича і його сина Ростислава, північноруського володаря Олександра Ярославича «Невського», князів Південно-Західної Русі Романа Мстиславича і його синів Данила і Василька. Діяльність цих історичних постатей досить ґрунтовно вивчена в літературі¹⁰.

Але в житті слов'ян Східної Європи були дуже цікаві політичні особистості, життя і діяльність яких залишаються поза достатньою увагою широкого кола сучасних шанувальників давнини. До таких державних діячів, на нашу думку, і належить поставити давньоруського князя Мстислава Мстиславича «Удатного», без знання біографії якого важко у повній мірі представити складне політичне життя Русі, давньоруських князівств, їх місце на міжнародній арені у першій третині XIII ст. Тут варто лише згадати про значне місце цього князя у політичному житті Великого Новгороду наприкінці першого і в середині другого десятиліття згаданого століття, про його виправи до Прибалтики і боротьбу з хрестоносцями, про позицію володаря у протистоянні князівських угруповань у Середньому Придніпров'ї на початку другого десятиліття XIII ст., про його керівництво коаліцією князів-переможців у найбільшому за масштабами внутрішньополітичному зіткненні князів удільної доби – Липицькій битві (квітень 1216 р.), про тривале змагання за завоювання і утримання Галицької землі наприкінці 10-х – у 20-х роках XIII ст., про орга-

нізацію коаліції південноруських князів і половців проти монголів та участь у битві на р. Калці в 1223 р.

Події, пов'язані із діяльністю Мстислава Мстиславича, передані переважно на сторінках давньоруських літописів. Необхідно зазначити, що перші відомості про князя кінця XII – початку XIII ст. носять епізодичний і вкрай недокладний характер, оскільки в той час він не був якоюсь значною політичною фігурою в житті Русі. Щодо більш пізніх фактів біографії Мстислава, то тут при їх розгляді необхідно враховувати фактор симпатій або антипатій до нього тих чи інших літописців. Зокрема, новгородський період його правління викладений у новгородському літописанні, зафіксований прихильним до князя книжником¹¹. Його діяльність, як члена коаліції князів Ростиславичів, передається як новгородською, так і київською літописними традиціями. У зв'язку з чим ми маємо відмінні оцінки дій князя Мстислава сучасними авторами. Новгородська традиція, наприклад, представляє Мстислава Мстиславича як лідера у той час потужного на Русі клану Ростиславичів, київська на перше місце серед них виділяє київського князя Мстислава Романовича.

Лаврентійський літопис. Сучасне фото

Аналогічна тенденція спостерігається при викладі літописцями подій, пов'язаних із участю південноруських князів у війні проти монгольського експедиційного корпусу на чолі з полководцями Джебе та Субедеєм в 1223 році. Протографом всіх літописних повідомлень був твір, що належав, на думку більшості авторів перу якогось київського літописця, який в літературі умовно названий Повістю про битву на річці Калці. Автор цієї пам'ятки симпатизував при викладі подій київському князю Мстиславу Романовичу¹². З розповіді про битву у Галицько-Волинському літописі, де основою є згадана Повість, виключений докладний опис бою Мстислава Романовича з монголами і включена розповідь про участь у зіткненнях з нападами Данила Романовича, який допомагав Мстиславу Мстиславичу¹³.

Найбільш складно оцінити авторські симпатії повідомлень про Мстислава Мстиславича в Галицько-Волинському літописі. Цю частину літопису, яка розпочинається наприкінці 10-х років XIII ст. і завершується приблизно 1227-1228 рр., М. Ф. Котляр називає «Повістю про збирання Данилом Волинської вотчини»¹⁴. Вона, на думку автора, була написана книжником Дем'яном,

Іпатіївський літопис. Сучасне фото

людиною близькою до володимиро-волинського князя Данила, який, розповідаючи про князювання князя Мстислава в Галицькій землі, постійно вдавався до реабілітації його політики, але за змістом ця політика була настільки непослідовною, що її негативність не можна було приховати¹⁵.

П. П. Толочко вважає, що ця частина літопису не могла виключно належати автору, який є симпатиком Данила Романовича, оскільки в тексті є фрагменти, які свідчать про те, що вони були написані людиною наближеною до Мстислава. Історик робить висновок про те, що згадана частина літопису – це поєднання двох повістей – Повісті про Данила Романовича і Повісті про Мстислава Мстиславича¹⁶.

На нашу думку, «специфічне» ставлення галицького літописця до Мстислава Мстиславича, яким, на наш погляд, був близький до князя його духівник Тимофій, можна охарактеризувати дещо інакше. В силу існуючих ідеологічних уявлень книжник повинен був дотримуватися певних іміджевих підходів щодо прояву свого ставлення до власного князя, але самим змістом викладу подій він не міг приховати симпатій до Данила Романовича, будучи фактично його апологетом. А тому при викладі у творі матеріалу постійно прослідковується лінія на підкреслення контрасту дій двох князів: володимиро-волинського і галицького.

Про персону Мстислава Мстиславича можна знайти інформацію не тільки на сторінках руських літописів, а і іноземних джерел. Про перебування князя у Новгороді, його участь у походах північноруських дружин у Прибалтику пише автор «Хроніки Лівонії» латиномовний хроніст Генріх Латвійський¹⁷. Згадку про Мстислава можна знайти у листі від 27 січня 1222 р. римського папи Гонорія III до угорського короля Андрія II¹⁸. Але найбільш цікаво, що про тодішнього галицького князя було відомо навіть у край далекому від Русі Китаї, де в офіційній хроніці династії «Юань ши» згадуються руські князі Мстиславичі (серед яких був Мстислав Мстиславич галицький) при описі протистояння мон-

гольського експедиційного корпусу Джебє і Субедея з русько-половецьким військом весною 1223 р.¹⁹.

В храмі св. Пантелеймона поблизу Галича серед віднайдених графіті є записи, що стосуються часу правління в місті князя Мстислава Мстиславича — «**ВЪ КН(А)Ж(Є)НИИѢ МЪСТИСЛАВЛЕ**»²⁰ та «**при МстиславѢ князѢ**»²¹.

*Святий Пантелеймон.
Фреска з Софійського собору
у Києві*

Зазначимо, що храм св. Пантелеймона відіграв особливу роль в духовно-ідеологічному і політичному житті Галицького князівства. Це єдина пам'ятка архітектури Галичини давньоруського часу, що збереглася до нашого часу. Церква знаходиться на високому березі ріки Дністра в місці впадіння в нього річки Лімниці (7 км на північ від дитинця літописного Галича²²) в селі Шевченкове Галицького району Івано-Франківської області.

В письмових джерелах цей храм вперше згадується як костюл св. Станіслава з середини XIV ст. З кінця XVI ст. він входив до комплексу монастиря католицького ордену францисканців. Протягом своєї історії храм неодноразово перебудовувався і реконструювався. Першим пам'ятник архітектури досліджував на початку XX ст.

Й. Пеленський, який прийшов до висновку, що церкву було побудовано біля 1200 р.²³ Зараз дослідники схиляються до більш раннього визначення дати побудови храму — 80-ті роки XII ст., оскільки знайдені графіті з вказівкою дат 1193 та 1194 рр.²⁴.

Інформацію про першу назву храму вчені одержали завдяки знахідці напису у самій споруді — «Ц[Е]Р[К]О[В] С[В]ЯТ[О]Г[О] ПАНТЕЛИМОН[А]»²⁵. Св. Пантелеймон жив у III ст. н.е. в східно-римському місті Никомидії. Його справжнє ім'я Пантелеон. За життя прославився своїм унікальним вмінням лікувати людей. Переслідувач християн імператор Максиміан (284–305 рр.) за відмову Пантелеона молитися язичницьким богам піддав того тортурам, а потім наказав спалити живцем. Культ св. Пантелеймона отримав широке розповсюдження як у католицькій, так і православної церквах. В останній він шанувався не тільки як цілитель, а і як покровитель воїнів, а також в народній традиції як захисник людей від можливої пожежі.

Відомо, що дружина київського князя Володимира Всеволодовича «Мономаха» Гіта підтримувала тісні контакти з кельнським монастирем св. Пантелеймона, в некролозі якого є запис про смерть княгині. Саме широке шанування в князівській родині Мономаховичів культу св. Пантелеймона пояснює: чому внук Володимира та Гіти Ізяслав Мстиславич отримав у хрещенні ім'я Пантелеймон. Пізніше князь Ізяслав на честь свого духовного патрона заснував у Новгороді монастир св. Пантелеймона, а при-

*Графіті з найбільш давньою
датою на стіні церкви
св. Пантелеймона.
Фото автора,
листопад 2016 р.*

бічник Ізяслава під час його князювання у Києві Климент Смолятич був освячений у митрополити Русі 27 липня 1147 р., тобто в день пам'яті св. Пантелеймона²⁶. Від часів Ізяслава Мстиславича св. Пантелеймон стає духовним патроном князівської родини волинських Мстиславичів.

Сучасні дослідження засвідчують, що біля церкви Пантелеймона була побудована резиденція Романа Мстиславича, коли він став в 1199 р. володарем Галицько-Волинського князівства²⁷. Під час археологічних розкопок неподалік храму св. Пантелеймона, який зберігся до наших днів, були виявлені потужні оборонні споруди, що свідчить про існування тут княжого двору у вигляді фортеці або замку. Біля храму (700 м від церкви) було також ви-

Церква св. Пантелеймона у селі Шевченкове Галицького р-ну Івано-Франківської обл. Сучасне фото

явлено кладовище з багатими похованнями, що також свідчить на користь існування тут князівської резиденції і мешкання тут князівської родини і її наближених²⁸. Нещодавно тут між укріпленнями і храмом св. Пантелеймона дослідниками були знайдені сліди фундаментів будівлі палацового типу²⁹. До речі, в середині XII ст. неподалік від цієї резиденції знаходився княжий двір батька Ярослава «Осмомисла» засновника об'єднаного Галицького князівства Володимирка Володаревича³⁰. Вірогідно, що поблизу Галича знаходилася і резиденція самого Мстислава Мстиславича. Б. М. Томенчук вважає, що місцем цієї резиденції був княжий двір Ярослава Осмомисла на городищі в с. Крилос Галицького району Івано-Франківської області, який сучасні дослідники ідентифікують як місце знаходження дитинця давнього Галича³¹.

Особа князя Мстислава, як зазначалося, не обминалася і не обминається в літературі з історії Східної Європи, однак, в основному, ця увага все ж таки здебільшого реалізується у формі невеликих пасажів у працях з історії Русі часів перебування в тих чи інших князівствах Мстислава Мстиславича, у відносно вузьких за темою, спеціальних дослідженнях з політичної історії Русі, де в кращому випадку розглядаються лише окремі конкретні епізоди з життя руського володаря. Поряд із цим в описах фактів із біографії князя Мстислава можна побачити чимало питань без відповіді та невисвітлених сюжетів.

Жорстока політична боротьба між князями Русі, вельми непрості відносини Мстислава Мстиславича з іншими представниками правлячої еліти східнослов'янського суспільства, як зазначалося, наклали свій відбиток на характері показу діяльності князя в творах його сучасників — різних за політичною орієнтацією авторів. Що стосується часу перебування Мстислава Мстиславича у Південно-Західній Русі, це особливо, як вже відзначалось, проявилось в описах його діянь на сторінках унікальної давньоруської пам'ятки — Галицько-Волинського літопису. В розповіді цієї пам'ятки, яка стосується князювання князя Мстислава в Галичі

однозначно простежується тенденційне у позитивному плані ставлення галицького автора до іншого володаря — володимироволинського князя Данила Романовича. Водночас цей же автор, хоча б у силу свого положення, не міг не виправдовувати дій свого патрона галицького князя, який досить часто був у досить непростих стосунках з Данилом Романовичем.

Такий підхід з самого початку, зрозуміло, створює певні труднощі для об'єктивного аналізу літописної інформації, що ще більше ускладнюється в умовах, коли треба розглядати періодично складні сторінки взаємин між Данилом Романовичем і його тестем Мстиславом Мстиславичем. Тому не випадково в історіографії можна побачити як відверті панегірики, так і вкрай жорсткі характеристики діяльності князя як володаря Галицького князівства³².

Ще у першій половині XIX ст. оцінка постаті Мстислава Мстиславича викликала жорстку полеміку між двома відомими російськими істориками і письменниками М. М. Карамзіним і М. О. Польовим. У працях першого цей князь характеризується як володар «слабкий характером, у багатьох випадках неблагорозумний, іграшка хитрих бояр і винуватець першого лиха, що прийшло на Росію від монголів»³³. Для другого автора — він є зразком ідеального володаря, для якого головною метою життя були не особисті амбіції, а захист інтересів Русі. М. О. Польовий різко критикує М. М. Карамзіна за, на його думку, несправедливу критику князя Мстислава: «Жалюгідним є історик, що проголосив несправедливий вирок удалому князю, але пам'ять про Мстислава залишиться чистою, не дивлячись на безсилий софізм»³⁴.

Досить толерантно до Мстислава Мстиславича ставиться львівський дослідник Д. Зубрицький, який відзначав, що князь вправно розпоряджався лише зброєю, але через прямотушність його завжди вводили в оману галицькі бояри³⁵. Московський історик С. М. Соловйов писав, що Мстислав був князем, знамени-

тим своїми славними, але марними подвигами, які, у відповідності до концепції історика, показали недієздатність Південної Русі до подальшого державного життя. Мстислав Мстиславич, пише автор, «виявив лише перед смертю марне каяття у своїй безхарактерності»³⁶. Казанський професор Д. С. Корсаков зображував Мстислава рятувальником Новгорода, «типовим виразником вмираючого на той час образу південного князя, рицарем без страху і докору удільно-вічової, родової Русі». Успіхи Мстислава Мстиславича і його союзника Константина Всеволодовича в Липицькій битві вчений розглядав як перемогу вічових засад, носієм яких був Новгород, над єдиновладними, виразником яких була Суздальська земля³⁷.

Вже у істориків XIX ст. виникла складна ділемма: чому відносно успішна діяльність Мстислава Мстиславича у Новгороді не знайшла такого ж продовження у Галичі? Львівський професор І. Шараневич, розповідаючи про діяльність князя, відзначав із цього приводу: «Мстислав, який звик у Новгороді підкорятися вєчу і слухати голос народу, старався і в Галичі побудувати своє володіння на народній волі, а не спиратися лише на примус. При цьому прагнув узгодити всі устремління і намагання, що опрорювали його володіння»³⁸. Київський історик О. М. Андріяшев писав про Мстислава Мстиславича: «Цей князь представляв собою тип князя-дружинника в найкращому вияві, користувався на Русі репутацією непереможного і борця за праву справу»³⁹. Але при оцінці конкретних його дій під час перебування в Галичі вчений відзначає недалекоглядність і недипломатичність князя⁴⁰.

Починаючи з праць М. С. Грушевського, тон при оцінці діяльності князя Мстислава у Галичі істориками істотно змінюється. До цього більшість науковців, даючи в цілому доброзичливі характеристики володаря, звертали увагу на певний збіг об'єктивних обставин, які заважали діяльності і ставили Мстислава в скрутне становище⁴¹. Тепер автори праць здебільшого прямо критикують його за недалекоглядну політику. Так, сам

М. С. Грушевський вважав, що «в самій Галичині Мстислав грав досить нужденну роль. В руках боярських політиків сей славний воєвода був безрадним знаряддям, і вони без кінця плели сітку інтриг, знаходячи собі опору на угорському столі»⁴². С. Томашівський стверджував, що хоробрість галицького князя дорівнювалася його безхарактерності⁴³.

Московський дослідник В. Т. Пашуто у своїй книзі з історії Галицько-Волинської Русі наголошує: «В 1228 р. на шляху до Києва помер Мстислав Удалий, який служив своїм мечем не укріпленню князівської влади, а боярській феодальній реакції (Новгород, Галич)»⁴⁴. Автор цих рядків у 1988 р. писав: «Мстислав після приходу до влади у Галичині став виразником інтересів місцевих феодальних кіл, зокрема підтримував тісні контакти з угорським двором»⁴⁵.

Майже такі характеристики галицького періоду життя князя Мстислава можна спостерігати і в багатьох сучасних творах з історії Волині і Галичини. У монографії санкт-петербурзького вченого О. В. Майорова наголошується, що Мстислав Мстиславич не мав суспільної підтримки в Галичі, внаслідок чого він не зміг реалізувати себе як князь Галицької землі. «Що стосується причини невдачі княжіння Мстислава, то вона вбачається нам не у горезвісних боярських підступах, «заколотах» і «зрадах», а перш за все у якостях самого князя: в невмінні останнього знаходити добрі стосунки з громадою, у помилках, які він допустив, військових невдачах і під кінець у фізичній немічці»⁴⁶.

Київський історик М. Ф. Котляр, який історію Галицької землі того часу розглядає в контексті вигідності тих чи інших дій персонажів політичного життя Південної Русі першої половини XIII ст. для володимиро-волинського князя Данила Романовича, постать якого історик ідеалізує, пише про тестя останнього наступне: «Мстислав зовсім не мав таланту керівника державою та твердого характеру. Він взяв курс на спілкування з боярами, замість того, щоб обмежити їх сваволлю, й пере-

творився, зрештою, на слухняну іграшку в руках феодальних олігархів. Водночас усі, складні й прості, питання внутрішньої та зовнішньої політики він прагнув розв'язати єдиним близьким йому способом — застосуванням зброї. Велику роль у його війську відігравали половці, яких прислав Мстиславові його тесть, відомий в історії хан Котян. До всього в політичних справах новий галицький князь зовсім не відзначався послідовністю. Тому можна сказати, що надії Данила на Мстислава в об'єднавчих планах щодо Західної Русі (спочатку Волині) виявилися марними»⁴⁷.

Досить тенденційно налаштованим по відношенню до Мстислава автором був санкт-петербурзький науковець Л. М. Гумільов. З приводу участі князя у битві на р. Калці вчений відносно його дій як керівника війська наголошує, що «в нас час таких полководців судять». Не задоволений історик і тим, що Мстислав керував коаліцією, яка своєю перемогою в Липицькій битві в 1216 р., на його думку, підірвала могутність Владимиро-Суздальського князівства, яке могло б стати союзником Новгороду у боротьбі з хрестоносцями. Водночас Л. М. Гумільов вважає, що Мстислав Мстиславич в 1219 р. врятував Галичину, коли за допомогою половців і місцевого населення переміг угорців. Згодом встановлений союз із боярами, згідно погляду історика, дозволив володарю утриматися при владі⁴⁸.

Водночас в сучасній історичній літературі можна спостерігати протилежні, і на наш погляд більш виважені, характеристики князя Мстислава. Так, люблінський історик М. Бартніцький не тільки визнає наявність значного політичного потенціалу політика, а і відзначає, що у подальшому після його смерті апробованим Мстиславом Мстиславичем шляхом йшов його зять і наступник на галицькому столі Данило Романович⁴⁹. В одній із статей про князя Мстислава інший польський дослідник з міста Бидгоща Д. Домбровський справедливо наголошує, що цей володар був «головною діючою особою подій, що мали місце на Русі у період

з першого і майже до останнього десятиліття XIII ст. Зокрема, протягом більше десяти років він брав активну участь у боротьбі за Галич, неодноразово здобуваючи його трон»⁵⁰.

Іжевський історик В. В. Пузанов, який підготував до видання книгу А. В. Еммауського про Мстислава Мстиславича, у післямові до неї пише, що умови перебування князя в Новгороді і Галичі істотно відрізнялися. Ця обставина і позначилася на результатах його діяльності в цих містах. Зокрема, на думку вченого, перебування в Прикарпатті було для Мстислава набагато більш складним, ніж на півночі Русі, перш за все в контексті різних небезпек, які випливали з внутрішньо-, так і зовнішньополітичного життя Південно-Західної Русі. Другий момент, який у негативному плані позначився на популярності Мстислава в Галичі, був його союз із непопулярними на Русі кочівниками — половцями, яких він активно використовував у військових операціях у Прикарпатті. І, нарешті, третя відмінність полягала в тому, що головною, на думку В. В. Пузанова, функцією князя в Новгороді, влада якого тут за прерогативами була меншою, ніж роль князя в Галичі, була переважно військова діяльність, яку князь виконував добре. «Новгород у великій мірі цінувал військові якості князя, а ними. як ніхто інший тоді, і володів Мстислав Удалий»⁵¹.

Львівський дослідник А. В. Войтович останнім часом істотно скорегував своє ставлення до галицького князя. Якщо в книзі про князівські еліти на Русі він відзначав, що як внук галицького князя Ярослава Володимировича «Осмомисла» Мстислав мав найбільше прав на «галицьку спадщину», але водночас проголошував, що той, «будучи посереднім політиком, на галицькому престолі перетворився на іграшку в руках боярських партій»⁵², то в біографії князя Данила Романовича науковець пише: «Волинські автори Галицько-Волинського літопису подали блискучого полководця Мстислава Удатного недалекоим політиком. Але як галицький князь Мстислав Удатний діяв перш за все у власних інтересах. І ці інтереси не завжди співпадали з інтересами його зятя Данила

Романовича. Для Мстислава Мстиславича найважливіше було нормалізувати стосунки із сусідами та знайти спільну мову з галицьким боярством, у чому йому повинен був допомогти досвід контактів із боярством новгородським»⁵³.

Сербський історик із міста Нови Сад Дж. Харді відзначає, що, покинувши Новгород і прагнучи завоювати відносно стабільний князівський стіл, Мстислав Мстиславич у Прикарпатті реально зіткнувся тут із аналогічною з північним краєм політичною картиною. Більш того, вона була складнішою, оскільки галицьке боярство, яке потужними коріннями було міцно пов'язано із своїм краєм, орієнтувалося і отримувало підтримку від Королівства Угорщина. Щоб на старості років не опинитися у невеликому удільному Торчеському князівстві, князю Мстиславу слід було думати про проведення дуже обережної політики у Галицькій землі⁵⁴. Вельми коротку, але чітку характеристику часу правління князя Мстислава в Галичі дає санкт-петербурзький історик Д. Г. Хрустальов, який пише, що там «період відносного спокою наступив, коли в 1221-1227 рр. галицький стіл захопив блискучий Мстислав Мстиславич Удатний (Удалий)»⁵⁵. Автор цих рядків, розглядаючи питання про місце Галича в політиці придніпровських і північних князів Русі в першій третині XIII ст., звернув увагу, що відсутність активного інтересу цих князів до Галича наприкінці 10-х — у 20-ті роки XIII ст. пояснюється тим, що містом «з 1219 по 1227 р. (з перервами) володів Мстислав Мстиславич Удатний, право якого не ставили під сумнів не тільки означені князі, а й волинські правителі, перш за все самі Романовичі. Така ситуація пояснюється як чималою силою князя, його авторитетом серед князівської династії Русі, так і легітимними правами на галицький стіл»⁵⁶.

Про Мстислава часом можна прочитати цікаві, але недоведені гіпотези. Зокрема, харківський і санкт-петербурзький історик початку XX ст. О. Є. Єфіменко представляла князя захисником простого галицького люду від боярської сваволі⁵⁷. Оригінальним є

припущення М. Ф. Котляра, згідно якого у відомому рядку «Слова о полку Ігореве» «*А ты, буй Романе, и Мстиславе!*» автор під «*Мстиславом*» розумів Мстислава Мстиславича⁵⁸. Нам цей погляд здається не аргументованим.

На сьогодні складається враження, що під впливом вкрай неоднозначного і навіть тенденційного ставлення авторів Галицько-Волинського літопису до подій першої половини XIII ст. у Південно-Західній Русі, певної антинаукової політизації історії Волинської і Галицької земель у працях деяких істориків створилася упереджена і часом не досить об'єктивна картина діяльності князів, що правили тоді на Волині і в Галичині. Тут перш за все слід відзначити певну гіперболізацію постаті князя Данила Романовича, усієї його родини у подіях першої половини XIII ст. Ця міфологізація образу володимиро-волинського, а згодом галицько-волинського князя призводить до невірної, частіше всього негативної оцінки дій всіх інших князів династії Рюриковичів, особливо тих, що так чи інакше претендували на владу у Галицькій і Волинській землі. Зокрема, це стосується і постаті тестя Данила Романовича князя Мстислава Мстиславича.

В цілому можна констатувати, що в історіографії персона Мстислава Мстиславича розглядається перш за все в контексті оцінки трьох головних сюжетів з його владного життя: а) участі князя в загальноруських справах і особливо в подіях в Новгороді наприкінці першого – протягом другого десятиліття XIII ст., б) діяльності володаря в політичних процесах в Галицькій землі, взаєминах з Угорщиною, Польщею, Волинню і половцями наприкінці 10-х – в 20-х рр. XIII ст., в) організації об'єднаної коаліції русів⁵⁹ і половців проти монголів в 1223 р., участі у битві на р. Калці.

При розгляді новгородського сюжету фахівці, в основному, сходяться на тому, що діяльність Мстислава Мстиславича у Новгороді Великому була успішною. В історіографії XIX ст. була поширена думка, що князь був прихильником старих порядків, а саме виступав за збереження системи державного життя такою,

якою вона склалася на Русі після князівських з'їздів кінця XI – початку XII ст., проти посилення позицій Володимиро-Суздальського князівства відносно інших давньоруських князівств. Але, на думку деяких істориків, перемога князя Мстислава і його союзників у Липицькій битві мала негативні наслідки, оскільки призвела до ослаблення потужного політичного організму – Володимиро-Суздальської землі, посилила тут міжкнязівські чвари.

При оцінці часу перебування Мстислава Мстиславича в Прикарпатті вчені XIX ст. не звинувачують князя в невдачах, пишуть про його добрі наміри і бажання в плані налагодження нормального життя краю, але відзначають, що це не мало позитивних наслідків через спротив галицьких бояр. Але вже історіографія XX – початку XXI ст. переважно критикує діяльність князя у Південно-Західній Русі.

Не дуже привабливою є і оцінка участі галицького володаря у війні Русі і половців проти монголів, оскільки загально негативні характеристики і об'єктивні оцінки наслідків поразки на р. Калці часто істориками замінюються різкою критикою (лише в деяких питаннях справедливою) в адрес того, хто зробив і багато позитивного у подіях першої половини 1223 р.: організував коаліцію південноруських князів і половців і пробував із зброєю в руках реально протистояти монгольським завойовникам.

Характер збереження в сучасних пам'ятках повідомлень про князя Мстислава Мстиславича, періодична певна неоднозначність політичної поведінки давньоруського володаря позначились на процесі написання цієї книги, вимушує зразу ж признати, що і запропонована праця навряд чи буде ідеальною, а її автору не вдасться обійтись без певного кола гіпотез, припущень, деякі питання через відсутність інформації в джерелах залишаться невисвітленими. Крім опрацювання повідомлень сучасних добі джерел, автор запропонованого нарису прагнув використати, по можливості, весь доробок своїх попередників, без розгляду висновків досліджень яких навряд чи можна було б написати цю кни-

гу. Одночасно, через наявність величезної кількості різних думок, він не претендує на вичерпність історіографічних спостережень. В процесі роботи над біографією князя Мстислава Мстиславича автор часом уточнює або переглядає власні підходи і оцінки, висловлені ним в більш ранніх працях.

Як і більшість інших наукових досліджень, наша праця готувалася у тісному контакті з колегами, як українськими, так і закордонними істориками. Особливу вдячність ми хотіли висловити Л. В. Войтовичу, за порадою і побажаннями якого була підготовлена представлена читачам книга. Користуючись нагодою, автор хотів би також подякувати за допомогу, цінні поради і плідні розмови колегам і друзям В. С. Александровичу, В. Г. Балушку, О. Б. Бубенку, М. М. Волощуку, А. А. Горському, Д. Домбровському, С. А. Копилову, С. І. Лиману, Ю. В. Лукомському, В. М. Петегиричу, В. В. Пришляку, В. В. Пузанову, В. С. Степанкову, Б. П. Томенчуку, Дж. Харді, А. Юсуповичу та ін.

1. ДАВНЬОРУСЬКІ ЗЕМЛІ В УДІЛЬНУ ДОБУ. ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛЯ НА ПОЧАТКУ XIII ст.

Протягом IX–X ст. на території Східної Європи постала величезна держава імперського типу (держава-імперія)⁶⁰ Русь з центром у Києві. До складу цієї держави в пору найбільшого її розквіту входила величезна територія від Білого та Балтійського морів на півночі до Чорного та Азовського – на півдні, від Карпат та Західного Бугу на заході до витоків Дону та Волги на сході. Русь була найбільшою за площею з європейських країн (1,3–1,8 млн. кв. км), а за населенням (4,7–7,9 млн. чол.) східнослов'янська держава поступалася лише Візантійській імперії доби її розквіту (20–24 млн. чол.), тобто країні, на теренах якої з давніх-давен була відносно велика щільність населення. До складу держави Русь увійшли не тільки півтора десятки союзів племен слов'ян, які в першому тисячолітті нашої ери заселили означену вище територію Східної Європи. У складі Русі опинились або були залежні від неї більш автохтонні на цій території численні угро-фінські, балтські, тюркські та інші етноси.

В другій половині XI і особливо у першій половині XII ст. колишня відносно єдина величезна держава Русь розпалася на півтора десятки князівств, які протягом декількох десятиліть здобули суверенний або у значній мірі незалежний від Києва статус. Радянські науковці виникнення доби феодальної роздробленості пов'язували спочатку з часом після смерті Ярослава

Володимировича «Мудрого» (1054 р.), а пізніше — з періодом, який настав після смерті київських володарів Володимира Всеволодовича «Мономаха» та його сина Мстислава «Великого» (30-ті роки XII ст.). Необхідно зазначити, що удільна роздробленість ґрунтовно почала досліджуватися істориками значно пізніше, ніж попередня доба існування відносно єдиної держави східних слов'ян. Однак, як і при розгляді історії Русі X—XI ст., питання розвитку державності, як правило, знаходилися в наукових працях радянської доби як би на другому плані, були своєрідним фоном при розгляді пріоритетних тем — розвитку феодальних відносин, соціального розшарування, становища народних мас, класової боротьби.

В радянській і пострадянській історіографії зараз фактично існують дві точки зору на оцінку періоду удільної доби у слов'ян Східної Європи. Представники одного наукового напрямку вважають, що в цей період держава Русь розпалася на низку князівств, які фактично були державними утвореннями. По великому рахунку в цих працях розвивається погляд на цю проблему, образно висловлений непопулярним зараз «класиком марксизму» Карлом Марксом: *«Нескладна, громіздка і скоростигла імперія, збита Рюриковичами, подібно іншим імперіям аналогічного походження, розпадалася на уділи, ділилася і дробилася між нащадками завойовників, мучилася феодальними війнами, роздиралась на частини чужоземцями, які вторгались у її межі. Верховна влада великого князя зникає, оскільки на неї претендували сімдесят ворогуючих між собою князів тієї ж династії»*⁶¹.

Інші дослідники вважають, що Русь в удільну добу не розпалася на окремі держави, а її державність трансформувалася в федерацію (конфедерацію) князівств. Держава Русь з центром у Києві як державний організм продовжувала існувати, але ця держава не була вже такою потужною, як це було в X—XI ст. По великому рахунку, головна суперечність представників двох течій зводиться до одного питання. Існувала чи не існувала в регіонах власна державність на рівні земель-князівств?

А. М. Насонов вважав, що з надр Давньоруської держави з часом виникло декілька феодальних «напівдержав»⁶². Б. О. Рибаків підкреслював, що внаслідок становлення зрілих феодальних відносин у східних слов'ян відбувся процес кристалізації самостійних князівств-королівств⁶³. Близьку точку зору висловлював і Я. Д. Ісаєвич, який відзначив, що на місцях відбувалося *«стійке, зумовлене економічним і політичним розвитком об'єднання територіально споріднених племен, входження яких до очоленої Києвом конфедерації раніше ще не мало тривкої основи»*⁶⁴. Вчений наголошував, що з другої третини XII ст. Київська Русь перестає бути об'єднаною державою, а державами стають удільні князівства, які вели самостійну політику як внутрішню, так і зовнішню, укладали міжнародні угоди⁶⁵.

А. В. Войтович звертає увагу, що тоді *«не тільки землі, але й удільні князівства мали... ознаки феодальних держав, як стали території, правлячі династії (незмінні до вигаснення в межах земель), свою адміністрацію і судочинство, систему зборів податків, мит і данин, систему шляхів і регіональні ринки, військо і ополчення. Ці держави проводили власну політику, а їх володарі вступали в союзи і коаліції, скріплюючи дипломатичні угоди династичними шлюбами»*⁶⁶. Хоча водночас автор визнає існування «держави-імперії — Київська Русь» в XII—XIII ст.⁶⁷. Але щодо другої половини XII — першій половині XIII ст. про імперію у слов'ян Східної Європи, на наш погляд, можна говорити лише як про певну традицію, що проявлялася здебільшого в ідеологічному житті, аніж про якусь реальність політичного розвитку Русі⁶⁸. Найявність самостійного державного розвитку в окремих земельних князівствах Русі доби удільної роздробленості визнають також М. Ю. Брайчевський⁶⁹, А. А. Горський⁷⁰, Я. Р. Дашкевич⁷¹, Ю. А. Кізілов⁷², О. М. Кірпічніков⁷³, В. П. Коваленко⁷⁴, В. А. Кучкін⁷⁵, О. М. Рапов⁷⁶ та ін.⁷⁷.

Протилежну точку зору займають дослідники, які доводять, що в XII—XIII ст. у слов'ян Східної Європи не відбулося різкої трансформації давньоруської державності, остання лише видо-

змінити свою форму. Вперше таку думку в радянській історіографії висловили В. І. Довженко, А. В. Черепнін та В. Т. Пашуто⁷⁸. На думку В. Й. Довженка, «до татаро-монгольської навали існувала одна Давньоруська держава, до складу якої входили всі руські землі, з усіма великими і дрібними феодальними князівствами і володіннями, що існували на цих землях»⁷⁹. А. В. Черепнін писав, що тоді у східних слов'ян існувала середньовічна федерація, яка з себе представляла «феодально-ієрархічну структуру, яка оформлялася сіткою договірних відносин між князями на базі сюзеренітету-васалітету»⁸⁰. Таких же поглядів зараз дотримуються О. В. Назаренко⁸¹.

П. П. Толочко також категорично виступає проти перебільшення рівня роздробленості давньоруських земель і особливо критикує висновок про ослаблення значення Києва в удільну добу в житті східнослов'янського світу⁸². Згідно погляду М. Ф. Котляра, в період феодальної роздробленості не відбулося розпаду давньоруської державності, вона лише видозмінила свою форму⁸³. З аналогічних позицій розглядає тему розвитку державності у східних слов'ян О. П. Толочко, який вважає, що київська державність проіснувала до монгольської доби⁸⁴.

Необхідно зазначити, що прихильники ідеї збереження відносної політичної єдності Русі в XII – першій третині XIII ст. часто наводять як важливий аргумент факти колективного володарювання Києвом та Київською землею князями – представниками могутніх князівських родин династії Рюриковичів. Проте цей аргумент не є переконливим, оскільки не заперечує можливості суверенного чи майже суверенного розвитку інших князівств-земель. Цікаво, що подібне колективне володарювання визнають і деякі прихильники саме такого суверенного розвитку багатьох князівств Русі в удільну добу. Так, зокрема, Б. О. Рибаків також пише про систему колективного володарювання князів у Києві, але, як вище зазначалось, водночас констатує факт існування численних незалежних князівств-королівств в XII–XIII ст.⁸⁵

В зарубіжній історіографії взагалі існує думка про те, що в Східній Європі не існувало великої слов'янської держави Русь. Наприклад, історик-емігрант П. Б. Струве наголошував, що на Русі існувало багато князівств, однак сама вона не була державою, а система управління носила у значній мірі анархічний характер⁸⁶. Іншу точку зору займав Г. Вернадський, який вважає, що в XII ст. держава Русь розпалася на низку невеликих держав, але одночасно цей історик визнає існування німецької федерації цих держав⁸⁷. Німецький історик Х. Рюс писав, що в період політичного розквіту Києва за часів Володимира Святославича та Ярослава Володимировича державна система Русі мала ознаки федерації⁸⁸.

Отже, треба визнати, що у питанні розвитку Русі доби удільної роздробленості в історіографії не існує єдиної думки щодо характеру державного розвитку в цей час східного слов'янства. Однозначно, що цей великий період не можна розглядати без врахування динаміки та суперечливості історичного процесу того часу, коли відбувався складний процес взаємодії доцентрових та відцентрових тенденцій.

Ще складнішою виявилася ситуація з визначенням суб'єктів, тобто етнополітичних спільностей, які були носіями і становлення феодальних відносин, і формування державності. За класичною схемою марксизму, розвиток феодальних відносин і державності призводив до кардинальних змін в етнічному (чи етнополітичному) житті суспільства, у тому числі слов'ян Східної Європи. Племінні союзи, на думку істориків-марксистів, поступово інтегрувалися, внаслідок чого замість і на базі їх через певний час виникла давньоруська народність. Лише пізніше під впливом панування феодальної роздробленості, а також складного шляху розвитку східнослов'янського суспільства, що було наслідком негативних зовнішньополітичних впливів, перш за все наслідків монгольської навали на Східну Європу в середині XIII ст., на зміну єдиній давньоруській народності приходять три більш розвинені в етнічному плані російська, українська та білоруська народності⁸⁹.

Волинська і Галицька землі в удільну добу. Карта Ю. І. Лози

Але вивчення етнічних процесів вимусило науковців (істориків, лінгвістів, етнологів) зробити незаперечний висновок, що ознаки формування більш пізніх народностей проявилися набагато раніше, ніж завершилася феодальна роздробленість і почали працювати негативні зовнішньополітичні фактори, а саме в XII – першій половині XIII ст.⁹⁰. Це порушувало певну послідовність аналізу проблеми, оскільки виникло питання, а коли ж оформилась давньоруська народність?⁹¹ За логікою саме підходів прихильників існування такої народності, це мала б бути епоха XII – першої половини XIII ст., тобто час, що йшов вже після періоду існування ранньофеодальної державності (більшість дослідників завершення цього періоду відносить до першої половини XII ст.), тобто виникнення якоїсь етнічної єдності мало б бути наслідком соціально-політичних змін, які відбулися в добу існування єдиної держави.

Але більшість прихильників існування давньоруської народності вирішили, що ця народність виникла раніше. За думкою деяких науковців, вона почала формуватися в IX–X ст.! Парадоксальність такого бачення полягає в тому, що народність за цим висновком виникла до моменту якогось оформлення базових факторів – феодальних (тобто нових по відношенню до доби існування первіснообщинний ладу) відносин та об'єднання і консолідації усього східного слов'янства в єдину державу. Не дивлячись на прагнення показати аксіоматичність існування народності, дослідникам прийшлося не тільки докласти чималих зусиль для пошуку її ознак, але і фактично постійно доводити сам факт її існування. І тут не допомогло вченим, теоретично вірне, роз'яснення, що в різні епохи етнічні формування мають істотно за характеристиками відрізнятися⁹².

Сучасний стан розвитку історичних досліджень, відмова від попереднього догматизму відкриває, нарешті, можливість не підганяти історичні реалії під усталені штампи цієї схеми, ставить питання про вироблення якісно нових підходів у розгляді закономірностей етнічного і державно-політичного роз-

витку слов'янства Східної Європи. В цьому науковому пошуку дуже важливо не відкидати цікаві спостереження, зроблені у минулому, у тому числі і істориками в радянську добу, а творчо враховувати як досягнення, так і помилки та недоробки попередників⁹³.

Однозначно, при розгляді етнополітичного розвитку слов'янства Східної Європи необхідно враховувати те, що основна маса населення, яке в X – на початку XI ст. поступово увійшла до складу держави Русь, була слов'янською. З одного боку, це населення відрізнялося в різних частинах та регіонах країни, бо складалося з різних великих етнічних масивів – слов'янських союзів племен, що увійшли до цієї держави. До таких масивів можна віднести об'єднання антів, дулібів, хорватів та кривичів. До того ж майже на всьому обширі Східної Європи відбувалися складні інтеграційні процеси слов'янських та неслов'янських етнічних груп (до останніх на північному заході належить віднести балтів, на північному сході – угро-фіннів, на півдні – іраномовне та тюркомовне населення). З іншого боку, спільне походження з єдиного кореня⁹⁴, а звідси близький культурно-господарський тип були важливим фактором, що сприяв певним інтеграційним процесам, на етапі, коли вони були включені в єдиний державно-політичний організм.

Необхідно підкреслити, що ці інтеграційні процеси на Русі відносно чітко проявилися в житті мешканців міст, а не сіл. Саме населення міст різних частин країни з часом консолідувалося, оскільки поширювався процес його взаємодії. Пануюча верхівка (владна еліта), що в процесі державно-політичного становлення все більше і більше відривалася від своїх єдиноплеменників, отримувала загальноруські риси. Велику роль для культурно-духовної консолідації Русі відіграли прийняття та поширення інтернаціональної за духом християнської релігії. Християнське духовництво здійснило велику роль у формуванні ідеології державності та суспільства Русі. В сільській місцевості, де мешкала переважна більшість населення країни, нова релігія поширювалася слабо,

Успенський собор у Володимирі-Волинському. Сучасне фото

інтеграційні процеси розвивалися вкрай повільно, а племінний консерватизм зберігався протягом століть.

Отже, говорячи про суб'єкт державно-політичних процесів, є підстави говорити про існування східнослов'янської етнополітичної спільності, в якій найбільш консолідованою частиною була пануюча князівська, боярсько-дружинна і купецька верхівка, а також духовенство. В розвитку цієї спільності, корені якої йдуть від часів праслов'янської єдності, спостерігаються фактори інтеграційного та дезінтеграційного характеру⁹⁵. Більш інтегрованими були менші за розміром об'єднання, що виділилися з вказаних слов'янських великих угруповань (масивів). Мова йде перш за все про племена та групи близьких в етнічному плані об'єднань племен типу сіверян, полян, древлян тощо.

В період класичного середньовіччя поступово на етнічному ґрунті південноруських регіональних народностей почала формуватися українська середньовічна народність. На її становлення

впливали також неслов'янські етнічні формування іранського та тюркського походження. На базі частини колишніх кривичів та дреговичів виникала протобілоруська народність, на становлення якої впливав у значній мірі балтський субстрат. На базі кривицьких, в'ятицького та словенського об'єднань під значним впливом удро-фінських етнічних угруповань відбувалося поступове становлення російської (великоруської) народності⁹⁶.

Відзначаючи це, необхідно зазначити, що процес становлення зазначеної російської народності відбувався досить складно, на що вплинула ситуація, яка склалася в північній частині Східної Європи у післямонгольський час. В XIV–XV ст. на півночі Русі фактично формувалося дві ранні народності: одна – в північно-західній її частині (на базі Новгородської і Псковської земель), а друга – північно-східній (на базі Московської землі). На формування останньої сильний вплив мали ординська ментальність і звичаї. Наявність цих двох ранніх російських середньовічних народностей позначилася на взаєминах Новгорода і Москви протягом тривалого часу. Наприкінці XV ст. московський володар Іван III, а згодом у другій половині XVI ст. його внук Іван IV «Грозний» здійснили декілька карально-геноцидних виправ проти Новгорода, під час якої фактично були підірвані ростки творення новгородської (як варіант однієї з російських) середньовічної народності.

В X–XI ст. процес інтеграції слов'янських союзів племен в етнічному плані, ранньополітичних об'єднань – племінних князів – до єдиної державно-політичної системи не був повним, але саме в цей час можна говорити про існування більш широкого, ніж держава, явища. Тоді поступово сформувалася східнослов'янська політична конфедерація. Під ній слід розуміти усю сукупність слов'янських формувань, які перебували в досить суперечливому процесі державного поступу, але при тому далеко не всі його складові постійно входили до складу політичного організму, під яким ми розуміємо державу Русь. Інший погляд щодо конфедерації східних слов'ян мав В. Т. Пашуто. Вчений вважав,

що саме держава Русь була своєрідною конфедерацією чотирнадцяти земель (колишніх «племен»), тобто ця конфедерація і була формою існування державного організму⁹⁷.

На існування східнослов'янської політичної конфедерації впливав як фактор існування певної єдності слов'ян Східної Європи, наявності східнослов'янської етнополітичної спільності, так і явища надбудовного характеру, а саме функціонування надплемінної за походженням і політичної за суттю еліти суспільства, яка вважала себе верхівкою усього східнослов'янського суспільства, а не тієї чи іншої її частини (наприклад, якогось конкретного племінного князівства). Важливим моментом, що стимулювало існування цієї політичної конфедерації було постійне прагнення князів з родини Рюриковичів ідеологічно та практично довес-

*Хотин. Фортеця на р. Дністер. Заснована в удільну добу.
Фото К.Трелі, червень 2014 р.*

ти свої легітимні права на володарювання в усій Русі, в усьому східнослов'янському світі, постійні переселення конкретних представників князівської верстви та їх наближених з боярського оточення з одного регіону Русі в інший.

З формуванням на Русі з князівств-намісництв, що були адміністративними одиницями у складі держави-імперії, відносно незалежних земельних князівств, з початком епохи удільної роздробленості, що спостерігається вже в середині XII ст., можна говорити про існування в складі колишньої Русі великої кількості державних організацій, які мали чіткі ознаки суверенності. Однак східнослов'янська політична конфедерація не зникла, а лише видозмінилася в удільну добу, перетворившись в конфедерацію земель-князівств, які і були цими державними організаціями.

В літературі, на що спеціально увагу привертає М. Ф. Котляр, тривалий час точиться дискусія про те, що було основою для складання князівств в добу середньовіччя⁹⁸. А. В. Черепнін відзначає, що процес формування цих князівств не йшов на базі колишнього племінного поділу східного слов'янства, а тому кордони їх не співпадали з межами розселення племінних формувань⁹⁹. Протилежну думку висловлював Б. О. Рибаків, який наголошує, що племінний поділ слов'янства Східної Європи став прообразом для становлення системи князівств¹⁰⁰. Польський дослідник Г. Ловмянський вважав, що виникнення князівств в удільну добу йшов або на базі племінних формувань, або за рахунок об'єднань останніх¹⁰¹.

На нашу думку, великих протиріч в цих поглядах не існує, а у дослідників присутня певна нечіткість розуміння проблеми. Формування певної державно-політичної форми — племінних князівств, згодом князівств-намісництв доби існування держави Русь з центром в Києві і, нарешті, земель-князівств відбувалося на підставі певної етнічної, а точніше етнополітичної основи. І ця основа не була сталою, а за тривалий час (з IX до межі XI–XII ст.) істотно змінилася. А тому, однозначно, що зв'язок між конкретною етнополітичною спільністю і політичною надбудовою існував, але

до початку XII ст. всі ці регіональні етнополітичні спільності (за визначенням В. Г. Балущка, земельні етнічні спільноти¹⁰²) пройшли значний етап розвитку в системі давньоруської політичної конфедерації та у складі держави Русь¹⁰³.

В XIII–XIV ст. етнополітичною спільнотою, що була суб'єктом державотворчих процесів, поступово стає українська народність, що тоді вже мала явні ознаки існування. Визначалася ця народність назвою «Русь». У зв'язку з цим необхідно навести думки авторитетних науковців, спеціалістів в історії, мовознавстві та етнології. Львівський історик Я. Д. Ісаєвич підкреслював у своїх працях: «Свого часу назви Русь і русини були замінені новою самоназвою українці, але це не означало зміни етнічного складу населення. Йдеться лише про дві назви одного того самого етносу, які вживалися на різних етапах його історії»¹⁰⁴.

У забороненій радянською цензурою для друку статті «Про деякі питання історії України» (1951 р.) Ф. П. Шевченко піддав критиці погляди В. В. Мавродіна про наявність єдиної руської народності в часи Київської Русі. На думку Ф. П. Шевченка, саме в той період починає формуватися українська народність, ознаки виникнення якої можна спостерігати в більш пізню добу функціонування південноруських князівств, які за своєю суттю були державними організаціями. В добу ж існування Галицько-Волинського князівства, вважає історик, «українська народність вже сформувалася»¹⁰⁵.

А. І. Генсьорський також в умовах радянського часу в 1962 р. писав: «...протягом XIII ст. термін «Русь» в його етнічному значенні охопив усі південні і південно-західні землі, тобто землі, на яких повільно починала формуватися українська народність. Разом з тим, оскільки тут термін «Русь» усталився як назва народної (етнічної) спільності, то такого ж етнічного значення набув і термін «русинь», який в цьому значенні, як це ми вже відмічали, зберігся подекуди в Галичині майже до встановлення радянської влади»¹⁰⁶. Цей процес поширення поняття «Русь/русини» на всі південноруські землі в XIII ст. відзначає В. Г. Балущок,

який при цьому наголошує, що колишні земельні назви типу «галичани», «володимирці», «чернігівці» продовжують зустрічатися в джерелах і після цього процесу поширення назви «Русь/русин», але вони не протиставляються «Русі», а виступають її локальними частинами¹⁰⁷.

Про важливість перелому, який спостерігається в етнічному і духовному розвитку Південної Русі XIII ст., ще в 1918 р. яскраво написав у статті «Україна» відомий російський історик О. Є. Пресняков, думку якого ми наводимо мовою оригіналу: *«Украинская народность сложилась в глубочайших основах своей национально-культурной индивидуальности за время блестящего, хотя и краткого расцвета самостоятельной политической жизни Галицко-Волинской Руси Романа Мстиславича «самодержца всея Руси» и его знаменитого сына «короля Галицкого» Даниила, окрепла и шире развернулась в эпически богатом и тревожном быту Украины, Польского королевства и Литовского великого княжества»*¹⁰⁸.

На Волині XII ст. регіональна (земельна) етнополітична спільність — волиняни (володимирці) — сформувалася на базі союзів племен дулібів, волинян, бужан, частково інших етнічних груп, але не була ідентична перерахованим племінним формуванням періоду, коли почалася формуватися держава Русь. Аналогічно в Галичині XII ст. регіональна етнополітична спільність — галичани — сформувалася на базі хорватів, частково уличів та тиверців, але не була ідентична перерахованим племінним формуванням періоду, коли почалася формуватися та ж сама держава.

Вже не одне століття серед істориків точиться дискусія з приводу головного напрямку державно-політичного розвитку слов'янства Східної Європи. В російській домарксистській історіографії, починаючи від М. М. Карамзіна, була поширена думка про виключну роль в державно-політичному поступі східного слов'янства Києва, яка з настанням удільної доби в XII ст. передається спочатку Суздаю і Владимиру (на Клязьмі), а потім Москві. Проти такої концепції рішуче виступив класик української

історіографії М. С. Грушевський, який створив власну схему політичного розвитку Східної Європи доби середньовіччя, згідно якої спадкоємцем Київської держави виступила створена наприкінці XII ст. Галицько-Волинська держава¹⁰⁹. Цікаво, що такі ж погляди тоді поділяв і видатний російський філолог і текстолог О. О. Шахматов. У листі 13 грудня 1901 р. до В. М. Гнатюка вчений писав, що готує статтю «До питання про утворення руських діалектів», головною метою якої є (даємо мовою оригіналу): *«дать очерк взаимных отношений русских говоров и решительно отказаться от всяких попыток искать в киевлянах предков современных великоруссов»*¹¹⁰.

Нагадаємо, що в творах, що належать до так званої радянської історіографії, ігнорувались тісні генетичні зв'язки південноруських князівств Русі з майбутньою Україною, вбачались в

Оборонний вал давнього Галича. Сучасне фото

об'єднаному Галицько-Волинському князівству Романа Мстиславича скоріше історичну випадковість, ніж закономірність. В працях радянських істориків, в певній мірі під впливом обставин політичного життя вже ХХ ст., не виникло єдиного підходу щодо характеристики державно-політичного комплексу, який утворився в значній мірі внаслідок активних дій князя Романа Мстиславича на межі XII–XIII ст., а потім був відновлений його синами Данилом та Васильком у середині XIII ст.

Інші погляди були притаманні українським дослідникам, які працювали в XIX–на початку ХХ ст., а також історикам, що вивчали українську давнину в діаспорі. За їх спостереженнями, XII–перша половина XIII ст. – це один з періодів в історії України, а князівство Романа Мстиславича слід розглядати як одну з українських держав в ланцюгу головних державних формувань української нації протягом століть існування останньої¹¹¹. Однак цей висновок не був підкріплений створенням спеціальних монографічних досліджень з цієї проблематики, яка в сучасній науці і стала предметом наукової дискусії.

Спостереження політичних процесів у порівняльно-хронологічному плані дає підставу говорити, що на певному етапі розвитку середньовічного суспільства для багатьох феодальних країн притаманний перехід від етапу існування державності у вигляді системи або конфедерації державних формувань у вигляді князівств (герцогств, графств, баронств тощо) до етапу поступової трансформації централізованих держав. На цьому перехідному етапі за рахунок об'єднання різних за статусом державних утворень можна спостерігати виникнення складних за формою та характером розвитку державно-політичних структур.

Майже кожне із нових державних новоутворень, які виникли в удільну добу, відігравали важливу роль у житті східнослов'янського світу. Раніше всього суверенним стало Полоцьке князівство, правляча еліта якого не тільки на початку XI ст. стала незалежною від київських князів. Більш того, наприкінці 60-х років того ж століття володар цього князівства Всеслав

Брячиславич претендував на підкорення міста на Дніпрі своїй владі. Особливе місце у системі давньоруських князівств займала Новгородська земля, де у другій половині XII ст. виник відмінний від більшості давньоруських князівств тип державності у формі своєрідної боярської республіки, де головним чинником у державно-політичному і економічному житті було боярство – стан крупних землевласників.

Водночас слід зазначити, що поширене в історичній літературі уявлення про слабкість, другорядність ролі князя у державному житті Новгородської землі є перебільшеним і не дуже правильним. На нашу думку, досить виражено це питання розглядає П. П. Толочко, який відзначає, що князь там зовсім не був найманим воєначальником. «Часта зміна князів на новгородському столі, – пише дослідник, – як це не парадоксально, свідчила не стільки про їх безправність, скільки про постійне прагнення боярства обмежити князівські прерогативи»¹¹². Хоча влада князя у Новгороді не була спадковою, він і тільки він виконував головні воєнні, судові, дипломатичні функції¹¹³. Політичне життя «Республіки св. Софії» без князя було неможливим.

Новгородська земля в добу удільної роздробленості займала особливе місце у суперництві різних князівських кланів, що боролися за верховенство на Русі. Тому, наприклад, в середині XII ст. князі, що контролювали Київ, постійно прагнули одночасно взяти під свою опіку і Новгородську землю. Для нормального політичного життя Новгорода важливим була орієнтація на найбільш могутні князівські угруповання з династії Рюриковичів. Причому це не означало обов'язкового автоматичного підкорення найсильнішому на Русі володареві, бо на характер взаємин мешканців міста з власним князем значно впливали характер відносин Новгородської землі з сусідами, власні зовнішньополітичні і зовнішньоекономічні інтереси міста на Волхові.

Так, наприклад, дуже складними були відносини Новгородської держави з Ростово-Суздальською (Владимиристо-Суздальською) Руссю, що було викликано і суперництвом у колонізації

північних земель, і конфліктами на спільному кордоні. Тому ставленик суздальських князів на столі в Новгороді з'являвся лише під тиском на громаду міста східного сусіда. Відносини новгородського люду з таким князем — ставлеником сусідньої землі-суперника — завжди були недобрими: при найкращій нагоді новгородці «показували йому шлях із міста»¹¹⁴.

Протягом XII і на початку XIII ст. потужним на Русі було Володимиро-Суздальське князівство, володарі якого Юрій Володимирович «Довгорукий», Андрій Юрійович «Боголюбський» та Всеволод Юрійович «Велике Гніздо» в умовах існуючої удільної роздробленості Русі прагнули все ж диктувати свою волю сусіднім князям. В середині XII ст. суздальські князі (в особі їх лідера князя Юрія Володимировича) в рамках існування конфедерації давньоруських князівств як представники однієї з найбільш потужних гілок династії Рюриковичів змагалися з князями із інших гілок цієї ж династії (волинськими Мстиславичами та чернігівськими Ольговичами) за персональне оволодіння київським столом, а в другій половині XII ст. Київ та Південна Русь стають (в правління князів Андрія Юрійовича і особливо Всеволода Юрійовича) об'єктом інтересів Володимиро-Суздальського державного формування, володарі якого прагнуть диктувати свою волю південноруським князям, посадити в удільних князівствах Середнього Придніпров'я (перш за все на переяславльському столі) своїх ставлеників. Враховуючи фактор суверенного розвитку Володимиро-Суздальського князівства, таку політику можна розглядати як прояв зовнішньополітичної діяльності північно-східного державного утворення.

Для правильного розуміння подальших подій вже першої половини XIII ст., у тому числі і пов'язаних із діяльністю князя Мстислава Мстиславича, необхідно також зупинитися на деяких аспектах минулого Південно-Західної Русі, місця її земель — Волинської та Галицької — в розвиткові Русі.

Історична Волинь формувалася на території декількох східнослов'янських племінних угруповань. Найдавніший літопис

Русі — «Повість временних літ» — згадує відносно Волині племена дулібів, волинян та бужан. Порівняння інформації про них дає підставу вважати, що дві останні назви (близькі одна до другої) відрізняються від першої. Назва «дуліби» мала відносно давнє походження, її коріння, цілком вірогідно, тягнуться до часів існування праслов'янської єдності, внаслідок чого племена з такою чи подібною назвами зустрічаються і у південних, і у західних слов'ян.

Найменування «волиняни», «бужани», скоріше за все були політонімами, тобто назвами політичних утворень, що формувалися у слов'ян на території сучасної Волині в переломний момент формування у них ранньополітичних (протодержавних) формувань. Сама назва «Волинь» походить від загальнослов'янського найменування, що означає «земля з пагорбами», а етнонім «бужани» бере коріння від річки Західний Буг¹¹⁵. Пізні згадки дулібів у літопису (навіть у X ст.) дають підставу гадати, що волиняни та бужани походили від дулібів, але повністю не охоплювали цей широкий загал слов'янства.

З кінця X ст. на Волині з'являються міста, які стають адміністративно-політичними центрами Русі. До них відносяться Володимир (який поступово стає центром Волині), Червен, Белз, Берестя, пізніше Луцьк, Сутейськ та ін. Спочатку ці міста були своєрідними форпостами влади київського князя в цьому регіоні, але пізніше майже всі вони стануть центрами князівств. Знаменно, вже київський князь Володимир Святославич (980—1015 рр.) посадив у першому з названих міст свого сина Всеволода, що є свідченням досить високого рівня державотворчих процесів на Волині, міцних зв'язків краю з Києвом. Середньовічне місто Володимир знаходилося в місці впадіння р. Смочі в р. Луг, притоку р. Західного Бугу, на місці сучасного міста Володимира-Волинського¹¹⁶. Перша згадка відноситься до повідомлення «Повісті временних літ» під 988 р.¹¹⁷.

З 80-х років XI ст. спостерігається прагнення Волинської землі з центром у Володимирі здобути відносно незалежний статус

від Києва, що спостерігається у діяльності князя Ярополка Ізяславича. Суверенізації Волинській землі, ознаки якої чітко проявилися ще наприкінці XI ст.¹¹⁸, у подальшому завадила складна система взаємин цього краю з київським політичним центром, зокрема та обставина, що володарі Волині небезуспішно часом виборювали престол у місті на Дніпрі. Тому до середини XII ст. київські князі не без успіху утримували Волинь у своїй владі. Ще в правління київського князя Володимира Всеволодовича «Мономаха» (1113–1125 рр.) фактично відбувається перехід Волині у спадкове володіння його родини. Згодом володарями цієї землі стали внук «Мономаха» Ізяслав Мстиславич, а після смерті того його сини Мстислав і Ярослав.

В 50-70-х роках XI ст., розвиваючи положення заповіту київського князя Ярослава Володимировича, його сини Ізяслав, Святослав і Всеволод фактично створили нову систему князівського володарювання, згідно якої інші князі з династії Рюриковичів, крім нащадків вказаних «триумвірів», не могли на законних підставах претендувати на Київ, тобто фактично перетворилися в князів-ізгоїв, які могли займати лише другорядні позиції в державно-політичному житті Русі. В 20-х роках XII ст. така ж доля спіткала спадкоємців старшого сина Ярослава Володимировича Ізяслава. Хоча Ярослав Святополкович, внук київського князя Ізяслава Ярославича, який загинув у борні за Волинь з Володимиром Всеволодовичем «Мономахом», і мав прямих нащадків, всі вони також перейшли до розряду князів-ізгоїв і у наступні часи вже не відігравали якоїсь значної ролі у перебігу внутрішнього розвитку Русі. Навіть, відомості про них в джерелах дуже і дуже лапідарні.

У нащадків князя Володимира «Мономаха» в XII ст. були єдині фактичні суперники у боротьбі за верховенство на Русі – чернігівські князі Ольговичі (нащадки сина Святослава Ярославича Олега), однак вже у першій половині XII ст. сам клан «Мономаха» розпався на дві частини (волинських Мстиславичів та суздальських Мономаховичів), а з середини XII ст. до них додалася ще лінія смоленських Ростиславичів (нащадків князя Ростислава

Мстиславича, внука Володимира «Мономаха»). Боротьба між різними гілками Мономаховичів за місто на Дніпрі, часто призводила до того, що у Києві час від часу правили князі – представники чернігівської династії Ольговичів, як, наприклад, Всеволод Ольгович, який сидів на київському столі у 1139–1146 рр.

Наприкінці XII ст. на Волині зміцнюється влада володимирського князя Романа Мстиславича, який не тільки володарював у західній частині землі, серйозно впливав на володарів Східної Волині, але й прагнув поширити свій контроль на Придніпров'я та Галицьку землю. На межі XII–XIII ст. це прагнення призвело до утворення на півдні Русі потужного Галицько-Волинського державно-політичного утворення.

Історична Галичина формувалася на землях східнослов'янських племен хорватів. Хорвати Східної Європи мешкали в басейні верхньої та середньої течії Дністра (на південному сході до річки Збруч), в Північній Буковині (Верхньому Попрутті) і, вірогідно, в Закарпатті. Група хорватів займала також басейн між ріками Сан та Західним Бугом (район міста Перемишль)¹¹⁹. Вже на початку X ст. хорвати брали участь у поході київського князя Олега на Царгород, причому скоріше за все мова тоді йшла про союзницькі відносини підкарпатського союзу із Руссю. Відомості про включення цих земель до сфери впливу Київської держави відносяться до останніх десятиліть X ст. На південний схід вздовж Дністра мешкали тиверці і уличі. Спочатку вони займали територію до Чорного моря, але під тиском печенігів уличко-тиверські землі обмежилися Подільським нагір'ям. Уличі і тиверці склали пізніше в XII–XIII ст. основне населення так званого Понизя і в удільну добу разом із хорватами стали основою для формування галицької регіональної народності (галичан).

Під 981 р. володарю Русі Володимиру Святославичу вдалося завоювати одне з хорватських міст Перемишль. Саме під цим роком давньоруський літопис повідомляє: «**Иде Володимер к Ляхом и зая грады их, Перемышль, Червен и ныи грады, иже суть и до сего дне под Русью**»¹²⁰. Згодом під 992/993 р. літописи інформу-

ють про велику війну Русі з хорватами, яка, на нашу думку, завершилася перемогою Володимира і підкоренням прикарпатського краю київським князем. Прикарпаття тоді стало частиною єдиного Волинського князівства-намісництва з центром у місті Володимирі¹²¹. Становище в краї змінюється у другій половині XI ст., коли у Прикарпатті з'являються сини князя Ростислава Володимировича, старшого сина згаданого вище київського князя Ярослава Володимировича Володимира, який помер в 1052 р. в Новгороді, а саме Рюрик, Володар та Василько¹²².

В князівській родині Рюриковичів Ростиславичі були князями-ізгоями, а саме не могли за нормами династичних правил, які встановили на Русі старші сини Ярослава Володимировича Ізяслав, Святослав та Всеволод, претендувати на Київ. У той же час Ростиславичі не тільки прагнули зміцнити свої позиції в Прикарпатті, а й поширити свій контроль безпосередньо на Волинь, де князував син Ізяслава Ярославича Ярополк.

Тоді ж спостерігається процес формування державно-князівської території володінь Ростиславичів. На чолі їх стояв перемишльський князь Рюрик, а після його смерті стіл у Перемишлі зайняв брат Рюрика Володар. На жаль, нам з джерел невідомо, де сидів останній до смерті брата, хоча можна припустити, що цим містом був Звенигород, який у першій половині XII ст. був відомий як столиця удільного князівства. Інший брат Рюрика і Володаря Василько Ростиславич володів Теревовлею. Теревовльська та Звенигородська волості, за нашою думкою, сформувалися як князівські володіння у другій половині XI ст. Вірогідно, що Перемишльська, Теревовльська та Звенигородська князівства до другої чверті XII ст. ще не стали єдиним земельним об'єднанням, тобто про Галицьку землю як компактну державно-адміністративну одиницю в складі Русі можна говорити лише з 30-40-х років XII ст.

На князівських з'їздах в Любечі (1097 р.) та Витичеві (1100 р.) вказані князівства в Прикарпатті були визнані родинними володіннями Ростиславичів. Однак, не дивлячись на це, князям Воло-

дарю та Васильку прийшлося вести за відстоювання своїх прав гостру боротьбу у першій чверті XII ст. з київським князем Володимиром Всеволодовичем «Мономахом» та польським князем Болеславом III «Криворотим»¹²³.

Процес державно-територіального формування Галицької землі продовжувався і в подальший час, що було пов'язано у значній мірі із значною некомпактністю східнослов'янських територій Прикарпаття, які до середини XII ст. не являли собою єдиного комплексу. Лише в 40-х роках XII ст., коли центром краю став Галич, відбулося поступове об'єднання прикарпатських (галицьких) земель під владою сина Володаря Володимирка (Володимира). Цей князь, спираючись на підтримку місцевого боярства, прагнув не тільки зміцнити своє князівство, відбити зазіхання на нього з боку іноземців (перш за все угорців), а й активно впливати на перебіг подій в Південній Русі. Таку ж політику у перші роки правління продовжував і його син Ярослав «Осмомисл» (1153-1187 рр.).

Однак посилення Галицького князівства автоматично вело до зростання могутності його панівного прошарку з числа крупних землевласників – боярства. Тому не випадково, починаючи з 70-х років XII ст., між князем Ярославом і представниками галицької магнатерії виникають конфлікти (про їх природу ми зупинимось нижче). Галицькі бояри під час цих конфронтацій вміло користувались негараздами, що виникали у князівській родині. Події в Галичі не були таємницею для сусідніх князів, які, безумовно, цікавились розвитком політичного життя у прикарпатському краї. Про це яскраво свідчить історія третього «ходіння по муках» Володимира Ярославича, законного спадкоємця Ярослава Володимировича: Володимир через конфлікт з батьком був вимушений тривалий час шукати підтримки у різних князів Рюриковичів

Після смерті Ярослава Володимировича «Осмомисла» у жовтні 1187 р. у Південно-Західній Русі фактично виникла війна за «галицьку спадщину», у змаганнях за яку взяли участь не тіль-

ки володарі сусідніх із Галичиною давньоруських князівств, а й володарі сусідніх із Руссю Королівства Угорщина та польських князівств. Під час цієї війни (1187–1189 рр.) першу, але невдалу спробу завоювати Галицьку землю зробив згаданий вище володимиро-волинський князь Роман Мстиславич. Другу спробу оволодіти Галичем здійснив цей князь наприкінці XII ст., коли після смерті сина Ярослава «Осомисла» Володимира припинилася династія галицьких Ростиславичів¹²⁴. Володимиро-волинський князь у 1199 р. спочатку приєднав до своєї держави Галицьку землю, а потім поширив свою владу на Придніпров'я.

Таким чином, у Південній Русі постає величезний державно-політичний комплекс, який чимало істориків називають Галицько-Волинською державою. Поява цієї держави істотно позначилася і на міжнародному житті Центрально-Східної Європи. Здійснені Романом Мстиславичем походи у степ проти половецьких орд не тільки на певний час зняли загрозу з боку кочівників південноруським князівствам, а й істотно у позитивному плані позначилися на житті балканських країн, перш за все Візантійської імперії та Болгарського царства.

Після трагічної загибелі князя Романа Мстиславича під час походу до Польщі у червні 1205 р. у Південно-Західній Русі розгортається знову війна за володіння Галицькою та західною частиною Волинської земель. Зазначимо, що ця війна точилася сорок років і завершилася у 1245 р.¹²⁵. Гострі, драматичні політичні події в Південно-Західній Русі першої половини XIII ст. постійно привертають увагу науковців¹²⁶. Попри це чимало питань, пов'язаних з оцінкою цих подій як певного суспільно-політичного явища-процесу, потребує подальшого вивчення. Це стосується проблеми створення загальної характеристики внутрішньополітичного конфлікту, який продовжувався в Прикарпатті та Волині протягом декількох десятиліть, аналізу взаємин між різними правлячими групами і станами, розгляду міжрегіональних взаємовідносин, дослідження впливу експансивних дій сусідніх держав щодо регіонів Південно-Західної Русі.

В літературі з середньовічної історії Русі доволі часто політична історія представляється як історія життєдіяльності представників правлячої еліти, перш за все членів князівських родин. Тому В. Т. Пашуто називає суспільно-політичні катаклізми на Волині і в Галичині в першій половині XIII ст. феодальною війною¹²⁷. Однозначно, що такий підхід є неточним. Таке визначення конфліктів є, на наш погляд, вузьким і не характеризує суспільних явищ, які були більшими за суттю, ніж зіткнення феодалів.

Політичну історію творила велика спільність людей, що мешкала в країні, проте, зрозуміла роль конкретних представників цієї спільності у сукупному продукті, якими і були події, процеси, явища була різною і залежала від місця конкретних індивідуумів в означеній сукупності. Однозначно, що роль князів та верхівки була більш значною, ніж роль представників нижніх верств суспільства. Говорячи про суспільні відносини необхідно зазначити, що сама ця сукупність людей не була математичним єднанням великої кількості людей, а була проявом суспільного життя діючих осіб, організмом, де всі члени виконували належні тільки їм, часто досить відмінні різні функції, які в результаті давали продукт, який і призводив до творення подій, процесів, явищ, до творення самої історії.

Механізмом організації людей була держава, а однією з найважливіших ознак держави є наявність інституту громадянства. Хоча слід зразу визнати, що цей інститут в умовах середньовіччя носив певні специфічні ознаки. В цьому плані громадянство мало значно більш чіткі і виразні риси в класичних античних державах або в державах сучасного світу. Останнє пояснюється наявністю певних політичних уявлень і юридично-правового оформлення в цих суспільствах про громадянство, що відбивалося в політичному житті та мало відображення в нормативно-юридичній практиці.

В історії людства відбувалося чимало війн не тільки між різними державами, а і між громадянами, що входили до складу однієї держави. Внутрішньодержавні конфлікти були крайньою

формою політичної боротьби, що точилася в середині конкретного суспільства. По відношенню до держав, де існує «класичне» громадянство, до подібних конфліктів постійно використовується термін «громадянська війна». На нашу думку, з певною обережністю і врахуванням специфіки періоду можна його застосовувати і по відношенню до держав епохи середньовіччя. Дійсно, якщо проаналізувати, наприклад, конфлікти, які мали місце тоді в східнослов'янському середовищі, то вони далеко не зводилися до боротьби між окремими володарями, а торкалися широких верств населення. Нерідко на вимогу тих чи інших груп населення той чи інший верховний представник правлячої еліти ставав ініціатором внутрішньої війни, тобто війни в рамках населення однієї держави.

В умовах Русі, коли державність носила багатошаровий характер (наявність майже незалежних князівств-земель в рамках державно-політичної конфедерації, яка їх об'єднувала), такі конфлікти інколи відбувалися між володарями різних князівств, які у значній мірі були суверенними державами. Але є підстави вважати, що і ці війни були також війнами громадянськими, оскільки учасники доводили в конфліктах свою політичну причетність до конфедерації східнослов'янських земель-князівств, що сформувалася в середині XII ст. Проявом існування подібних (громадянських) уявлень, які фіксують зв'язок політичних суб'єктів з власним краєм, фіксують їх причетність до своєї країни, своєї держави є, наприклад, яскравий епізод 1188 р., коли в умовах угорської окупації Галича київський митрополит Никифор закликав найбільш потужних південноруських князів Святослава Всеволодовича і Рюрика Ростиславича проявити рішучість у захисті загальноноруських інтересів від іноземців: **«Молвѣшеть бо митрополит (Никифор. — авт.) Святославу и Рюрикови: “Се иноплемьеници отяли отчину вашу, а лепо вы вы потрудитися”»**¹²⁸.

Отже, політичні конфлікти удільної доби не можна зводити лише тільки до міжкнязівських протистоянь. Важливу роль у конфронтаціях відігравали представники різних верств населення.

В протиборствах спостерігалися як міжстанові конфлікти, так і конфлікти різних угруповань правлячого класу, а також боротьба між населенням окремих ареалів в рамках однієї землі. Визнаючи це, зразу ж підкреслимо, що не поділяємо позицію представників школи І. Я. Фроянова, які абсолютизують роль якихось абстрактних громад у суспільному розвитку та у політичних протиборствах на Русі¹²⁹. Все вище наведене дає підставу характеризувати події, що мали місце на Волині і в Галичині в 1205–1245 рр., як громадянську війну.

На галицький стіл, який успадкував влітку 1205 р. малолітній син Романа Мстиславича Данило, а княгинею-регентшею

Молоді князі Данило та Василько Романовичі.
Скульптура Т. М. Бриж у
Володимирі-Волинському. 1988 р.

стала його мати, за літописом **«княгиня Романова»**¹³⁰, майже зразу стали висловлювати претензії чимала група представників князівської династії Рюриковичів. У другій половині першого десятиліття XII ст. досить активно виборювали своє право на володіння Галичиною, висловлювати претензії на «галицьку спадщину» чернігівські князі Ігоревичі, сини героя «Слова о полку Ігоревім» новгород-сіверського князя Ігоря Святославича. Завоювання Володимиром, Романом і Святославом Ігоревичами спочатку Галицької землі, а згодом західноволинських володінь нащадків Романа Мстиславича, сильні позиції інших родичів Ігоревичів — чернігівських князів

Ольговичів — у Придніпров'ї фактично призводять на нетривалий час до створення на півдні Русі великого державно-територіального об'єднання чернігівських князів, лідером яких був Всеволод Святославич «Чермний»¹³¹. Саме князь Всеволод, доки його родичі Ігоревичі правили у Південно-Західній Русі, наприкінці першого — на початку другого десятиліття вів боротьбу за Київщину, де його головним суперником був колишній тесть Романа Мстиславича та близький родич героя цього нарису Рюрик Ростиславич.

Перебування Ігоревичів у Південно-Західній Русі не було безхмарним. Дуже гострим у них був конфлікт із заможними галицькими землевласниками — боярами¹³². У зв'язку з цим слід дещо сказати про взаємини боярської верстви Галицької землі із князівською владою саме в останні десятиліття XII — першої половини XIII ст. Зазначимо, що ця тема не одне десятиліття є предметом прискіпливої уваги з боку науковців, зокрема М. С. Грушевського, М. М. Кордуби, В. Т. Пашута, М. Ф. Котляра, О. К. Мазура, Л. В. Войтовича, О. В. Майорова та ін.¹³³. Безумовно, що у Галицькому краї ці взаємовідносини носили гострий і часом безкомпромісний характер. І в них, що необхідно особливо відзначити, не тільки боярство, а і князівська верства періодично показували достатню власну потугу.

На прикладі інших давньоруських земель ми спостерігаємо також існуючі часом складні відносини між князями та боярами. У Володимиро-Суздальській землі конфлікт у правлячій верстві, зокрема, призвів у 1174 р. до загибелі князя Андрія Боголюбського — володаря, який доклав чимало зусиль для формування в Північно-Східній Русі власної державності, суверенної від київського політичного центру. Але, в цілому у більшості земель-князівств, взаємини між правлячими верствами носили відносно стабільний характер, а державне правління існувало у формі князівської монархії. На півночі Русі в Новгороді та Пскові сильні позиції боярства призвели до формування іншої особливої форми державного правління — боярської республі-

ки, в структурі управління якої князь відігравав меншу роль, ніж у більшості монархічних за суттю земель Русі. Хоча влада князя у Новгороді не була спадковою, як вже відзначалося вище, він і тільки він виконував тут головні воєнні, судові, дипломатичні функції.

Протягом майже всього XII ст. в Галицькій землі перебіг взаємин між місцевими князями та земельними магнатами лише незначною мірою впливав на структуру державного управління (цікавим явищем тут були нерегулярні під патронатом князя боярські з'їзди). Ми знаємо лише про підтримку певними верствами населення Прикарпаття у боротьбі проти князів Володимирка Володаревича та його сина Ярослава їх суперника Івана Ростиславича «Берладника», про виступи проти князя Ярослава Володимировича місцевих магнатів, про активну участь останніх у подіях після смерті князя.

Під впливом легендарної розповіді Вінцентія Кадлубка про початок правління Романа Мстиславича в Галичі (1199 р.), де йдеться про жорстокі тортури і страти цим князем галицьких бояр¹³⁴, в літературі склалося враження про якісь непримиренні, антагоністичні відносини між новим володарем Галицької землі і місцевою землевласницькою верхівкою¹³⁵. Але у давньоруських літописах практично не має свідчень існуючого у Романа конфлікту з усім станом галицьких можновладців. Єдине, що ми знаємо, це історія про вигнання князем з краю потужного галицького боярина Владислава Кормильчича («..и приведоша кормилчича, иже бе загнал Роман, неверы ради»¹³⁶), але цей факт не є доказом антикнязівської позиції взагалі галицького магнатства¹³⁷. Без опори на галицьку місцеву верхівку князь Роман Мстиславич не зміг би сформувати галицькі полки (в 1201 р. «Роман, скопя полкы Галичьскыє и Володимерьскыє, и вѣхѹ в Русскѹю землю»¹³⁸), які відіграли вирішальну роль під час його походів на Київ, у здійсненні виправ проти половців.

Все наведене не означає, що в Галицькій землі були безхмарними стосунки між володарем і могутнім землевласницьким

станом — боярством. Періодичні конфліктні колізії часом не тільки сприяли виникненню перманентних політичних криз (це можна спостерігати у згаданих подіях часу правління Ярослава Володимировича «Осмомисла» та у подіях громадянської війни 1187–1189 рр.¹³⁹), а й відбилися на самій позиції князівської влади у Галицькій землі. Князі в умовах внутрішньополітичних загострень були вимушені досить часто йти на істотні поступки боярству. Періоди таких колізій, які особливо спостерігаються в першій половині XIII ст., не можна, на наш погляд, розглядати як типовий стан суспільно-політичного та державного розвитку Галицької землі, а були проявом колапсу цього розвитку.

Велика сила боярства в Прикарпатті мала особливі причини. В добу входження краю до складу держави Русь з центром у Києві тут були досить слабкі позиції центральної київської адміністрації. В інших регіонах Русі князі-намісники, направлені київським володарем, набували в своїх намісництвах силу, що давало можливість їх нащадкам, спираючись на можливості місцевої (колишньої племінної) знаті, ставати достатньо сильними земельними князями. Коли наприкінці XI ст. в Прикарпатті появилася своя місцева князівська династія, у неї не було достатньої сили для контролю периферії власних князівств (Перемишльського, Звенигородського, Тереховського). Там виникали майже самостійні в політичному та могутні в економічному плані боярські «гнізда», господарі яких не тільки не рахувалися в своїх землях з князівською владою, а і прагнули самі диктувати волю князям у загальноземельних питаннях. Це боярство досить часто формувалося безпосередньо з племінної знаті¹⁴⁰. Слід відзначити, що після виникнення об'єданого Галицького князівства в Перемишльській, Тереховській та Звенигородській волостях удільні князі з'являлися лише епізодично, а вся влада в цих ареалах належала також представникам боярської верхівки.

Ця обставина чітко проявилася в ході громадянської війни першої половини XIII ст., коли в ході гострих військових та по-

літичних конфліктів позиція різних ареалів — центрів з округою (наприклад, Ярославського, Перемишльського, Звенигородського, Бакотського) — нерідко відрізнялася одна від іншої. Особливо гострою протистояння боярства і князів стає саме в добу після згасання в Галицькій землі династії Ростиславичів (1199 р.), оскільки припав до краю в XIII ст. володарі не мали достатньої легітимності і опори серед місцевого населення для утвердження своєї влади у Галичині.

Зазначимо, що не дуже простою є тема про можливих нащадків останнього галицького князя Володимира Ярославича. «*Et namque tempore, — пише про його смерть краківський хроніст Вінцентій Кадлубек, — in fata consserat dux Galiciae Wladimir, herede nullo relicto legitimo. Unde Russiae princeps, quidam vi, quidam arte, nonnulli utroque modo vacantem student rapere principatum* (В цей час помер князь Галиції Володимир, який не залишив по собі спадкоємців. Тому руські князі, хто за допомогою сили, а інші завдяки хитроцям, а деякі обома засобами прагнуть зайняти вільне князівство)»¹⁴¹.

На підставі цієї інформації, здавалось, можна зробити висновок, що на момент смерті галицького князя Володимира Ярославича вже не було на світі двох згаданих у літописах його синів Василія і Володимира. Проте, як зазначає М. С. Грушевський, це не зовсім так, оскільки про цих синів є згадка в буллі під 29 січня 1218 р. папи Гонорія III, адресованої абату монастиря св. Феодосія Миколаю на р. Сава в Угорщині. В цьому документі згадані «*Basilia et Johanne Blandevero Russorum Regibus apud Galiziam (Василій і Іоанн-Володимир, руські князі, з Галича)*»¹⁴². Відомо, що в 1188 р. Володимир Ярославич разом із жінкою і дітьми шукав допомогу в Угорщині, де князівська родина була за наказом короля Бели III заарештована¹⁴³. Вірогідно, тоді звільнитися нащадкам князя Володимира не вдалося.

Якщо є правомірними свідчення зазначеної папської булли, то можна припускати, що нащадки князя Володимира Ярославича на момент смерті батька і у подальший час перебували в за-

точенні в Угорщині і абсолютно випали з політичного життя на Русі. Це могло бути викликано тим, що угорська адміністрація, яка постійно намагалася оволодіти Галичиною, зовсім не хотіла появи на політичній арені незаперечно легітимних претендентів на галицький стіл. Можливо, що саме з подачі угорців поширювались чутки про смерть братів Василія і Володимира Володимировичів — останніх представників династії галицьких Ростиславичів.

На політичний розвиток Галицької землі (як і Новгородської землі на півночі) серйозно впливав ландшафтно-територіальний фактор. Значну частину Галичини складали або гірські та напівгірські малодоступні райони, або землі вздовж Дністра, які в XII—XIII ст. лише номінально або періодично входили до складу Галицької землі. До цього необхідно додати, що саме в Галичині, більше ніж у будь-якій іншій землі-князівстві, спостерігається відмінна зовнішньополітична орієнтація центрів різних ареалів (колишніх удільних князівств): Перемишль орієнтувався на захід, Звенигород—на Волинь, а головне місто Пониззя¹⁴⁴ — Бакота, яке в XIII ст. стає політичним центром на сході Галичини, на південь та схід.

Треба відзначити, що в плані боротьби носіїв монаршої влади з магнатами Русь взагалі і Галичина зокрема не були виключеннями. Нагадаємо, що це був період XII — середини XIII ст., тобто час, коли в більшості країн Європи панувала удільна роздробленість. В Італії тоді взагалі не існувало королівської влади, в Германії дещо пізніше (в третій чверті XIII ст.) наступила доба «Великого безкоролів'я» (1254—1273 рр.). Великі проблеми у стосунках з могутніми феодалами мали тоді і королі Франції. Непростими були взаємини між монархами та магнатами і в країнах, де не було роздробленості в класичному вигляді. Мова йде про середньовічну Англію та Угорщину. Приблизно в один час там боротьба королів з крупними землевласниками завершується прийняттям важливих документів, що свідчили про істотні зміни в державному та суспільному розвитку цих держав. В Англії в 1215 р. була прийнята «Велика хартія вільностей», а в Угорщині

в 1222 р. — «Золота булла», які регламентували порядок взаємин між монархами і крупними землевласниками. У зв'язку з цим варто відзначити, що останнім часом науковці справедливо ставлять питання про можливий вплив нової системи відносин між королем і магнатами в Угорщині на поведінку галицьких бояр в першій половині XIII ст.¹⁴⁵

Повертаючись до подій у Південно-Західній Русі, зазначимо, що апогей у розвитку ворожих стосунків галицьких можновладців та князів Ігоревичів припав на 1210—1211 р. В 1210 р. досягнув успіху у протистоянні із магнатами, Ігоревичі здійснили масове знищення багатьох галицьких бояр, а наступного року відбулася ще більш безпрецедентна подія. Галицькі магнати, спираючись на допомогу війська угорського короля Андрія II, не тільки позбавили князів влади, а й у вересні 1211 р. повісили двох з них у центрі галицької столиці¹⁴⁶. В 1211 — 1213 рр. угорський королівський двір на чолі з королем Андрієм II здійснив декілька походів у Галичину, але бойові дії у Прикарпатті призвели врешті-решт до ще однієї нечуваної події. Скориставшись загостренням політичної боротьби в Угорщині, де стався бунт місцевої знаті проти короля, до влади у Галичі прийшов на той час найбільш потужний галицький боярин Владислав Кормильчич. Про цю подію повідомляє Галицько-Волинський літописець: **«Володислав же воєха в Галич, и вокняжися и седе на столе»**¹⁴⁷.

Ще в середині XIX ст. Д. Зубрицький зазначав, що в історії Русі не було такого факту, за винятком легендарного князювання у Києві Аскольда та Діра, коли б боярин став князем¹⁴⁸. *«Це було нечуваним порушенням феодальної ієрархії Давньої Русі, — коментує цю подію М. Ф. Котляр, — за суворими правилами якої князем міг бути лише той, хто ним народився»*¹⁴⁹. П. Грицак припускав, що Владислав Кормильчич під час свого перебування в Угорщині дізнався про обставини приходу до влади болгарських вельмож Івана та Петра Асенів, які стали володарями відновленого Болгарського царства і вирішив використати їх досвід в Галицькій землі¹⁵⁰. На нашу думку, якщо буквально не сприй-

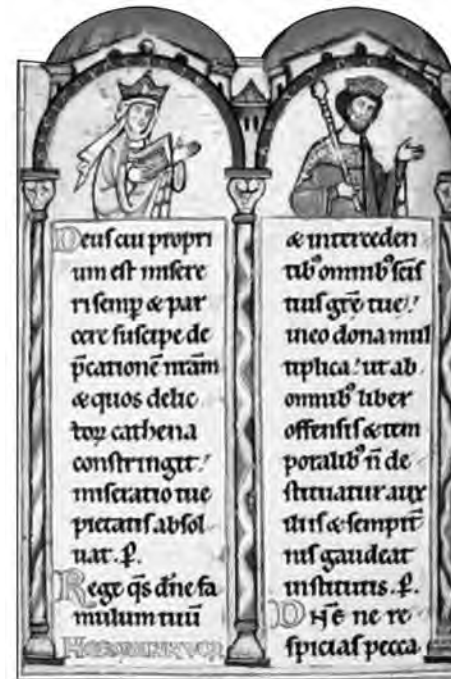
мати риторично-оціночні моменти літопису, цілком можливо виглядає позиція краківського історика другої половини XIX ст. Л. Дроби, який вважав, що Владислав тоді став у певній мірі намісником угорського короля в Галичі¹⁵¹. Але досить швидко поведінка Кормильчича в Галицькій землі перестала задовольняти майже всіх сусідів і невдовзі стала причиною утворення союзу західних сусідів Русі – Королівства Угорщина і Краківського князівства, володарі яких вирішили підкорити собі Прикарпаття.

Восени 1214 р.¹⁵² краківський князь Лешко «Білий» направив свого посла – воєводу Пакослава до угорського короля Андрія II з пропозицією: **«Не єсть лепо бояриню княжити в Галичи, но поими дщерь мою за сына своего Коломана и посади и в Галичи»**¹⁵³. Під час наступних переговорів у словацькому замку Спіші (Сепеші)¹⁵⁴, який належав угорській короні, Андрій II і Лешко обговорили як можливу спільну політику Королівства Угорщина та Краківського князівства відносно Галицької землі, так і умови укладення матримоніального союзу (угорському королевичу Коломану (Кальману) на час укладення угоди було п'ять років, а його нареченій дочці Лешка «Білого» Соломії – три). За угодою сторони домовилися, що Західна Галичина (з містами Перемишлем і Любачевим) відійде полякам, а вся інша значно більша частина Галицької землі угорцям. Однозначно, запропонувавши укласти угоду, малопольська адміністрація прагнула скористатися складними внутрішньополітичними обставинами в Угорщині, про які вже вище йшлося. Саме зміст угоди, а саме передача Західної Галичини Кракову, свідчить про значні поступки Андрія II на користь своїх нових союзників.

Невдовзі угорські війська з польськими союзниками прийшли до Галича, де було заарештовано Владислава Кормильчича. Останній був ув'язнений до темниці, де згодом і помер¹⁵⁵. Угорська окупація Галицької землі викликала велике незадоволення місцевого населення. В Воскресенському літописі під 1214 р. збереглася оригінальна звістка про наступні галицькі події: **«Король угорський посади сына в Галичи, а епископа и попы**

изгна из церкви, а свои приведе латыньскыя на службу»¹⁵⁶. Ця стаття пізнього літопису узгоджується з повідомленнями сучасних щодо подій іноземних джерел, де відзначається як боротьба населення Галичини проти угорського панування, так і прагнення короля Андрія II поширити на Південно-Західну Русь католицьку релігію. Розглядаючи східну політику Королівства Угорщина цього часу, визначний російський історик В. П. Шущарін пише: **«Дії угорських королів свідчать про їх прагненні об'єднати Галицьке князівство з Угорщиною особистою унією на підставі визнання її галицьким боярством (як це мало місце в Хорватії)»**¹⁵⁷.

Невдовзі після укладення Спішської угоди відбувається конфлікт Королівства Угорщина та Краківського князівства, про який свідчить, зокрема, літописна інформація: **«Король отъя Перемышль от Лестька Любачев»**¹⁵⁸. Деякі дослідники вважають, що цей конфлікт був викликаний невдоволенням Андрія II передачею в той час Лешком князеві Данилові Романовичу¹⁵⁹ головного волинського міста Володимира¹⁶⁰, однак корені непорозуміння володарів лежать в подіях в Галичині. Аналіз документів угорської канцелярії, а саме переписки короля Андрія II з римським папою Інокентієм III дають підстави для

Король Андрій II і королева Гертруда. Угорська середньовічна мініатюра

висновку, що на початку 1215 р. між Будою та Краковом виник конфлікт, а весною — на початку літа того ж року почалися активні виступи галицького населення проти угорських окупаційних військ.

Краківський князь не відмовляється від активної політики щодо Галицької землі. Не маючи сил для відкритого протистояння угорцям Лешко «Білий» вирішив добитися відновлення свої позицій у Прикарпатті шляхом підтримки тут одного з руських князів в Галичині¹⁶¹. Мова йде про Мстислава Мстиславича «Удатного», сина новгородського князя Мстислава «Хороброго», внука київського князя Ростислава Мстиславича. В літописах він вперше згадується під 1193 р. як князь Трепольського князівства (на Київщині), а під 1207 р. як володар Торчеського князівства (також на Київщині). В 1208 р. Мстислав став князем Торопецького удільного князівства (у Смоленському князівстві). В 1209–1215 рр. та з початку 1216 по весну 1218 рр. Мстислав був князем Новгороду Великого.

2. ПОХОДЖЕННЯ І ДИТИНСТВО КНЯЗЯ МСТИСЛАВА. НОВГОРОДСЬКА ЕПОПЕЯ МСТИСЛАВА МСТИСЛАВИЧА

В середині 50-х рр. XII ст. в умовах нетривкої рівноваги між головними володарськими угрупованнями Русі — Мстиславичами, Мономаховичами і Ольговичами — з'являється новий князівський клан, який невдовзі починає відігравати помітну роль у політичному житті країни. Мова йде про смоленських Ростиславичів. Ця князівська гілка розпочинається з персони сина Мстислава Володимировича і внука Володимира Всеволодовича «Мономаха» Ростислава¹⁶².

22 грудня 1158 р. волинський князь Мстислав Ізяславич та галицький князь Ярослав Володимирович увійшли до Києва, владу в якому вони передали авторитетному смоленському князю Ростиславу Мстиславичу¹⁶³. Ростислав Мстиславич правив в Києві до 1167 р., що було своєрідним рекордом для цього буремного часу. Безумовно, для певної стабільності влади у Києві важливою було подальше прихильне ставлення до столичного володаря сильних волинського та галицького князів.

Пізніше князями у Києві були сини смоленського князя Роман Ростиславич (1171–1176 рр.) та Рюрик Ростиславич (правив у Києві в 1173, 1176, 1180–1181, 1194–1201, 1203–1204, 1205–1206, 1207, 1207–1210 рр.). Особливо помітною фігурою

на Русі була постать Рюрика Ростиславича, який очолював великі коаліції князів і істотно впливав своїми діями на ситуацію на Русі, перш за все на хід політичного життя південноруських князівств. Суперником Рюрика в останньому десятилітті XII — на початку XIII ст. був західноволинський князь Роман Мстиславич, а з середини першого десятиліття XIII ст. Рюрик прагнув відібрати спадщину у його нащадків вдови Романа («княгини Романовой») та малолітніх синів Данила та Василька, пізніше противниками Рюрика стають чернігівські князі Ольговичі на чолі з князем Всеволодом Святославичем «Чермним».

Зазначимо, що Ольговичі неодноразово з середини XII до 40-х років XIII ст. також правили в Києві, не дивлячись на спроби всіх нащадків Володимира «Мономаха» (суздальських, волинських і смоленських) поставити під сумнів юридичні права чернігівських князів на князювання у місті на Дніпрі. Наприклад, в 1174 р. у спілкуванні з київським князем Ярославом Ізяславичем чернігівський князь Святослав Ольгович заявив про рівність його прав з правами першого на першість на Русі: **«Я не Угрин, ни Лях, а одного деда есмы внуки»**¹⁶⁴.

В останню третину XII та на початку XIII ст. Ростиславичі на чолі з Рюриком Ростиславичем постійно вели суперництво з Ольговичами за володіння Києвом і південною Руссю. До речі тоді, а саме в 1196 р. під час переговорів з Всеволодом Юрійовичем чернігівські князі знову заявили про свої права виборювати Київ: **«Олговичи же сдумавше и пожалиша себе, рекше ко Всеволоду: «Аж ны еси вменил Киев. Тоже ны его влюсти под товою и под сватом твоим Рюриком. То в том стоим, аж ны лишитися его велишь отинудь, то мы есмы не Угре, ни Ляхове, но единого деда есмы внуци. При вашем животе не ищем его, аж по вас кому Бог дасть»**¹⁶⁵.

Остання обставина, правда, не свідчила про наявність у відносинах двох князівських кланів непереможних антагонізмів. Часом вони вели спільні союзницькі дії. Зокрема, на межі XII—XIII ст.

вони воювали з західноволинським Романом Мстиславичем, а в 1205–1206 рр. разом здійснили два походи з метою забрати Галич у нащадків князя Романа¹⁶⁶.

В 60-х роках XII ст. на політичній арені Русі з'явилася постать сина засновника династії Ростиславичів Ростислава Мстиславича князя Мстислава Ростиславича. З часом православна церква зарахувала цього князя до ліку святих. В пізньому запису новгородського літопису він названий «Хоробрим»¹⁶⁷.

Таке визнання в час постійних війн і бойових протистоянь, коли більшість князів за своєю суттю повинні були бути перш за все справжніми мужніми воїнами, говорить, без сумніву, про особливі якості володаря. Досить недовго в 1179–1180 рр. Мстислав Ростиславич правив у Новгороді, однак його перебування у місті надовго закарбувалося у пам'яті його мешканців. На момент запрошення до Новгороду князь набув на Русі гучної слави непримирного і відважного борця з суздальськими і чернігівськими князями, що не могло не викликати великої симпатії до нього з боку новгородців¹⁶⁸. Відомо, що під час перебування у місті на Волхові, Мстислав Ростиславич здійснив вдалий похід проти чуді, який закінчився блискучою перемогою. Після раптової смерті князя його поховали в Софійському соборі, а після визнання князя святим новгородці постійно відзначають пам'ять князя 14 (27) червня.

Зараз у літературі поширено твердження, що першою дружиною Мстислава Ростиславича «Хороброго» була донька Ярослава Володимировича «Осмомисла». Тому після вигасення в Галичі чоловічої лінії Ростиславичів Мстислав Мстиславич, в разі походження від неї, мав певні підстави, щоб претендувати на галицький стіл¹⁶⁹.

Питання про час та місце народження Мстислава Мстиславича, як і взагалі про початковий період його життя, є маловідомими. О. В. Еммауський на підставі того, що на момент смерті Мстислава Ростиславича в документах відсутня інформація про

опіку з боку дорослих членів князівської родини над молодим князем, вважає, що на той час той вже досяг віку посагу¹⁷⁰. Тобто мав не менше 15 та не більше 20 років. Звідси дата народження – 1160–1165 рр. Є і протилежна точка зору Г. Литвиної та Ф. Успенського про можливість народження Мстислава Мстиславича в 1180 р. Є в літературі припущення, що князь народився незадовго до 1176 р. (Н. Баумгартен, Дж. Феннел)¹⁷¹ або в 1176–1180 рр. (Д. Домбровський)¹⁷². О. В. Майоров не визначає конкретну дату народження Мстислава, але пише, що йому «*на момент відставки (1227 р.) мало б виконатися 64–69 років*»¹⁷³. З цього міркування історика, можна зробити висновок про його датування часу народження Мстислава – 1158–1163 рр. Оскільки Л. Є. Махновець, С. О. Горбенко, Л. В. Войтович висловлюють припущення про те, що невідома за походження мати Мстислава Мстиславича була донькою Ярослава «Осмомисла»¹⁷⁴, то з їх підходу можна зробити висновок про народження Мстислава до 1176 р. В 1176 р. батько Мстислава Мстислав Ростиславич згадується вже як зять рязанського князя Гліба Ростиславича («**ЗЯТЬ ГЛЕБОВ МСТИСЛАВ РОСТИСЛАВИЧЬ**»¹⁷⁵), тобто він з цього часу був вже одружений вдало.

Г. Литвина та Ф. Успенський своє бачення часу народження князя пов'язують із розглядом питання про вибір імені молодого князя¹⁷⁶. Оскільки того назвали як батька, ці вчені, враховуючи існуючу традицію називати новонародженого сина на честь померлого батька, роблять припущення, що хлопець у князівській родині народився після смерті Мстислава Ростиславича в 1180 р. Нам ця аргументація виявляється цілком слушною¹⁷⁷.

Додатковим аргументом до цього висновку є те, що перша згадка про Мстислава зустрічається в джерелах під 1193 р., де йдеться про участь княжича у поході коаліції південноруських князів проти половців. Зазначимо, що самостійне політичне життя князя часто розпочиналося саме в тринадцять років. Тоді в житті представників правлячої еліти чоловічої статі від-

бувалися важливі зміни: хлопець ставав юнаком. Саме в цей час княжич проходив обряд підстригання і посаження на коня («посаг»). Після останнього обряду, як про це пише Д. С. Ліхачов, він вважався повнолітнім і мав право брати участь у військових походах¹⁷⁸. З цього ж часу княжич починав виконувати і інші досить серйозні доручення своєї родини. Згадаємо, як у своєму «Повчанні синам» Володимир Всеволодович «Мономах» писав, що він «**тружал, пүти дея и ловы с 13 лет**»¹⁷⁹, в тринадцять років таким же повнолітнім володарем став його правнук Роман Мстиславич, який в саме в такому віці в 1167 р. на запрошення новгородців і за дорученням батька Мстислава Ізяславича прибув князувати до Новгороду¹⁸⁰. В 13 років розпочалася самостійна політична діяльність волинського князя Данила Романовича, який саме таким володарем виступає в момент, коли йому передає місто Володимир (на Волині) краківський князь Лешко Білий («**Светом же Пакославним** (краківський воєвода. – авт.) **Лестько посла ко Александрови, рекыи: “Дани Володимерь Романовичема Данилови и Василькови, не даси ли иду на тя и с Романовичема”**. Оному же не давшю. **Лестько же посади Романовича** (Данила. – авт.) **в Володимери**»¹⁸¹). Літопис повідомляє, що в похід 1193 р. Мстислав Мстиславич направився разом із своїм воєводою Сдеславом Жирославичем («**со Здеславом Жирославичем, с мұжем своим**»¹⁸²). Згадка літопису про участь останнього у військовій кампанії, на що звертає увагу Д. Домбровський, є доказом того, що Мстислав в той час фактично був ще юнаком, якого під час військової кампанії мав опікувати дорослий чоловік з найближчого оточення, а також аргументом того, що князь народився приблизно у 1180 р.¹⁸³

Отже, скоріше за все Мстислав Мстиславич народився в 1180 або на початку 1181 рр. і найбільш вірогідним місцем народження його було місто Новгород Великий. Прийняття цієї хронології народження Мстислава Мстиславича дає підставу зробити висновок, що цей князь прийшов до Галича наприкінці 1218 р., спи-

раючись не на свої родинні права як нащадка по жіночій лінії Ярослава Володимировича «Осмомисла», а використовуючи свій великий авторитет лідера клану князів Ростиславичів, який борювався за визволення руського князівства, захопленого іноземцями.

Заради справедливості зазначимо, що в літературі є і інші погляди щодо ранніх (до 1180 р.) років народження Мстислава. Зокрема, поширеною є думка, що на момент смерті батька він вже був володарем і князував у невеликому смоленському Торопецькому князівстві, хоча А. В. Еммауський вважав, що молодий Мстислав перебував тоді у Білгороді, де правив до переходу до Новгороду Великого в 1178 р. його батько Мстислав Ростиславич «Хоробрий»¹⁸⁴.

На початок 90-х років XII ст. джерела розповідають про князювання Мстислава Мстиславича у місті Треполі. Останній був центром невеликого удільного князівства на Київщині неподалік від Києва (зараз село Трипілля Обухівської області Київської області). Є підстави думати, що це князівство Мстислав отримав від свого дядька овруцького князя Рюрика Ростиславича, а тому фактично був його васалом.

Місто Треполь було, вірогідно, побудоване київським князем Ярославом Володимировичем «Мудрим» на початку 30-х років XI ст. і відіграло важливу роль у захисті Південної Русі спочатку від печенігів, а з середини XI ст. — від половців. Неподалік від міста були споруджені потужні фортифікаційні споруди — відомі «Змійові вали». Крім того, що Треполь знаходився недалеко від Києва (приблизно 49 км), важливо відзначити його близькість (приблизно 12 км) до Витичів — міста-порта на березі Дніпра (зараз — село Витачев Обухівського району Київської області).

Вперше Витичів згадується в середині X ст. в праці візантійського імператора Константина Багрянородного «Про управління імперією»¹⁸⁵. Розповідаючи про організацію торговельного каравану із південної Русі до Константинополя, візантійський

автор повідомляє, що невдовзі після виходу з Києва вся експедиція русів остаточно збиралася біля фортеці Витичів. Є підстави думати, що ця фортеця, яка знаходилася приблизно в 58 км від Києва, крім свого значення, як місця відправлення торговельних караванів, відіграла важливу роль як фортифікаційна споруда на кордоні Русі зі степом, зокрема захищала існуючу тут переправу через Дніпро¹⁸⁶. Археологами тут знайдено городище розміром 0,5 га¹⁸⁷.

В середині XI ст. значення цього міста як оборонного форпосту зменшується, оскільки південний кордон Русі зміщується на південь, вниз по Дніпру, але місто починає відігравати певне значення як політичний центр. Зокрема, в 1100 р. в ньому відбувся відомий Витичівський з'їзд князів, на якому обговорювалося питання про припинення міжкнязівських усобиць і створення оптимальної системи управління давньоруськими землями.

Говорячи про тогочасну Київську землю слід зазначити наступне. Якщо в другій та третій чвертях XII ст. Київ і Київська земля продовжували домінувати у політичному житті Русі, а володар київського столу в цілому залишався лідером серед Рюриковичів, то наприкінці цього століття ситуація дещо змінилася. Київ залишався найбільшим за населенням та економічним розвитком містом Русі, він був центром церковного життя країни, однак Київ і Київщина в цілому втратили лідируюче положення у державно-політичному розвитку країни. В самій Київській землі було чимало удільних князівств, а володар одного з них — Овруцького — Рюрик Ростиславич, наприклад, відігравав досить значну роль у житті Русі ще до моменту свого оволодіння Києвом. Зокрема, це чітко показали події першої війни за «галицьку спадщину» (1187–1189 рр.), під час якої з позицією цього князя мали рахуватися не тільки інші південноруські князі, у тому числі київський князь Святослав Всеволодович, а й угорський король Бела III (роки правління 1172–1196).¹⁸⁸

В 1193 р., як вже вище йшлося, син Рюрика Ростиславича Ростислав організував похід проти половців. Ця виправа була здійснена на прохання мешканців Поросся — «чорних клобуків» (до конфедерації останніх входили тюркомовні торки, берендеї, печеніги, турпеї, коуї та ін.). Перед початком походу **«Ростислав Рюриковичь посла же в Треполь по Мьстислава по стронича своего по Мьстиславича зова и со собою. Он же еха к нему вворзе»**¹⁸⁹. Похід князя Ростислава Рюриковича і його двоюрідного брата Мстислава Мстиславича у степ закінчився успішно: **«Ополонншася Ростиславъ и Черни Кловѹце скотом и коньми и челядью, и колодникъ много изимаша, княжичев их и добрын мѹжи имаша, и колодники и кони и скота и челяди и всякого полона и не ве числа»**¹⁹⁰.

Вірогідно, що саме з цим походом було пов'язане встановлення якихось взаємин Мстислава Мстиславича із половецькою

Ріка Дніпро біля м. Витичева. Фото автора, липень 2014 р.

верхівкою, оскільки відомо про більш пізнє одруження князя з донькою половецького хана Котяна Сутоєвича. Цей шлюб стався приблизно в останні роки XII ст., менш вірогідно на початку XIII ст. Від цього шлюбу князь, на думку Л. В. Войтовича, у другій половині другого десятиліття XII ст. мав дорослих дітей Василя, Ростиславу, Анну та Олену-Марію¹⁹¹.

Д. Домбровський пише, що скоріше всього Мстислав був одружений один раз і цей шлюб з невідомою на ім'я донькою половецького хана стався не раніше середини 90-х років XII ст.¹⁹². Перша донька Мстислава Мстиславича Ростислава стала (приблизно в 1213–1214 рр.) дружиною Ярослава, сина суздальського князя Всеволода Юрійовича¹⁹³. Друга донька — Анна — вийшла заміж біля 1219 р. за волинського князя Данила Романовича. Третя донька — Марія — була заручена з угорським королевичем Андрієм в 1221 р. Другою після Ростислави дитиною Мстислава Мстиславича і Котянівни був Василій, який помер на початку 1218 р. у Торжку і похований у Новгороді. Джерела повідомляють вкрай лаконічно про існування ще якихось нащадків князя Мстислава чоловічої статі на момент смерті останнього, але ця тема через брак інформації не може бути достатньо висвітленою. Слід зазначити, що після Калкської битви тесть Мстислава хан Котян стає головним половецьким володарем у Північному Причорномор'ї, очолить Придніпровське об'єднання половців¹⁹⁴. Союз із половецьким ханом протягом тривалого часу буде відігравати велике значення у політичній кар'єрі галицького князя Мстислава.

1194 р. князь Рюрик Ростиславич після смерті київського князя Святослава Всеволодовича стає його спадкоємцем. Щоб зміцнити свої позиції у Києві, Рюрик Ростиславич наступного року запрошує до Києва як співволодаря свого брата Давида Ростиславича (народився близько 1140 — помер 23 (можливо, 24) квітня 1197 р.). **«Посла Рюрик по брате своего по Давыда к Смоленську, река ему: Се брате се ве осталася старейши всех**

в Руськои земли, а поеди ко мне Києве, что будеть на Руськои земли думы и о братье своем о Володимери племени». В Києві Давид Ростиславич «с братом своим ряды вся уконча о Руськои земле и братье своем о Володимере племени и иде Давыд во свой Смоленск»¹⁹⁵.

Ми не знаємо змісту домовленості між братами, але, вірогідно, розмова між ними йшла про володарів київським «причастям» — волостями в Київській («Руській») землі. Крім Ростислава Рюриковича, який сидів у Білгороді, таким володарем, зокрема, став західноволинський князь Роман Мстиславич, котрому були передані міста Торчеськ (яким Роман недовго вже володів наприкінці 80-х рр.), Треполь, Корсунь, Богуслав, Канів.

Посилення на півдні Русі Рюрика Ростиславича та його родичів викликало невдоволення суздальського князя Всеволода Юрійовича, який з часів повернення до Галича Володимира Ярославича (1189 р.) прагнув диктувати свою волю південноруським володарям, роздмухуючи між ними ворожнечу. Влітку 1195 р. князь Всеволод заявив про свої претензії на старійшинство серед Рюриковичів і став вимагати від Рюрика передачі йому придніпровських володінь Романа Мстиславича¹⁹⁶.

Отже, Всеволод Юрійович фактично прагнув створити підґрунтя для виникнення конфлікту зятя з тестем. Мотиви дій суздальського князя були прекрасно зрозумілі Рюрику. Той запропонував князю Всеволоду іншу волость, однак північноруський володар рішуче відмовився і навіть став погрожувати Рюрику війною¹⁹⁷. Збентеженому Рюрику Ростиславичу прийшлося вступити в переговори із зятем, якому тесть порадив взяти інше володіння в «Руській землі». Дізнавшись від посла київського князя про скрутне положення родича, Роман Мстиславич погодився з пропозицією Рюрика. Але недовзі Всеволод Юрійович вдався до чергової інтриги, що викликала різке обурення у Романа. Отримавши серед інших володінь Романа Мстиславича Торчеськ, Всеволод передав його синові Рюрика, котрий був зятем суздаль-

ського князя — Ростиславу (останній був одружений на доньці Всеволода Анастасії). Московський літописний звід не тільки пише про цю дію, а і повідомляє про те, що в інші міста Всеволод направив своїх посадників («а в прочини грады посла посадники свое»¹⁹⁸).

Київський князь прагнув довести свою непричетність до цієї передачі, однак Роман вирішив, що ці дії вчинено проти нього за домовленістю Рюрика і Всеволода, образився на тестя і відмовився приймати від київського князя іншу волость¹⁹⁹. Отже, план суздальського князя посилити свій вплив на півдні Русі та посварити між собою найбільш сильних місцевих князів вдаввся, оскільки невдовзі між Романом і Рюриком почалися тривалі конфлікти, що призвели досить швидко і до сімейної драми: західноволинський князь Роман розлучився із своєю жінкою, донькою Рюрика Предславою. Події цього часу, вочевидь, позначилися і на долі князя Мстислава Мстиславича, оскільки тоді він втратив своє князівство. Є підстави думати, що невдовзі Рюрик дав йому нове володіння, оскільки молодий князь продовжував бути в орбіті політичного впливу київського князя.

Наступна згадка джерел про Мстислава Мстиславича відноситься до 1196 р. В той час на володіння тоді вже київського князя (з 1194 р.) Рюрика Ростиславича напали Роман Мстиславич і його союзники чернігівські Ольговичі. Не маючи можливості через ймовірність повторного нападу чернігівських князів на Київщину особисто зробити похід у відповідь проти князя Романа Мстиславича, Рюрик наказав цю справу виконати своїм сину Ростиславу і племіннику Мстиславу. За дорученням дядька Мстислав Мстиславич направився до Галича з дипломатичною місією — залучити до війни проти Волині галицького князя Володимира Ярославича («...а сыновца своего Мьстислава посла в Галичь»). Саме тоді молодий (мав, на нашу думку, близько 16 років) князь, вірогідно, вперше побачив місто, яке через два десятиліття займе головне місце в його житті. Переговори з галицьким

володарем виявилися успішними, що свідчить про певні дипломатичні здібності Мстислава. Літопис розповідає, що невдовзі **«Володимир ехав со Мьстиславом, повоева и пожже волость Романову около Перемиля»**²⁰⁰.

Місто Перемиль — це центр волості у Східній Волині. Перша згадка про нього вміщена у літописі під 1097 р.²⁰¹. Часом це невелике місто було центром удільного князівства. Розташоване воно було на лівому березі р. Стир. Зараз тут однойменне село, що знаходиться в Горохівському районі Волинської області. В XIX ст. тут знайдено городище із значними давньоруськими артефактами. Одночасно із виправою на Перемиль Володимира Ярославича і Мстислава Мстиславича князь Ростислав Рюрикович напав на інше східноволинське місто — Кам'янець (**«повоеваша и пожгоша волость Романову около Каменця»**²⁰²). Кам'янець-Волинський — місто на лівому березі р. Случ, притоці р. Горинь.

Восени 1196 р. внаслідок того, що Всеволод Юрійович не виконав обіцянку про спільну боротьбу проти половців, Рюрик звернувся з листом до суздальського князя, де звинуватив того у порушенні домовленостей і забрав у нього міста в Київській землі (**«... и отъя отни города, тыи которые же вяшетъ емү дал в Рускон земли, и розда опяте братьи своен»**²⁰³). Зрозуміло, що ці міста не отримав Роман Мстиславич, а одержали наближені на той час до Рюрика князі. Вочевидь, одним з них був Мстислав Мстиславич. З повідомлення літописів не можна судити, чи отримав князь Мстислав Треполь, чи нове володіння. Проте, враховуючи подальше перебування в 1207 р. Мстислава в Торчеську, можна допускати вірогідність отримання ним цього міста в 1196 р., оскільки воно було набагато більш важливим, ніж Треполь.

Щодо Торчеська слід зазначити, що поява цього міста на карті південної Русі пов'язана з торками. Приблизно в середині XI ст. частина торків, яка знаходилася у досить ворожих стосунках з половцями і не могла в силу своєї меншої чисельності протистояти суперникам, перейшла на службу до руських князів. Вірогід-

но останнє відбулося і з частиною печенігів, хоча основна маса останніх, згідно досліджень В.Г.Васильєвського, десь у середині XI ст. (за нашими припущеннями, трошки раніше — у 20-30-х роках XI ст.) перейшла Дунай і направилася на Балкани²⁰⁴.

В цей час торки не складали якийсь єдиний конгломерат, а розпалися на декілька формувань, які навіть мешкали на досить значній відстані один від іншого. Більша ж частина їх також попрямувала на Балкани. Можна думати, що значно пізніше в XIV ст. саме перебування цих торків на Балканах полегшило проникнення сюди їх одноплемінників — турків-османів, які прийшли сюди з Малої Азії. За думкою В. П. Шушаріна, в 1068 р. на Королівство Угорщина здійснили напад «куни», під якими місцеві хроністи могли вбачати лише тільки торків²⁰⁵.

Необхідно відзначити, що зона розселення торків на давньоруській території не обмежувалася лише південними регіонами. Д. О. Расовський, дослідивши торчеську топоніміку, відзначає, що степовики мешкали навіть у північно-східній частині Русі²⁰⁶. Значна частина торків поселилася на лівобережжі Дніпра, перш за все мешкали у верхів'ях рік Удаю та Востру, у нижній течії Сули, Супою та Трубежу. Крім лівобережжя Дніпра, торчесько-огузьке населення знайшло собі притулок у басейні р. Рось — Пороссі. Причому процес включення торків у конфедеративну систему Русі тут розпочався раніше і мав більш значні результати, ніж у першому регіоні — на лівобережжі Дніпра. Крім інших причин, на це, безумовно, вплинув більш сприятливий у плані можливої оборони ландшафт Правобережжя.

Саме тут у Пороссі у другій половині XI ст. і виникає важливий адміністративний і воєнно-стратегічний пункт — Торчеськ, який вже з останніх десятиліть XI ст. починає відігравати помітну роль у відносинах Русі із степом. В «Етимологічному словнику літописних географічних назв Південної Русі» відзначається, що перша згадка про Торчеськ відноситься до 1093 р.²⁰⁷, а саме міститься в описі війни князя Святополка Ізяславича з половець-

кими ханами («слышавше же се Половци, почаша воювати, и придоша Половци мнози и остүпиша Торцинский град»²⁰⁸). Але щодо другого запису про Торчеськ, який у названій праці датується 1096 р., треба відзначити, що він знаходиться не в датованому тексті «Повісті временних літ», а був записаний в «Повчанні синам» князя Володимира Всеволодовича «Мономаха», яке вже після написання «Повісті временних літ» було вміщено в статтю під 6604 (1096) р. цього літопису²⁰⁹.

Сама ця згадка про місто Торчеськ, на нашу думку, стосується більш раннього, ніж 1096 та 1093 рр., часу. Встановленню хронології подій допомагає синхронне співставлення матеріалу «Повчання» і безпосереднього літописного тексту, яке дає підставу першу згадку про Торчеськ віднести до 1085 р., оскільки знаходиться між розповіддю про дві виправи Володимира «Мономаха» на Волинь незадовго до смерті Ярополка Ізяславича, яка мала місце у згаданому році²¹⁰. Літописна звістка під 1093 р. свідчить про добрі фортифікаційні споруди Торчеська, оскільки половецька облога міста тривала протягом багатьох тижнів і лише голод змусив захисників Торчеська здатися.

З літописним Торчеськом дослідники пов'язують велике городище (біля 90 га) в 38 км на схід від сучасного міста Біла Церква між селами Ольшаниця і Шарки Рокітнянського району Київської області. Місто Торчеськ в середині XII ст. стає столицею конфедерації «Чорних клобуків» (торків, печенігів, берендеїв, коїв, турпеїв), але водночас тут часто отримували князівський стіл південноруські князі. Протягом XII – першої половини XIII ст. суб'єкти конфедерації «Чорних клобуків» постійно беруть участь у важливих подіях політичного життя Південної Русі. В контексті оцінки їх значення в житті Східної Європи важливою є інформація персидського автора Рашіда ад-Діна, який, розповідаючи про похід монгольських військ до Південної Русі в 1239-1241 рр., пише, що тоді «царевичи Бату з братами, Кадан, Бурі и Бучек направились у похід до країни русів і народу чорних шапок (під-

креслено нами. – авт.) і за дев'ять днів завоювали велике місто русів, на ім'я Манкерман (Київ. – авт.)»²¹¹.

В 1198 р. у Ростислава, сина київського князя Рюрика, народилася донька. Літопис звертає увагу, що тоді в гості до Рюрика Ростиславича та його жінки Анни прибули їх донька Предслава і князь Мстислав Мстиславич: **«И высть радость велика во граде Києве и в Вышегороде, и приеха Мьстислав Мьстиславичь и тетка еи Передьслава и взяста ю к деду и бабе (князю Рюрику та княгині Анні. – авт.) и тако воспитала выс к Киеву на Горах»**²¹². Ця інформація свідчить про помітне місце князя Мстислава в оточенні київського князя. Можна припускати, що цей приїзд князя Мстислава є непрямим свідченням того, що він прибув до Києва з якогось свого володіння.

Після завоювання Галича Романом Мстиславичем в 1199 р. і утворення великого Галицько-Волинського князівства наступає черговий етап протистояння князя Романа і його колишнього тестя Рюрика. Наприкінці 1200 – на початку 1201 рр. між князями відбувається чергова війна: **«вста Рюрик на Романа и приведе к себе Олговичев в Киев, хотя пойти к Галичу на Романа. И опереди Роман, скопя полкы Галичские и Володимерские и въеха в Русскую землю»**²¹³.

Обставини виступу Романа Мстиславича проти Рюрика Ростиславича свідчать, що новий галицький князь, який і в даному випадку проявив себе передбачливим політиком, ретельно готувався до походу. Саме головне, він вдався до вкрай вишуканої дипломатії. В 1200 р. у Константинополі, де уважно спостерігалися події на Русі, побувало посольство галицького князя Романа. Для Романа Мстиславича важливим було також те, щоб у події у Середньому Придніпров'ї не втрутився могутній північний володар суздальський князь Всеволод Юрійович, з яким, вірогідно, він провів перед походом на Київ переговори.

Роман налагодив дружні контакти з мешканцями столиці і інших міст «Руської землі» та «чорними клобуками» («... и

вѣха в Русскую землю, а Володимирци (правільніше — «Володимировичи» — авт.) лишася Рюрика, ехааша к Роману и Чернии Кловуци вси совкупившеся ехааша к Роману и что городов Русских и ис тех людье ехааша к Романови»²¹⁴). Як тільки військо Романа вступило до Київщини, на його бік перейшли місцеві удільні князі Володимировичі, які перед цим були союзниками Рюрика Ростиславича. М. С. Грушевський пише, що мова тут йшла про синів князя «Володимира Мстиславича, що сиділи в дрібних волостях Київщини»²¹⁵.

Про децю загадкових «Володимировичів» і їх батька інформацію можна знайти і в працях А. В. Войтовича. Князь Володимир Мстиславич (1132 — 30 травня 1171 рр.) був наймолодшим сином князя Мстислава «Великого», внуком Володимира Всеволодовича «Мономаха». Він правив у невеликих удільних князівствах, але двічі нетривалий час сидів на київському троні (20 березня — 9 травня 1167 р., 17 лютого — 30 травня 1171 р.). Відомо про чотирьох його синів — князя Ростислава, Мстислава, Ярослава-Івана та Святослава²¹⁶.

Нам невідомо з джерел, яку позицію у тодішньому міжкнязівському конфлікті займав в цей час князь Мстислав Мстиславич. Можливо, що швидкість здійснення походу Романом («**єха наборзе**») не дала князю Мстиславу цю позицію взагалі проявити. В літературі можна зустріти інформацію про його участь невдовзі після прибуття Романа Мстиславича до Києва у поході, очолюваним Романом, на половців взимку 1201/02 р.²¹⁷ Правда, тут необхідно зазначити, що Суздальський літопис, який розповідає про виправу, не дає прямих свідчень з цього приводу («... **ходиша Русьтнн князи на Половци Рюрик Кивский, Ярослав Переяславський, великого князя Всеволож сын, Роман Галицкий и Мстиславич нини князи**»). Фраза «и Мстиславич» не є переконливим аргументом на користь зазначеного погляду, особливо, якщо звернути увагу на відсутність союзу «и» перед словом «Мстиславич» в деяких списках²¹⁸. В останньому випадку ціл-

ком логічною є прив'язка слова «Мстиславич» до попереднього «Роман Галицкий».

Ми припускаємо можливість участі Мстислава Мстиславича у цьому поході, але з певним елементом припущення. Оскільки тоді Роман Мстиславич повністю контролював ситуацію в Південній Русі, примусив навіть взяти участь у виправі проти недавніх союзників — кочівників свого противника Рюрика Ростиславича, то навряд чи можна припустити, що не дуже сильний князь, який в той час мав володіння або просто перебував на Київщині, міг ухилитися від участі у цій війні із степовиками. Якщо це припущення є вірним, то дуже цікавими в контексті нашої біографії є події після завершення походу до степу.

Відомо, що учасники походу, повертаючись із степу, зупинилися на відпочинок у Треполі, який, вірогідно, і тоді належав Мстиславу. Тут між Романом і Рюриком виникла певна суперечка, яка закінчилася нечуваною подією. Роман Мстиславич постриг у ченці свого колишнього тестя Рюрика, його дружину та доньку, а синів Рюрика Ростислава і Володимира увіз із собою до Галича. Невдовзі перший за наполяганням Всеволода Юрійовича був звільнений і навіть був проголошений київським князем.

Після гибелі галицько-волинського князя Романа Мстиславича під час його походу у Польщу у червні 1205 р. Рюрик Ростиславич позбавився чернечого стану. Невдовзі він знову став князем у Києві і двічі створював потужні коаліції придніпровських — київських і чернігівських — князів, які здійснили дві виправи до Прикарпаття — восени 1205 та весною 1206 рр. В джерелах не перераховуються молодші князі із оточення Рюрика Ростиславича, які взяли участь у цих виправах, проте попередні союзнні відносини князя Рюрика з Мстиславом Мстиславичем дають підстави припускати, що останній не був у стороні під час здійснення походів придніпровських Рюриковичів до Галицької землі.

Суздальський літопис з приводу другого походу відзначає: «Оттоле поиде с ними Рюрик с Ростиславом и Володимером и с своими сыновци»²¹⁹. Вірогідно, що серед численних неназваних «сыновцев» — племінників, міг бути і Мстислав Мстиславич. На це припущення нас наводять події найближчого майбутнього, а саме вже буквально через рік Мстислав Мстиславич починає відігравати не останнє місце вже під час війн Рюрика Ростиславича з чернігівським князем Всеволодом Святославичем «Чермним» за Придніпров'я²²⁰.

В 1207 р., зібравши велике військо, у тому числі і загопи половців, Всеволод «Чермний» спочатку захоплює Київ, який належав Рюрику, потім чернігівці вигнали із Білгорода двоюрідного брата Рюрика Мстислава Романовича, а згодом підійшли до Торчеська. Згаданий вище літопис повідомляє: «**Он (чернігівці. — авт.) же придоша к Торъцьскому. Мстислав же Мстиславич затворися в нем, и они отступиша и. И поганые распустыша воевать. Они же много зла створиша по земли пленюще: секуще и села жгуще. Мстислав же не мога терпети в граде, целова к нему крст на его воли**»²²¹. Мстислав Мстиславич після того вимушений був повернутися до рідного міста своєї родини — міста Торопця на Смоленщині.

Слід відзначити, що перше повідомлення про Торопець у джерелах відноситься до 1074 р., а з 1168 р. у документах місто згадується як центр удільного князівства. Про давнє походження Торопця свідчать і матеріали археологічних розкопок: в центрі міста збереглися земляні вали, які, вірогідно, були насипані за наказом батька Мстислава Мстиславича князя Мстислава Ростиславича «Хороброго». Торопецьке удільне князівство було невеликим і знаходилось між річкою Торопою і верхньою течією ріки Західної Двіни. Через територію князівства давня проходив відомий торговельний шлях «з варяг у греки». Перебування Торопецького князівства у центрі давньоруських земель призводило до того, що князівство часто ставало театром бойових дій між князівських війн.

У Торопці князь Мстислав пробув недовго. Наприкінці XII — на початку XIII ст. на лідерство серед Рюриковичів не без успіху претендує Всеволод Юрійович «Велике Гніздо». Ще під час боротьби за Київ, яку вів галицько-волинський князь Роман Мстиславич, суздальський князь не здійснював якихось військових акцій чи демаршів, однак всі учасники конфлікту на півдні Русі постійно враховували інтереси Всеволода Юрійовичем. За згодою із північноруським князем Роман посадив у Києві спочатку Ингвара Ярославича, а згодом Рюрика Ростиславича та Ростислава Рюриковича.

В другій половині першого — на початку другого десятиліття XIII ст. на Русі серед Рюриковичів відбувається величезна кількість протистоянь. Крім змагання за «галицьку спадщину», у Середньому Придніпров'ї з перемінним успіхом ведуть боротьбу за Київ Рюрик Ростиславич та Всеволод Святославич «Чермний». Останній, добившись успіху у боротьбі за Київ, втрутився у протистояння на боці перших рязанських і суздальських князів.

На півночі в цей час можна спостерігати підсилене домінування над Новгородом з боку сусідніх суздальських володарів. В місті на Волхові володарювали просуздальські орієнтовані угруповання. Водночас слід відзначити, що в цілому, як і раніше, для політичного розвитку Новгороду цей диктат сусідів був не вигідним, а тому більша частина новгородців прагнула до зміни влади. У другій половині першого десятиліття XIII ст. у Новгороді поступово визріває суспільний вибух, і потрібен був тільки привід для його здійснення. Вірогідно, саме остання обставина і пояснює те, чому володар невеликого Торопецького князівства Мстислав Мстиславич отримав запрошення на князювання до Новгороду Великого.

В 1207 р. у Новгороді відбулося повстання проти прихильників просуздальськи налаштованого посадника Дмитра Мирошкинича. Це повстання відбулося, за спостереженнями М. Г. Березкова, в жовтні або, вірогідніше, у листопаді 1207 р.²²². В лютому

1208 р. в Новгород прибув посланий сюди із Суздаля Всеволодом Юрійовичем його син Святослав. Посадником замість померлого у Суздалі Дмитра Мирошкинича став Твердислав Михалкович. Новгородці принесли присягу новому князю, але і в 1208 р. ситуація у Новгороді залишалася напруженою.

В цей час у події у місті на Волхові втручається Мстислав Мстиславич, який перебував у Торопці. Відомо, що саме тоді «**прииде князь Мьстислав Мьстиславич на Торжок и поимаше дворяне Святославлн, и посадника окова, а товар их кого рѹка доидет; а в Новѣгород присла: “кланяюся святен Гофен и гробѹ отца моего и всем новгородцем; пришел есмь к вам, слышав насилне от князь, и жаль ми своєю отцины”**»²²³. Після цього звер-

Місто Торжок. Сучасне фото

нення новгородці запросили торопецького князя до себе і підняли повстання проти Святослава Всеволодовича, якого посадили під арешт у митрополичому дворі²²⁴.

Невелике місто Торжок у складі новгородських земель відігравало велику роль в житті півночі княжої Русі, оскільки займало вигідне стратегічне положення та знаходилося на перетині важливих торговельних шляхів. Прикордонне розташування Торжка (неподалік від Торжка знаходиться місто Твер) на кордоні Новгородської республіки і Суздальської землі часто призводило до конфліктів. Тут треба звернути увагу на саму назву міста, що походить від слова «торг». Природно, що Торжок часто опинявся в епіцентрі міжкнязівських конфліктів²²⁵. Саме тому, вірогідно, князь Мстислав Мстиславич зайняв Торжок.

Дуже нечітке повідомлення Суздальського літопису свідчить, що згодом між Мстиславом і синами Всеволода Юрійовича виник якийсь конфлікт («**Всеволод посла сына своя Костянтина с братьєю его на Мстислава Мстиславича на Торжек. Мстислав же слышав, оже идет на нь рать, изидѹ ис Торжкѹ Новѣгородѹ, а оттѹда иде в Торопець в свою волость**»²²⁶). Є підстави думати, що невдовзі: «**...прииде Мьстислав в Новѣгород, и посадиша и на столе отне, и ради быша новгородци**»²²⁷. Отже, виступ князя Мстислава проти суздальців не завершився конфліктом у Торжку, а призвів до швидкої втрати столу у Новгороді князем Святославом і вокняжіння у місті на Волхові Мстислава Мстиславича.

Фактично у Новгороді відбувся черговий переворот, який завершив тривалий час перебування у краї князів, які були сюди направлені на князювання суздальським володарем Всеволодом Юрійовичем. На факт запрошення новгородцями князя Мстислава Мстиславича з князівського клану Ростиславичів значний вплив справило те, що князь Мстислав був сином популярного новгородського князя Мстислава Ростиславича «Хороброго», належав до потужного табору князів, на чолі яких стояв князь Рюрик Ростиславич. Новгородський літопис з цього приводу

пише: **«И прииде Мьстислав в Новъгород, и посадиша и на столе отне, и рады быша новгородци»**²²⁸. Святослав із прихильниками, як відзначалось, були захоплені у полон.

Розуміючи можливу реакцію у Суздалі на зміну влади у Новгороді, князь Мстислав вже наступного року зібрав військо і виступив на схід. Свідощтво Літописця Переяславля-Судальського, начебто, свідчить, що перед цим стався зазначений вище конфлікт Мстислава Мстиславича із Всеволодовичами. У цій пам'ятці записано: **«Того же лета приведоша Новгородци к собе Мьстислава Мьстиславича, Торопецькаго князя, а Святослава прияша, сына великого князя Всеволода. Слышавше се Всеволод, посла сыны своя к Новгороду: Костянтина, Гюргя, Ярослава со множеством воя. И бывшим им на Тферн, и слышавше Новгородци, оже идуть на них Суждалци, выидоша противу им и уладишася, и пустыша Святослава Всеволодовича к отцю своему, а Мьстислава посадиша у себе. Суждалци же воротишася опять в свояси»**²²⁹.

Все ж є підстави думати, що суздальський князь Всеволод Юрійович не захотів загострення стосунків із Новгородом і запропонував компромісне вирішення конфлікту. З цього приводу Новгородський літопис наводить свою версію розвитку подій: **«И поиде Мьстислав с всем полком на Всеволода; и быша на Пльтеске; и присла к нему Всеволод: “Ты ми еси сын, а яз тебе отець; пусты Святослава с мужи, и все то, еже задел, исправи; а яз гость пущу и товар”. И пусты Мьстислав Святослава и мужи его, а Всеволод пусты гость с товары; крест целоваста и мир взяста; и прииде Мьстислав в Новъгород»**²³⁰.

Природно виникає питання, а чому князь Всеволод Юрійович був вимушений піти на поступки новгородцям: в обмін на повернення сина з іншими полоненими суздальський князь запропонував зняти торговельну блокаду із новгородських земель. На нашу думку, відповідь ця лежить у реальній оцінці Всеволодом тодішньої ситуації. В літературі під впливом характеристик,

що дають правлінню Всеволода Юрійовича суздальські літописці, склалося враження про значну гегемонію його князівства в житті Русі наприкінці XII – на початку XIII ст. Але, як пише А. А. Горський, *«підстав говорити про політичну перевагу Всеволода Юрійовича Мстиславу Мстиславичу хоча б формально нав'язати новгородському володарю якусь залежність, але, як справедливо вважає Дж. Фенел, князь Мстислав цю пропозицію Всеволода Юрійовича проігнорував»*²³².

До цих загальних моментів слід додати те, що в той час у суздальського володаря були і інші проблеми. В 1207–1210 рр. йому прийшлося вести масштабну війну з рязанськими князями, за спинами яких стояли чернігівські Ольговичі²³³. Саме в 1209 році, коли Мстислав Мстиславич зібрав військо для боротьби з армією Всеволода Юрійовича, той здійснив похід на Рязань²³⁴. Конфлікт з Мстиславом Мстиславичем міг призвести Всеволода до протистояння з іншим потужним кланом Рюриковичів – Ростиславичами, об'єднання яких з чернігівськими князями могло бути вкрай небезпечним для Суздальського князівства. Інша обставина, яка примушувала престарілого Всеволода до стриманості, знаходилася в його найближчому оточенні. Справа в тому, що, відчуваючи близькість смерті батька, сини Всеволода Юрійовича розпочали «змагання» за його майбутню спадщину.

В 1209 р. Мстислав Мстиславич здійснив ряд заходів з метою зміцнення позицій у Новгородській землі. Замість Твердислава посадником став Дмитро Якунич, якого князь направив до Лук **«город ставити»**, а сам здійснив подорож до Торжка, Торопця, а згодом посадив князем у Луках свого ставленика брата Володимира. Питання про зміну посадників у Новгороді розглядає В. А. Янін. Необхідно зазначити, що виглядає спірною датування вченим часу посадництва Дмитра Якунича. Історик

вважає, що посадником Дмитро Якунич став в 1211 р., а представ їм бути до 1214 р., коли, на його думку, під час походу князя Мстислава на південь Русі у літопису знову згадується Твердислав як новгородський посадник²³⁵. Насправді, згідно хронології М. Г. Бережкова, посадником Дмитро став наступного року після вокняжіння Мстислава Мстиславича у Новгороді, тобто в 1209 р., а завершилося це посадництво до 1212 р., коли насправді відбувся згаданий похід князя Мстислава і його союзників на південь²³⁶.

Перегляд хронології події ставить під сумнів версію В. А. Яніна про те, що Твердислав після приходу Мстислава і зміни політичної ситуації у Новгороді залишався при владі, а поступився Дмитру Якуничу посадництвом у наслідок начебто права старшинства останнього. В. А. Янін вважає, що за системою старшинства було обрано і наступного посадника Юрія Іванковича, згаданого у Новгородському літопису під 1215 р. Але ця теза дещо суперечить його наступній думці про те, що Юрій був послідовним прихильником князя Мстислава²³⁷. І. Я. Фроянов пише, що посадник Дмитро, який прийшов або з Смоленська, або з Новгорода, був ближчим до Мстислава, ніж Твердислав, але до останнього князь не ставився вороже²³⁸.

В цей же час у Новгороді відбулася зміна і в церковному управлінні. Після конфлікту з архієпископом Митрофаном князь Мстислав перевів його до Торопця, де той став ченцем. Його замінив архієпископ Антоній, відомий по подорожі до Царгороду у 1200 р., де він виступав під іменем Добрині Ядрейковича. Добриня постригся у ченці, поїхав до митрополита до Києва, де був висвячений на архієпископа²³⁹. В 1210 р.²⁴⁰ увагу новгородського князя привернула Прибалтика: він здійснив виправу в землю естів, які заявили про визнання зверхності Новгорода. Новгородський літописець з цього приводу повідомляє: **«Ходи Мьстислав на Чюдь, рекомюю Тормю, с новгородци, и много полониша, а скота вещисла приведе. Потом же, на зимю, иде князь Мьстислав с**

новгородци на чюдьскыи город, рекомыи Медвежию голову²⁴¹, села их потрати; и приидоша под город, и поклонишася Чюдь князю, и дань на них взя; и приидоша вси здрав²⁴²».

Про перебування князя Мстислава в землях естів повідомляє і лівонський хроніст Генріх Латвійський, який однак наголошує, що під час виправи головним суперником новгородців були рицарі – члени Ордену мечоносців. Хроніст розповідає про те, що *«великий король Новгородода (rex magnus Nogardie)»* Мстислав, довідавшись про перебування мечоносців в Естонії, вступив туди з п'ятнадцятитисячним військом. Тут він взяв в облогу замок Варболе, де протягом декількох днів новгородці билися з рицарями. Після того, як останні пообіцяли Мстиславу *«septingentas marcas nagaturum (сімсот марок ногат)»*, військо новгородців відійшло від замку і повернулося додому²⁴³.

Софійський собор у Новгороді. Сучасне фото

В 1212 р.²⁴⁴ Мстислав Мстиславич здійснив нову виправу на естів, на яких наклав данину. **«Чюдь поклонншася ємү; и Мьстиславъ же князь взя на них дань, и да новгородцем две чясти дани, а третью часть дворяном»**²⁴⁵. Дещо складно зрозуміти, хто були згадані у джерелі «дворяни». Скоріше за все, мова йде про найближче до князя Мстислава оточення із числа його дружинників. Згадаємо цитати із того ж літопису про оточення князя Святослава (спочатку Мстислав захопив «дворяне Святославли», а потім **«пүсти Мьстиславъ Святослава и мүжи єго»**²⁴⁶).

З цього приводу Ю. О. Лімонов пише, що «дворяни» — це князівські слуги, які виконували військову службу, одержували за це винагороду, були особисто вільними і входили до князівської дружини. Дворяни існували у Володимиро-Суздальській землі з третьої чверті XII ст., але вони були і в Новгороді, і на півдні Русі. Історик вважає, що згадані вище у літописі «дворяни» — це, можливо, члени дружини князя Мстислава²⁴⁷. Аналогічного погляду дотримувався і В. Т. Пашуто²⁴⁸. Близьку, але дещо відмінну позицію займає В. Д. Назаров, який вважає, що тодішні «дворяни» — це перш за все люди, що забезпечують функціонування князівського двору²⁴⁹.

В літературі військові кампанії новгородського князя проти естів отримали дещо своєрідну оцінку. Автор біографії князя Мстислава А. В. Еммауський після наведення інформації джерел про успішні виправи новгородського князя проти чуді, захоплення великої здобичі та підкорення суперників, не роблячи ніякої паузи, пише про благородну політику новгородців щодо прибалтів, які в той час потерпали проти хрестоносців Ордену мечоносців²⁵⁰. У позитивному плані щодо прибалтійського населення означені дії Русі представляє і В. Т. Пашуто, який пише про факт хрещення русами прибалтів, наголошуючи, що цим ініціатори цього хрещення хотіли *«вибити з рук німецьких рицарів хрест»*²⁵¹. Оцінюючи прибалтійську політику новгородського князя, Д. Г. Хрустальов пише, що його походи відіграли значну роль у створенні спокійної ситуації в Естонії²⁵².

Розглядаючи взаємини північноруських князівств з Прибалтикою, необхідно зазначити, що рицарі Ордену мечоносців і їх союзники почали здійснювати походи проти естів, починаючи приблизно з 1208 р. Але в 1213 р. між естами і хрестоносцями було підписано трьохрічне перемир'я. Більш того, коли Мстислав Мстиславич із своїми спільниками здійснював напади на естів, ті в той час зверталися за допомогою проти Русі саме до хрестоносців. Розклад сил в трикутнику ести — мечоносці — новгородці змінився через два роки, коли хрестоносці здійснили наступ до Південної Естонії і в 1216 р. підкорили цю територію. Однак наступного року рицарі її втратили на користь архієпископа Риги²⁵³.

В 1212 р. новгородський князь Мстислав Мстиславич і його двоюрідний брат смоленський князь Мстислав Романович починають війну проти Ольговичів на чолі із Всеволодом Святославичем «Чермним». Треба зазначити, що за два роки до цього в 1210 р. для Всеволода Святославича виникає цілком сприятлива ситуація для значного зміцнення влади на півдні Русі, оскільки, вірогідно, його суперник Рюрик Ростиславич саме в цей час помирає²⁵⁴. Всеволод Святославич, проголосивши, що родичі Рюрика Ростиславича начебто мали причетність до казні князів Ігоревичів у Галичі восени 1211 р., виганяє їх із володінь на Київщині. Сталося це взимку 1211/12 р. або на початку весни 1212 р.

Цікаво, що, за даними Новгородського літопису, Ростиславичі перш за все звернулися за допомогою до свого близького родича новгородського князя: **«..Прислаша внүци Ростиславници в Новъгород к Мьстиславу Мьстислаличю: “Єє**

Печатка
Ордену мечоносців

не творит нам Всеволод Святославич части в Рускон земли; и сице понди, понцем своен отцины»²⁵⁵. А. А. Горський вважає, що після смерті суздальського князя Всеволода Юрійовича Мстислав Мстиславич був найсильнішим князем на Русі²⁵⁶. Новгородське віче підтримало намір князя Мстислава здійснити виправу на південь. Після певних неузгоджень до Мстислава приєднався його родич смоленський князь Мстислав Романович²⁵⁷.

Внаслідок війни на початку літа 1212 року, за інформацією Новгородського літопису, **«Всеволод выбежа ис Києва за Днепр; и вонде Мьстислав с братьєю и с новгородци в Киев, и поклонилася княне, и посадиша в Киевѣ Мьстислава Романовича, внук Ростиславль»**²⁵⁸. Воскресенський літопис про війну коаліції Ростиславичів проти Всеволода «Чермного» повідомляє більш докладно: **«Того же лета Мстислав Романович поиде из Смоленска на Киев с братьєю и с Володимером Рюриковичем, и Костянтин и Мстислав Давыдовичи, и Мстислав Мстиславичъ из Новгорода, и Ингварь Ярославичъ из Лучьска, и вывшем им ҃у Вышегорода, и пүстиша изгон к Киеву; Всеволод же Святославичъ ұтръпе, веже за Днепр с братьєю своєю, и мнози людне истопоша во Днепре, бежачи в Чернигов»**²⁵⁹. **«И седе в Киевѣ Ингвар Ярославич, а Мстислав Мстиславич иде к Новугороду; потом же ұправившися даша Киев Мстиславу Романовичу, а Ингварь опять иде ко Лучьску»**²⁶⁰. Порівняння двох літописних традицій показує, що друга не акцентує увагу на лідерську позицію Мстислава Мстиславича під час зазначених подій.

Є підстави думати, що смоленський князь Мстислав Романович під час війни з чернігівцями спочатку здобув собі у володіння Вишгородське удільне князівство, а після завершення війни став князем у Києві, де перед цим невеликий час перебував луцький князь Ингвар Ярославич. М. М. Карамзін з цього приводу пише, що князь Ингвар добровільно поступився Києвом на користь смоленському князю²⁶¹. М. Ф. Котляр вважає, але не наводить ніяких

аргументів на користь своєї позиції, що Мстислава Романовича в Києві посадив Мстислав Мстиславич²⁶². На нашу думку, вокняжіння Мстислава Романовича у Києві сталося всупереч волі Мстислава Мстиславича, з яким у першого володаря не було добрих стосунків, вже після відходу новгородського князя на північ. Цей відхід ослабив позиції найближчих союзників Мстислава Мстиславича Ингваря Ярославича і Володимира Рюриковича, що і призвело до влади у місці на Дніпрі Мстислава Романовича.

Розгляд інформації про вигнання Всеволода Святославича з Києва, порівняння її з подальшими подіями життя Південної Русі дають підстави для виникнення певних висновків з приводу характеру відносин Мстислава Мстиславича з двоюрідним братом Мстиславом Романовичем. Певні тертя між князями були однією з причин того, що на початку виправи на південь під час переходу новгородського війська до Києва у новгородців виник у Смоленську конфлікт із місцевим населенням, що не могло не позначитися і на подальших стосунках між двома Мстиславами. Після розподілу столів по завершенню війни з Всеволодом «Чермним» спочатку Мстислав Мстиславич посадив в Києві Ингваря Ярославича, а Мстислав Романович обмежився Вишгородом. Пізніше, все ж таки, Мстислав Романович отримав Київ, але мав віддати Смоленськ своєму племіннику Володимирі Рюриковичу. Цей князь отримав також у володіння Вишгород. Мстислав Мстиславич взяв під свій контроль Торчеське удільне князівство, стіл якого він займав у 1207 р.

В. Т. Пашуто, розглядаючи цей сюжет, відзначає, що в той час у князя Мстислава Мстиславича особливо добрими були стосунки з східноволинським князем Ингварем Ярославичем, водночас останній мав неприязні стосунки не тільки із Всеволодом Святославичем «Чермним», а і з Данилом та Васильком Романовичами²⁶³. Про добрі стосунки останніх із Всеволодом Святославичем напередодні зазначених подій пише Галицько-Волинський літопис під 6719 р.: **«Княжаше Всеволод в Киевѣ Святославичъ,**

имея великую любовь к детям Романово»²⁶⁴. Зазначимо, що і у подальшому, у Мстислава Мстиславича з Мстиславом Романовичем часом не було тісного взаємопорозуміння, що особливо проявилось під час війни Русі і половців з монгольським військом весною 1223 р.

Як зазначає дослідник літописання М. Г. Бережков, новгородський літопис не розповідає про події наступних 1213 та 1214 рр.²⁶⁵ Але про вкрай важливу подію, яка далеко вийшла за межі звичайного родинного життя, а саме одруження в 1213 р. дочки Мстислава Мстиславича Ростислави і сина на той час вже покійного Всеволода Юрійовича Ярослава інформує Літописець Переяславля-Суздальського: «Ведена выс Ростислава из Новгорода, дщи Мьстиславля Мьстиславича за Ярослава, сына великого князя Всеволода в Переяславль Суздальскыи»²⁶⁶.

Ярослав Всеволодович був п'ятим за часом народження сином Всеволода Юрійовича. Народився він 8 лютого 1191 р. В 1200–1206 рр. Ярослав був князем в Переяславлі (Південному) та брав участь у другому поході князя Романа Мстиславича на половців взимку 1203/4 р. В 1206 р. зробив безуспішну спробу зайняти Галич. В 1207 р. чернігівський князь Всеволод Святославич «Чермний» вигнав Ярослава Всеволодовича з Переяславля (Південного). 1208 р. Ярослав брав участь у війні суздальського князя Всеволода Юрійовича з рязанськими князями і тимчасово за наказом батька був намісником в Рязанському князівстві. Ярослав Всеволодович був князем у Переяславлі-Заліському (1212–1236 рр. з перервами), а в 1215, 1223, 1225–1228, 1231–1232, 1233–1236 рр. – Новгороді Великому. З березня 1236 по квітень 1236, з січня 1238 по березень 1238, та з весни 1243 по вересень 1246 рр. Ярослав займав князівський стіл у Києві. Ярослав Всеволодович одружився в 1205 р. з невідомою на ім'я донькою половецького хана Юрія Кончаковича, в 1213 р. – з Ростиславою Мстиславною, 1218 р. – з Феодосією, донькою рязанського князя Ігоря Глібовича. Під час перебування в монгольській столиці Каракорумі князь Ярослав

був отруєний, помер 30 вересня 1246 р.²⁶⁷.

На початку 1215 р. князь Мстислав неочікувано перестає правити у Новгороді. «Понде князь Мьстиславъ по своени воли Кыеву, и створи веце на Ярославли дворе и рече новгородцем: “Суть ли орудна в Русе, а вы волне во князех”»²⁶⁸.

Тут князем стає представник суздальської династії і зять Мстислава Мстиславича Ярослав Всеволодович, але перебування цього князя у Новгороді зразу ж призвело до антикнязівських заворушень. Через це Ярослав вимушений був покинути місто, а згодом почав типові антиновгородські акції. Оскільки в той рік в Новгородській землі був неврожай, князь, який перебував у Торжку, перекрив шляхи підвозу продовольства. Блокада торговельних шляхів, що вели до Новгороду, незабаром дала результат: в місті почався голод. На допомогу новгородцям прийшов Мстислав Мстиславич, який знову став їх князем²⁶⁹. Перш ніж розглядати більш докладно ці події у Новгородському краї, варто зупинитися на ситуації, яка в цей час склалася у Південно-Західній Русі.

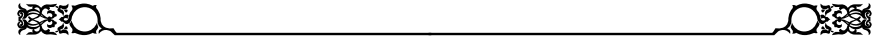
Зять Мстислава Мстиславича Ярослав Всеволодович. Фреска з церкви Спаса на Нередиці поблизу Новгороду. Близько 1246 р.

3. БОРОТЬБА КНЯЗЯ МСТИСЛАВА МСТИСЛАВИЧА ЗА ОВОЛОДІННЯ І ЗБЕРЕЖЕННЯ ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЛІ

Як ми вже вище писали, від часу смерті галицько-волинського князя Романа Мстиславича в червні 1205 р. угорський королівський двір на чолі з Андрієм II докладав значних зусиль у напрямку поширення свого впливу на Галичину. Галицько-Волинський літопис рясніє повідомленнями про походи угорської армії на Русь, переговори угорського короля Андрія II, що здійснювалися в рамках реалізації східної політики Королівства Угорщина. Однак розгляд цієї інформації засвідчує не тільки активність угорської панівної верхівки, а і приводить до протилежного висновку про недостатню ефективність у плані досягнення результатів здійснення намірів королівської адміністрації на сході. Король Андрій II надавав допомогу нащадкам Романа Мстиславича, вступав у взаємодію з чернігівськими князями Ігоревичами, «пряником і нагаєм» перетягував на свій бік галицьких магнатів, робив спроби встановлення в Галицькій землі прямого окупаційного режиму, однак все це не призводило до бажаного для угорців результату – встановлення їх стабільного панування в Галичині²⁷⁰.

Наприклад, восени 1206 р. король, за свідченням Суздальського літопису, зробив спробу посадити в Галичі переяславль-

ського князя Ярослава, сина суздальського князя Всеволода Юрійовича, майбутнього зятя князя Мстислава Мстиславича, але тому не вдалося це зробити («**Бяше во король с Галичаны здумав переже послал в Переяславль по Ярослава Всеволодовича**»²⁷¹). Запрошуючи Ярослава, король Угорщини сподівався на те, що великий авторитет на Русі суздальського князя Всеволода Юрійовича, батька переяславльського князя, дозволить його сину утвердитися у підкарпатському краї і одночасно сподівався мати контроль над новим володарем Галицької землі.

Проте події розвивалися не за планом іноземного монарха. Ярослав Всеволодович справді вирушив до Прикарпаття, але по дорозі, дізнавшись, що під стінами Галича стоїть велике військо південноруських князів на чолі з Рюриком Ростиславичем та Всеволодом Святославичем «Чермним», які самі хотіли завоювати Галицьке князівство, відмовився від своїх планів²⁷².

Фундамент Успенського собору в Галичі. Фото Ю.В.Лукомського

Як вище вже згадувалося, в 1214 р. Андрій II погодився під час переговорів у Спіші з малопольським князем Лешком «Білим» на реалізацію плану фактичного поділу Галицької землі між Королівством Угорщина і Краківським князівством, який розробив краківський воєвода Пакослав²⁷³. Однак і ця чергова спроба підкорення Галицької землі західними сусідами не дала тривалих, позитивних для них наслідків.

Невдовзі після укладення Спішської угоди десь на початку 1215 р. відбувається загострення відносин між володарями Королівства Угорщина та Краківського князівства. А вже весною 1215 р. у Галицькій землі розпочалися виступи місцевого населення проти угорських окупантів та їх ставленика галицького короля Коломана. Однією з причин цих виступів була релігійна, оскільки з угорськими військами до Галичини прийшли католицькі священники. Літописець про це пише: **«Король Угорський посади сына своего в Галичи, а епископы и попы изгна из церкви, а свои попы приведе Латыския на службу»**²⁷⁴.

Антипольські дії Угорщини не могли не викликати реакцію краківського двору, оскільки малопольська адміністрація не хотіла відмовлятися від активної східної політики. Наступна після викладу подій 1214 р. стаття Галицько-Волинського літопису розповідає про захоплення Андрієм II у Лешка «Білого» Перемишля і Любачева, запрошення краківського князя Мстиславу Мстиславичу з пропозицією сісти у Галичі, аналогічне звернення галичан, які довідалися про намір новгородського князя сісти на галицькому столі, з проханням, але до володимир-волинського князя Данила Романовича (Данило за допомогою Лешка в 1214 р. повернув собі волинський Володимир) стати їх князем, відмову Данила від цієї пропозиції і, нарешті, про завоювання Галича Мстиславом.²⁷⁵

Отже, пам'ятка фіксує бажання краківського князя Лешка «Білого» шляхом підтримки одного з руських князів, а саме Мстислава Мстиславича, добитися відновлення позицій Кракова в Галичині, а також факт вокняжіння Мстислава в Галичі.

Спішська фортеця. Сучасне фото

В літературі досить часто можна прочитати про схожість суспільно-політичного життя Новгородської та Галицької земель, про близькість за соціальною суттю новгородського і галицького боярства. На наш погляд, при розгляді цього питання треба відрізняти ситуацію в цих досить різних частинах Русі, більше уваги приділити аналізу конкретних питань організації системи державного існування означених земель.

Новгородська земля була державним утворенням, яке сформувалося як боярська республіка, оскільки в ній головну роль відігравали крупні землевласники. Князь в Новгороді виконував важливі дипломатичні, політичні, судові функції, але мав рахуватися з позицією інших представників правлячої верхівки землі, перш за все з діями новгородських посадника та архієпископа. Перебування князя в Новгороді залежала від волі міської громади, його влада не була спадковою, а сам князь фактично був посадовою особою в системі управління Новгородської землі.

Влада князя у Галицькій землі на початку XIII ст. юридично за своєю функцією ні чим не відрізнялась від влади володарів інших давньоруських земель. Проте визнаючи це, необхідно, ясна річ, враховувати те, що у Прикарпатті протягом XII (а можливо і останніх десятиліть XI) ст. відбулося зростання економічної і політичної ваги землевласників — бояр. Їх володіння не були умовними, отриманими від князя, а тому це дозволяло боярам по мірі зростання їх потуги все більше і більше впливати на волю князів. Особливо ця тенденція посилилася після смерті останнього Ростиславича Володимира Ярославича наприкінці XII ст.

Всі його наступники, починаючи з творця об'єднаного Галицько-Волинського князівства князя Романа Мстиславича, мали проблеми з легітимністю зайняття князівського столу в Галичі, а це постійно давало привід галицьким вельможам для організації заворушень проти галицького володаря. Підбиваючи підсумки сказаному, зазначимо, що політичний розвиток Галицької землі, перш за все на початку XIII ст., був більш схожим на одночасну ситуацію в Королівстві Угорщина і, навіть, у віддаленій від Русі Англійській державі, де угорські та англійські магнати не без успіху добилися обмеження владних повноважень своїх монархів.

Князь Мстислав Мстиславич, як виявилось, мав великий інтерес до Галича, що було не випадково. Можливо, він мав певні генеалогічні підстави для претензій на Галичину, оскільки його мати, на думку деяких дослідників, була донькою Ярослава Володимировича «Осмомисла»²⁷⁶. Після смерті у 1198 р. (може 1199 р.) князя Володимира Ярославича Галич надовго стає об'єктом уваги багатьох князівських родин Русі. Крім західноволинського князя Романа Мстиславича, який досить швидко завоював місто і утворив об'єднане Галицьке-Волинське князівство, Галич постійно знаходився у полі зору князів з інших земель Русі, перш за все Придніпровської Русі. Відзначаючи це, необхідно зазначити, що автор цих рядків не може погодитися з думкою А. А. Горського, який вважає, що Галицьке князівство належало до тих руських

земель, яке з кінця XII ст. не мало власної династії і стало спільним «загальноруським» володінням²⁷⁷.

Насправді після припинення в 1199 р. у Галичі династії Ростиславичів, носії якої отримали Прикарпаття за рішенням Любецького князівського з'їзду (1097 р.), та після короткого володарювання тут Романа Мстиславича (загинув у червні 1205 р.) Галицька земля стала на тривалий час яблуком розбрату між численними претендентами на галицький стіл, кожний з яких відстоював власні плани завоювання столиці Прикарпаття. Але наявність величезної конфронтації між представниками правлячого стану краю не є доказом існування якогось особливого статусу Галичини серед інших давньоруських земель. Подібними конфліктами рясніє вся історія середньовіччя, коли часто законні володарі позбавлялися престолу конкурентами.

В літературі зустрічається думка про те, що серед Рюриковичів були князі, які через родинні зв'язки по жіночій лінії мали якісь особливі права на Галич (Володимир, Роман і Святослав Ігоревичі, Мстислав Мстиславич «Удатний», Михайло Всеволодович і його син Ростислав)²⁷⁸. Не заперечуючи цей погляд, хочемо у чомусь погодитися і з позицією Я. Домбровського, який відзначає, що в умовах припинення династії Ростиславичів в силу існування у представників династії Рюриковичів князівських спадкових прав могли претендувати на галицький стіл всі більш-менш потужні володарі²⁷⁹. Одним із них і був Роман Мстиславич, який в 1199 р. завоював Галич і приєднав Прикарпаття до своїх земель на Волині.

Крім наведеної вище інформації Галицько-Волинського літопису про запрошення краківського князя Лешка новгородському володарю зайняти стіл у Галицькій землі, в інших літописах також можна знайти згадки про прагнення Мстислава Мстиславича сісти в Галичі. Суперечливість інформації різних джерельних повідомлень, їх, на перший погляд, хронологічна невизначеність призвела до значних розбіжностей в тлумаченні джерел дослідниками.

На складність вивчення подій першої третини XIII ст. у певній мірі вплив має проблема визначення датування матеріалу, викладеного в тексті головного джерела з історії Волинської та Галицької земель — Галицько-Волинського літопису. Але у конкретному випадку — у встановленні дати запрошення краківським князем Лешком «Білим» князя Мстислава і часу оволодіння останнім Галичем, здавалось би, ця обставина не є визначальною, оскільки тут слід йти не за буквальною фіксуванням хронології в Іпатіївському списку Іпатіївського літописного зводу — 6720 (1212) р., а у відповідності до встановленої завдяки вивченню часу подій дати — 1215 р. Однак проблема полягає у тому, що згадана в цій статті інформація про завоювання Галича Мстиславом в інших джерелах датується інакше.

Ще до введення до наукового обігу Галицько-Волинського літопису історики початку XIX ст. писали про завоювання Галича Мстиславом Мстиславичем у відповідності із даними новгородських і суздальських літописів, які датують цю подію 1219 р., а після вивчення Галицько-Волинського літопису деякі вчені почали вважати, що вказаний князь прибув до столиці підкарпатського краю в 1215 р. Зокрема, М. І. Костомаров, С. М. Соловйов та А. В. Еммауський вважали, що вперше Галич було завойовано Мстиславом у 1215 р.²⁸⁰.

Але В. П. Бузескул, автор спеціальної розвідки про завоювання Галича князем Мстиславом, розглянувши всі джерела, зробив висновок, що той зайняв Галич після 1218 р.²⁸¹. Більшість дослідників, починаючи з Д. Зубрицького і М. Дашкевича, також доводять, що Мстислав прийшов до Галича в 1219 р.²⁸². Крім цього, польські історики Б. Влодарський, Д. Домбровський та М. Бартицький на підставі свідчень Генріха Латвійського наголошують, що Мстислав Мстиславич став володарем в Галицькій землі в 1217 р.²⁸³. Проте, на наш погляд, попри всю важливість інформації про прагнення Мстислава зайняти Галич у прибалтійській хроніці, вона не містить конкретної вказівки про безпосередній час завоювання князем столиці Прикарпаття.

Необхідно зазначити, що, по великому рахунку, ніхто з істориків достатньо аргументовано не пояснив причин появи декількох, на перший погляд суперечливих, повідомлень пам'яток про боротьбу князя Мстислава за Галич. На нашу думку, пояснювати такий стан інформації простою плутаниною джерельних повідомлень, як це роблять деякі науковці, не можна. Однозначно, що слід погодитися з думкою В. Т. Пашута про те, що боротьба Мстислава за оволодіння Галичем «*продовжувалася декілька років*»²⁸⁴. Різні за змістом та хронологію повідомлення відбили окремі етапи історії виборювання Мстиславом Мстиславичем галицького столу.

Порівняльний розгляд зазначених літописних свідчень має допомогти відповісти на запитання, коли розпочалася боротьба Мстислава за Галич, скільки було спроб його оволодіти західноруським містом і, нарешті, зрозуміти взагалі перипетії політичного життя Південно-Західної Русі в другій половині 10-х років XIII ст. Саме такий комплексний аналіз джерел дає підстави не тільки висловитись на користь того, що Мстислав зайняв Галич десь у грудні 1218 р., а і відтворити всю історію виборювання Мстиславом Галича, яке, як ми вважаємо, тривало декілька років.

У Воскресенському літопису є повідомлення: «**Тоє же зими вынде из Новагорода Мстислав Мстиславичь, а княгиню с сыном остави в Новеороде, и сам иде к королеви в Галич, просити Галича у него**»²⁸⁵. М. Г. Бережков датує цю інформацію кінцем 6722 (1214/15 р.), вважає, що взимку цього року Мстислав покинув Новгород. Новгородський літопис під 6723 р. пише: «**Понде князь Мьстислав по своен воли Кыеву, и створи веце на ярослави дворе и рече новгородцем: “Суть ли орудиа в Русе, а вы волне во князем”**»²⁸⁶. Події, викладені в цьому повідомленні, на думку М. Г. Бережкова, також відбулися в 1214/15 р.²⁸⁷.

Нещодавно в деяких наших працях ми писали, що співставлення цих свідчень з інформацією Галицько-Волинського літопису про запрошення поляками Мстислава до Галича та нашими спостереженнями про час конфлікту між Угорщиною та Малою

Польшею в «післяспішський» період (а саме початок його взимку 1215 р.) дає підставу думати, що, втративши західногалицькі землі на початку 1215 р.²⁸⁸, краківський князь Лешко влітку 1215 р. запросив до Галичини Мстислава Мстиславича («**Король отъя Перемышль от Лестька Любачев. Лестько же сжалиси о срамоте своєи и посла к Новугороду по Мьстислава и реки: “Брать ми еси, понди и сяди в Галичє”**»), який, за його задумом, мав тут протистояти як угорцям, так і володимиро-волинському князю Данилові²⁸⁹. Що стосується другої половини літописної статті Галицько-Волинського літопису під 1215 р. «**Мьстислав же понде на Галич со светом Лестьковым. Галичани же вси и Судислав послашася по Данила. Данил же не ұтяже ехати, а Бенедикт Лысы вежа во Угры с Судиславом, а Мьстиславъ седе в Галичи**», то вона, за нашим поглядом, має відношення до 1218 р.²⁹⁰.

Насправді згаданий у Воскресенському та Новгородському літописах відхід Мстислава Мстиславича з Новгорода не міг бути здійснений безпосередньо під впливом галицьких подій, оскільки розпочався раніше. Виникає питання, а через які причини князь тоді покинув місто на Волхові? Як нам здається, першопричину безпосереднього його від'їзду слід шукати на новгородському ґрунті. З першого дня перебування в Новгородській землі Мстислав Мстиславич чудово розумів тимчасовість своєї влади в цьому краї, тим більше, що боротьба проти нього як з боку внутрішніх супротивників, так і зовнішніх ворогів протягом його новгородського князювання практично не припинялась.

Князь, дійсно, мав серйозну опору серед мешканців Новгорода, добрих союзників серед сусідів, але це не гарантувало йому у перспективі спокою. Тому Мстислав Мстиславич хотів знайти для себе князівство, де міг би правити довго і наприкінці життя передати своє володіння своїм спадкоємцям. І. Я. Фроянов пише про те, що в 1215 р. князь Мстислав покинув Новгород не добровільно²⁹¹. Але, на наш погляд, важко погодитись з думкою вченого, що ворожість новгородців до князя була одностаينوю.

Свідчення, які текстуально зовсім не схожі, двох літописів, як нам здається, є аргументом на користь запропонованих міркувань. У Ніконовському літопису під 6723 роком записано: «**Того же лета Новгородци, по старому своєму обычаю, начаша вече творити тайно, хотящее господина своего от себе изгнати из Новагорода Мстислава Мстиславича, и о сем много вече творящее; ве во князь Мстислав Мстиславич zelo смысмен, и мужествен и во опасении великом живя, и сего ради не возмогоша его Новгородци изгнати. Он же слышав сия о себе от Новгородцев, яко хотятъ его изгнати, и начят гневу место давати, и иде к королю в Угры, прося себе у него Галича, а княгиню и сына остави в Новгороде**»²⁹².

Новгородський літопис повідомляє: «**Того же лета. Новгородци выгнаша от себе Мстислава Мстиславича, а Ярослава Всеволодовича приведоша к себе на стол**». Майже така ж інформація в Єрмолаєвському літопису: «**Того же лете Новгородци выгнаша от себе Мстислава Мстиславича, а Ярослава Всеволодовича приведоша к себе княжити Новугороду**»²⁹³.

Можливо, в момент свого відходу з Новгорода Мстислав Мстиславич планував зустрітись в Смоленську та на Київщині з родичами — князями з династії Ростиславичів, і отримавши від них підтримку для продовження боротьби на півночі Русі, повернутися назад. Але на півдні князь Мстислав дізнався про події в Галичині, про існуючий там конфлікт. Восени 1215 р., коли Мстислав Мстиславич підійшов до стін Галича, князь вирішив полюбовно домовитися з Андрієм II про надання йому галицького столу («**иде к королю в Угры, прося себе у него Галича**»²⁹⁴). Переговори, вірогідно, не дали результату.

Нещодавно в своїх працях про події середини XIII ст. в Галицькій землі ми писали про те, що під впливом обставин князь, вірогідно, змінив тактику — почав вести бойові дії проти угорців та їх союзників²⁹⁵. На користь такої думки, а саме появи Мстислава Мстиславича під стінами Галича, наводилась інформація з листа короля Андрія II до папи Інокентія III, де угорський володар

пише: «Проте останнім часом народ Галиції, відмовившись від присяги на вірність, не тільки відступив від свого Короля, але також, зібравши військо з навколишніх русинів, обложив галицький замок, в якому перебував наш син з невеликим загоном. У зв'язку з цим нам довелося негайно відкласти складання належного пошанування Вашій папській милості за батьківську ласку, бо навіть не могли чекати на повернення свого війська»²⁹⁶.

Зараз нам здається, що зроблений висновок про те, що згадане військо з навколишніх галичан, що підійшло під стіни міста, вірогідно, і складалося із бойової дружини князя Мстислава та загонів повсталих проти угорців галичан, є недостатньо аргументованим. Інформація джерел дає підставу думати, що в 1215 р. Мстислав Мстиславич певний час витратив на подорож на південь Русі, де, вочевидь, зустрічався із смоленським князем Володимиром Рюриковичем і київським князем Мстиславом Романовичем. Тут він довідався про події в Галичі і вирішив зробити спробу зайняти князівській стіл у Прикарпатті. Відмова угорської адміністрації від задоволення пропозиції Мстислава не могла призвести того до лав активних борців проти угорської окупації. Князь Мстислав до цього не був готовий, тим більше, що події на півночі Русі вже восени 1215 р. примусили його повернутися до Новгороду.

Бурхливе життя політичних діячів створює інколи проблеми для їх біографів. З такою обставиною прийдеться примиритися і читачам цієї книги, оскільки ми вимушені зробити невеликий відступ і на певний час повернутися знову до новгородських сюжетів, а саме розглянути історію другого князювання Мстислава Мстиславича у Новгороді.

Ще перед смертю князя Всеволода Юрійовича «Велике Гніздо» у Суздальській землі (помер 15 квітня 1212 р.) у середовищі його нащадків розпочинається тривала боротьба за спадщину. Головними суперниками виявилися старші за віком брати Константин і Юрій. Перший, який правив у Ростові, і якому мав відійти батьківський престол, не хотів йти на значні поступки братам. Більш того, Константин хотів зробити Ростов головним

містом у північно-східному краї. Відчуваючи цей опір, Всеволод Юрійович зібрав «снем» князівства, на якому прийнято рішення про те, що спадкоємцем князя Всеволода має стати не Константин, а Юрій²⁹⁷.

Після смерті Всеволода Юрійовича напруга у стосунках між його нащадками – Константином та його братами-суперниками Юрієм, Ярославом, Святославом та Іваном зростає. Це протистояння у одному з найбільших князівств Русі позначилася і на політичному житті в сусідніх землях. В 1215 р. відбувається у Суздальському краї певне посилення угруповання на чолі із Юрієм Всеволодовичем, брат і союзник якого Ярослав на початку року повернувся до Новгороду, де зразу загострилася ситуація. Конфлікт дійшов до величезної гостроти, коли Ярослав покинув Новгород, переїхав до Торжка, а новгородцям, які потерпали від голоду, влаштував справжню торговельну блокаду.

Новгородський літопис пише про ці драматичні події: **«А в Новегороде зло высть велми: купляхуть кадь ржи по 10 гривенъ, а овса по три гривне, а репе воз по 2 гривне; ядаху люди соснову кору и листъ липов и инни мох. О, горе тогда, братье, бяше, дети свои даяху одерень; и поставиша скуделничю и наметаша полну. О, горе бяше, по торгу трупье, по улцам трупье, и не можаху пси изъядати человек, нь и по полю лежаху; а вожане помроша, а останк разидеся; и тако, по грехом нашим, разидеся власть наша и град наш»**²⁹⁸. На думку І. Я. Фроянова, ці події були викликані суперечностями між Новгородом і Торжком, оскільки мешканці останнього хотіли зайняти лідируючі позиції в житті Новгородській землі²⁹⁹.

Нашадки Всеволода Юрійовича, добившись певної переваги у боротьбі за владу на півночі Русі, стали виношувати «наполеонівські плани» поділу між собою всіх руських земель. Ніконовський літописець з цього приводу пише: **«Таже князь велики Юри Всеволодовичь и брат его князь Ярослав Всеволодович, со всею братьею своею и со всеми боары и мужи своими, вшедше в шатер, начяша делити грады: великому князю**

Юрью Всеволодовичю Володимерь и Ростов, а Новгород князю Ярославу Всеволодовичю, а Смоленск князю Святославу Всеволодовичю, а с Кнева возмем дань и князя в нем посадим из своих рук, а Галича также дань возмем; и целоваша крест, и написаша грамоты тако быти непреступно»³⁰⁰.

Зрозуміло, що в умовах, коли існувала така загроза, князя Мстислава Мстиславича турбувала як доля Новгород, так і майбутнє інших давньоруських земель. Однозначно, що вряд чи серйозно можна було розглядати претензії угруповання Юрія Всеволодовича на Київ та Галич, але князь Мстислав прекрасно розумів, що від дій Всеволодовичів залежить і його подальша політична доля. 11 лютого 1216 р. до Новгород, який продовжував перебувати в облозі, що влаштував місту Ярослав Всеволодович, повернувся Мстислав Мстиславич. Невдовзі князь виступив із промовою на Ярославовому Дворищі, де пообіцяв городянам або відновити нормальне політичне життя, або покласти голову за Великий Новгород.

Проте направлене князем Мстиславом посольство до Торжка, де перебував у той час Ярослав Всеволодович, не досягло успіху. Мстислав через послів вимагав від Ярослава, який був його зятем, налагодити нормальні стосунки із жінкою та відпустити захоплених у полон новгородців. Князь Ярослав не тільки відмовився від задоволення пропозицій тестя, а направив на Новгород загін воїнів, щоб вигнати звідси князя Мстислава. Однак невдовзі зазначені воїни, які були новгородцями, перейшли на бік Мстислава Мстиславича.

Сам князь Мстислав, розуміючи, що йому прийде вести боротьбу не тільки із Ярославом, а і його братами, вступив у переговори про спільні дії із родичами: йому пообіцяли допомогу його брат псковський князь Володимир Мстиславич та двоюрідні брати смоленський князь Володимир Рюрикович та київський князь Мстислав Романович. Через сина останнього Всеволода Мстислав Мстиславич прагнув налагодити союз із ростовським князем Константином Всеволодовичем, який після смерті батька Всеволода

Юрійовича знаходився у конфлікті з братами Юрієм і Ярославом. Наприкінці лютого 1216 р., як здається, питання про підтримку Мстислава Мстиславича з боку ростовців було вирішено.

На межі зими та весни 1216 р. на півночі Русі збираються два чисельні війська. На допомогу Ярославу Всеволодовичу прийшли його брати на чолі із Юрієм. Поки суздальці збирали велике військо, невеликий загін на чолі із князем Святославом Всеволодовичем відправився до Торжка. Сюди прибули і новгородські бояри – прихильники Ярослава, які повідомили свого патрона про формування князем Мстиславом новгородсько-псковської армії. Остання невдовзі увійшла до Торопецької волості, де до неї приєднався із дружиною смоленський князь Володимир Рюрикович.

Слід зазначити, що Мстислав Мстиславич не хотів подальшого загострення конфлікту. Князь знову запропонував зятю Ярославу примиритися, але той відкинув цю спробу. Після наради із братами Мстислав вирішив направити своє військо не на Торжок, а напасти на місто Ярослава Всеволодовича в Суздальській землі удільний Переяславль. Цей вибір був обумовлений тим, що Мстислав Мстиславич сподівався на допомогу Константина Всеволодовича, який на початку протистояння не афішував свої стосунки із новгородсько-псковсько-смоленською коаліцією.

Під час перебування у Суздальській землі прихильники Мстислава Мстиславича об'єдналися з раттю Константина Всеволодовича, але остерігалися розпочинати бойові дії з іншими суздальськими князями. Щоб затягнути час, поки до них приєднається армія псковського князя Володимира, Мстислав послав до найстаршого з князів Всеволодовичів Юрія посланника сотського Ларіона з пропозицією відмовитися від підтримки Ярослава. Однак **«отвещав князь Юри: “Одины есмь с братом с Ярославом”**». Невдалося знайти компромісу переговорникам і з самим Ярославом (**«отвещав Ярослав: “Мира не хощю я”**»)³⁰¹.

21 квітня 1216 р. на річці Липиці (район міста Юр'єва Польського) відбулася одна з найбільш масштабніших битв в історії

Липицька битва. Літописна мініатюра. В центрі композиції на коні з мечем зображено князя Мстислава Мстиславича.

Новгороду: **«Приде Мьстиславъ в Новъгород, и рад высть владыка и вси новгородци»**³⁰². П. В. Годубовський ще наприкінці XIX ст. писав про великі зміни у житті Русі, що сталися внаслідок результатів Липицької битви. Вони проявилися перш за все у зменшенні гегемонії на Русі Суздальського князівства і зростанні ролі в країні політичної сили, яку представляли князі Ростиславичі³⁰³.

Перед поверненням до Новгороду Мстислав Мстиславич, за даними літопису, **«посла в город и поя дщерь свою, а княгиню Ярославлю»**³⁰⁴. Сталося це 4 травня 1216 р. Згодом **«князь же Ярослав многажды съсылася молбою к князю Мьстиславлю, прося княгиню своєю к себе... Князь же Мьстислав не пущти дщери своєю к нему»**³⁰⁵. В літературі точиться дискусія щодо подальшої долі шлюбу Ярослава і доньки Мстислава Мстиславича

середньовічної Русі. Зіткнення тривали з ранку до обіду, коли почалася масова втеча з поля бою воїнів Юрія та Ярослава Всеволодовичів. Говорячи про завершення війни, Суздальський літописець записав: **«Победивше силнии полки, вземше свою честь и славу»**. Головним князем у Суздальській землі тепер став Константин Всеволодович, а його союзники повернулися додому: Мстислав Мстиславич до Новгороду, Володимир Рюрикович до Смоленська, а Володимир Мстиславич до Пскова. Новгородський літопис записав з приводу повернення Мстислава Мстиславича до

Ростислави. М. Баумгартен висловився на користь того, що незабаром у 1218 р. Ярослав Всеволодович одружився втретє на доньці рязанського князя Ігоря Глібовича Феодосії, від якої невдовзі у нього народився син Олександр (майбутній князь Олександр Всеволодович «Невський»)³⁰⁶. Позицію авторитетного фахівця з історичної генеалогії підтримано іншими вченими³⁰⁷.

В. А. Кучкін виступає проти можливості третього шлюбу Ярослава і припускає, що після смерті суздальського князя Константина Всеволодовича, щоб якимсь чином зменшити суперечності з новим суздальським князем Юрієм Всеволодовичем і його оточенням, Мстислав Мстиславич повернув доньку брату Юрія Ярославу. На думку вченого, **«зміна ситуації у Владимиро-Суздальській землі було однією з причин уходу Мстислава із Новгороду до Галича в 1217 р. Вірогідно, тоді ж або децю пізніше в 1218 р. він, щоб заспокоїти колишніх противників, які почали піднімати голову, відіслав назад до Ярослава Всеволодовича жінку, а свою доньку Ростиславу-Феодосію»**³⁰⁸. Думку щодо походження Олександра Всеволодовича від доньки Мстислава Мстиславича зараз рішуче спростовує Д. Домбровський³⁰⁹.

Протягом 1216 р. князь Мстислав продовжував володарювати у місті на Волхові, де його позиції вже не були достатньо міцними. В. А. Янін, розглядаючи ситуацію в Новгороді в середині другого десятиліття XIII ст., звертає увагу на відмінність політичних дій Мстислава Мстиславича і його зятя Ярослава Всеволодовича. Останній діяв за ідейними

Князівський шолом. Знайдено на місці битви на р. Липиці 21 квітня 1216 р.

принципами батька суздальського князя Всеволода Юрійовича — «розділяй і володарюй». Щоб зміцнити князівську владу, він намагається розсварити боярські угруповання, але врешті-решт це призводить до об'єднання бояр проти влади князя, що спричинило поразку Ярослава. Мстислав Мстиславич прагне знаходити компроміс з боярськими угрупованнями, але, не маючи сил протиставити князівську владу боярській, при першій нагоді хоче знайти собі володіння поза межами Новгороду. Говорячи конкретно про наслідки Липицької битви, В. Л. Янін звертає увагу, що в цей час позиція князя Мстислава серед новгородців послабилась, оскільки князь скомпрометував себе тимчасовим союзом із вкрай непопулярним у місті на Волхові Ярославом Всеволодовичем³¹⁰.

В цей час Мстислав Мстиславич замінив посадника, яким замість Юрія Іванковича стає його давній прихильник Твердислав Михалкович³¹¹. Проте від планів завоювати Галич новгородський володар не відмовився. Відомо, що наприкінці 1216 р., залишивши в Новгороді жінку і сина Василя, князь Мстислав відправився до Києва, але перед травнем 1217 р. повернувся до міста, де вчиняє розправу над боярином Станиміром Дерновичем³¹². Вірогідно, перебування на півдні Русі саме було пов'язано з якимись діями Мстислава Мстиславича, спрямованими на підготовку виправи у Прикарпатті, однак перебіг політичних подій у новгородському краї знову вимусив князя відкласти реалізацію своєї галицької програми.

В другій половині 1217 р. позиції угорського короля Андрія II в Галицькій землі зміцнюються, він остаточно розриває стосунки з краківським князем Лешком «Білим», який в цей час створює план за допомогою Мстислава відновити польську присутність в Галицькій землі. Саме з цього приводу галицько-волинський літописець пише: **«Лєстько же сжалиси о срамотє своєи и посла к Нов҃городу по Мьстислава и реки: “Брать ми єси, понди и сяди в Галичє”»**. На користь нашої корекції погляду щодо укладення саме в той час такої угоди Лешка «Білого» і Мстислава

Мстиславича свідчить прямий зв'язок її з більш пізніми подіями, а саме з обставинами, які виникли після набуття Галича Мстиславом, що сталися в 1219 р. Тоді, після завоювання Галича обережний Мстислав, посилався під час перемовин з володимиро-волинським князем на укладені домовленості із Лешком, чим прагнув стримати зятя Данила від необережних дій проти поляків (**«За первю любовь не могу на нь востати»**³¹³). Отже, літописний текст повідомлення 6720 р. Галицько-Волинського літопису **«Лєстько же сжалиси о срамотє своєи и посла к Нов҃городу по Мьстислава и реки: “Брать ми єси, понди и сяди в Галичє”»** має відношення, як і подальший текст пам'ятки, до 1218 р. (можливо саме запрошення було зроблено наприкінці 1217 р.).

На початку 1218 р. у Торжку захворів і невдовзі помер єдиний на той час син Мстислава Мстиславича Василій. Зазначимо, що Василій, вірогідно, був ще молодим, оскільки літопис попередньо згадує про те, що Василій знаходився у Торжку разом із матір'ю. 1 квітня його поховали біля діда Мстислава Ростиславича «Хороброго» у Софійському соборі. А 5 квітня на віче в Новгороді Мстислав розкрив свої наміри зайняти Галич: **«Мьстислав князь вєчє на Ярославлє дворє, сицє рєчє к ним: “Кланяюся святен Гофєн и гробу отца моего и вам; хощю поискатє Галица, а вас не забуду; дани вог лєцє у святен Гофєн и у гроба отца своего кость своя положити”**. Новгородци же много молящєся єму: **“Не ходи, княже, нас не мєцє”; и не можаху єго ұняти; и поклонивъся, пондє»**³¹⁴. Після цього Мстислав Мстиславич вже остаточно покинув Новгород Великий.

Про ухід Мстислава до Галича розповідає і прибалтійський хроніст Генріх Латвійський, який відзначає, що тоді *«єсти відправили руським багато дарів з проханням прийти з військом, щоб розрушити лівонську церкву. Проте великий король Новгороду Мстислав (Mislawe) тоді перебував у поході проти короля Угорщини, боровся за Галицьке (Galacie) королівство, а на своєму престолі в Новгороді залишив нового короля»*³¹⁵. Ця подія хроністом віднесена до 1217 р. Зазначимо, що в літературі дату смерті

Василія і уходу його батька Мстислава на південь частина істориків датують на підставі літопису, тобто 1218 р.³¹⁶, але Д. Домбровський вважає, що при визначенні хронології слід орієнтуватися на свідчення германського хроніста³¹⁷. На нашу думку, інформація хроніки лівонського автора носить узагальнюючий характер, що ставить знак питання про можливість її використання для датування. Зазначимо, що Генріх Латвійський допускав помилки при датуванні, зокрема він помилково визначає рік битви на Калді – 1222 р. замість 1223 р.³¹⁸.

Перш ніж йти до Галицької землі, Мстислав Мстиславич на певний час зупинився на Київщині, можливо у Торчеську, уклав угоду про спільні дії з смоленським князем Володимиром Рюриковичем, зібрав тут військо. Орієнтовно на початку осені 1218 року дружини князів вийшли з Києва, де тоді княжив їх родич Мстислав Романович, і рушили до Галича «на королевця»³¹⁹.

Король Галиції Коломан.
Сучасна скульптура
у м. Гюдьолльо
(Угорщина)

На цей раз момент для походу на Галич був обраний дуже вдало, оскільки тоді король Андрій II брав участь у п'ятому хрестовому поході (1217–1221 рр.), а тому угорський гарнізон та королевич Коломан не могли розраховувати на достатню допомогу. Про відсутність короля в Угорщині Мстислава, можливо, поінформував Лешко «Білий»³²⁰. П'ятий хрестовий похід було організовано для завоювання Єгипту. На початку кампанії її очолювали угорський король Андрій II і австрійський герцог Леопольд. В поході взяли також участь загони герцога Отто Меранського і кипрського короля Гі де Лузіньяна. Для переправки вій-

ська із Спліта організаторам виправи слід було заплатити власникам кораблів величезну суму 5 500 марок сріблом. Відомо, що для збирання грошей угорський король вдався до псування монет, продажу королівських володінь, фактичного пограбування церков і монастирів. Австрійські, угорські та германські війська в вересні 1217 р. висадилися у Сирії, проте місцеві хрестоносці (війська єрусалимського короля Жана Брієннського, антіохійського герцога Боемунда IV, Ордену госпітальєрів на чолі з великим магістром Гареном де Монтегю, Ордену тамп'єрів під командуванням великого магістра Гійома Шартрського, Тевтонського ордену під головуванням великого магістра Германа фон Зальца) не були в захваті від ідеї проведення війни. Єрусалимське королівство прагнуло підтримувати мирні стосунки з Єгиптом, розвивати з ним торговельні зв'язки. До того ж держави хрестоносців на Близькому Сході в той час переживали посуху, а тому тут виникли проблеми із забезпеченням прибульців продовольством.

Невдовзі Андрій II і Леопольд вступили у дрібні конфлікти в Сирії і Палестині, а також здійснили напади на Дамаск, Наблус і Бейсан, проте не досягли успіху в осаді потужної мусульманської фортеці Мон-Фарон³²¹. У попередніх наших працях ми зазначали, що після цієї невдачі угорський король у січні 1218 р. покинув Близький Схід і десь у березні-квітні того ж року повернувся додому³²². Проте таке твердження суперечить змісту листа Андрія II до папи Гонорія III (1216–1227 рр.), написаного після повернення короля до Угорщини. У ньому розповідається, що після після від'їзду із Святої землі король Андрій II на шляху додому здійснив зустрічі і переговори з багатьма християнськими володарями – царем Кілікійської Вірменії Левом II, нікейським імператором Феодором I Ласкарісом, царем Болгарії Іваном-Асенем II.

Під час цих зустрічей Андрій II домовлявся про укладення шлюбів своїх нащадків з дітьми цих християнських володарів. З

вірменським царем була укладена угода про заручини сина короля на ім'я Андрій і доньки Левона II Ізабелли. Інший син Андрія II Бела, майбутній угорський король Бела IV, вступив у шлюб в тому ж 1218 р. на доньці Феодора I Ласкаріса Марії³²³. Іван-Асень II в 1221 р. одружився на доньці Андрія II Анні-Марії. Шлюбна дипломатія Андрія II в 1218 р. свідчить про неможливість швидкого повернення угорського монарха на батьківщину.

Ми погоджуємося з позицією Д. Домбровського про те, що король Андрій II міг повернутися до Угорщини не раніше другої половини 1218 р.³²⁴ Скоріше всього, це повернення сталося пізньої осені 1218 р. або на початку зими 1218/1219 р. Участь у хрестовому поході спустошило державну скарбницю, посилило опозиційні монархові сили, стан королівського війська був дуже поганим. Цікаво, що про невдале перебування угорського короля на Сході, де він брав участь у хрестовому поході, було добре відомо на Русі. Зокрема, про обставини перебування Андрія II на сході збереглася інформація в давньоруських пам'ятках. **«Того же лета ходи король с угры и с Немци в Иерусалим и вся за гров Господень с Брацины и, не успев ничтоже, возвратился»,** — пише про це під 6725 р. Типографський літопис³²⁵.

Відомості про підготовку походу колишнього новгородського князя на південний захід швидко дійшли до Галича, що серйозно налякало його верхівку. Саме цією обставиною слід пояснити те, що лідер місцевих магнатів боярин Судислав³²⁶, дізнавшись про виправу Мстислава Мстиславича на Галич, запропонував Данилові Романовичу повернутися до міста. В Галицько-Волинському літописі, в якому, на наш погляд, зведена інформація про події 1215 та 1218 рр., саме по відношенню до 1218 р., крім розповіді про звернення краківського князя Лешка «Білого» до Мстислава із пропозицією зайняти Галич, йдеться: **«Галичани же вси и Судислав послашася по Данила. Данил же не ұтяже ехати, а Бенедикт Лысы бежа во Угры со Судиславом, а Мьстислав седе в Галичи»**³²⁷.

Більш докладно про спроби Мстислава Мстиславича зайняти Галич розповідає Воскресенський літопис. Під 6722 (1214) р. джерело повідомляє: **«Тое же зими (тут мається на увазі зима 1214/1215 р. — Авт.) выиде из Новагорода Мстислав Мстиславичь, а княгиню с сыном остави в Новегороде, и сам иде к королеви в Галич, просити себе Галича у него»**³²⁸. Проте вже наступного 6723 (1215) р. відомо, що **«Мстислав Мстиславич понде из Руси Новугороду Великого на Ярослава Всеволодовича»,** якого під час відсутності Мстислава було запрошено до Новгороду³²⁹. Пізніше під 6726 (1218) р. той же літопис повідомляє: **«Того же лета иде Мстислав Мстиславичь и князь Володимер Рюриковичь (союзник Мстислава, тоді князь смоленський, який, вочевидь, мав якісь володіння на Київщині. — авт.) на Галич на королевича, и выидоша Галичане противу их, и Чахове, и Ляхове, и Морава, и Угры, и соступившимся им одоле Мстислав, и вниде в Галич, а королевича ис женою ят, и взял мир с королем, сына его пустити, а сам седе в Галичи»**³³⁰.

Є підстави думати, що завоювання Галича проходило на підставі угоди, що була укладена напередодні Мстиславом і Лешком «Білим». Використовуючи, підтримку смоленського князя Володимира Рюриковича, Мстислав Мстиславич здійснив похід до Південно-Західної Русі, і ця кампанія увінчалася успіхом. Поява в галицькому гарнізоні Коломана поляків, чехів і моравів засвідчує про те, що в місті знали і готувалися до нападу, але згадані найманці не допомогли його відбити. Керівник угорського гарнізону Бенедикт «Лисий» і лідер галицьких магнатів Судислав втекли до Угорщини, у полон попали Коломан із дружиною Соломією.

В. Т. Пашуто відзначає, що з приходом до Галича князя Мстислава тут наступив край угорської сваволі, однак цей погляд потребує певної корекції³³¹. В Галичі на момент приходу Мстислава дійсно знаходився угорський гарнізон. Формально з 1214 по 1218 рр. Галичина була складовою частиною Королівства Угор-

щина, на чолі якої був королевич Коломан, але фактично влада у місті контролювалася боярськими олігархами на чолі з Судиславом. Цей боярин мав величезний авторитет не тільки в Галицькій землі, а і в Угорщині, був тестем могутнього угорського воєводи Фільнея³³². Сам угорський король, як зазначалось, в той час був відсутній в Угорщині, оскільки не повернувся із хрестового походу. Хоча він покинув Близький Схід ще в січні 1218 р., але його подорож додому затягнулася.

За свідченням галицького книжника, Данило Романович (як ми вважаємо у другій половині 1218 р.), якого перед появою Мстислава Мстиславича у Прикарпатті, запрошував до Галича Судислав, не встиг приїхати до Галича раніше князя Мстислава. М. Ф. Котляр пише, що ближча відстань від Володимира до Галича, ніж від Новгороду до столиці Галичини, є доказом надуманості версії книжника. Данило, на думку історика, не мав можливості вступати в конфлікт з могутнім суперником, котрий легко вибів з Галича угорський гарнізон³³³.

Враховуючи дуже непрості відносини Судислава — фактичного лідера галицьких магнатів — з Данилом Романовичем протягом тривалого часу, не має підстав вважати, що вся літописна інформація про запрошення Данила Романовича до Галича — плід домислу літописця. Скоріше за все, довідавшись про створення коаліції Мстислава Мстиславича та Володимира Рюриковича і знаючи про велику силу першого, Судиславу не залишалося іншого варіанту, як обирати для себе «менше зло». В той же час Данило міг і не скористатися цим запрошенням. Вочевидь, ще до появи в Галичині Мстислава Мстиславича почав переговори з Данилом Романовичем, який за умов укладання матримоніального союзу (Данило мав одружитися на дочці Мстислава Анні) вирішив не заважати майбутньому тестю. Можна припускати, що тоді ж Мстислав провів переговори про своє прибуття до Галичини із белзьким князем Олександром Всеволодовичем і східноволинськими князями Інгваром і Мстиславом Ярославичами.

Після завоювання Галицької землі князь Мстислав уклав угоду з угорським королем Андрієм II, який в цей час відмовився від претензій на Прикарпаття в обмін на звільнення сина Коломана, захопленого Мстиславом Мстиславичем під час захоплення Галича. Невдовзі після зміни володаря в столиці Галичини з новим галицьким князем відновив стосунки лідер галицьких можновладців Судислав, який повернувся з Угорщини на батьківщину. Галицьке боярство взагалі знайшло швидко контакти з Мстиславом. Князь, не маючи достатніх сил, вимушений був постійно враховувати в своїх діях можливу реакцію на них представників боярської верхівки, особливо тієї її частини, що підтримувала тісні зв'язки з Королівством Угорщина.

Отже, з кінця 1218 р. Галицька земля опиняється під володарюванням князя Мстислава Мстиславича. Говорячи про територіальний склад державного утворення нового галицького князя необхідно зазначити, що під його владою опинилися верхів'я Санюку з центром Перемишлі (Перемишльська волость), басейн верхньої та середньої течії Дністра (Звенигородська, Галицька і Тербовальська волості).

Особливо треба звернути увагу на тодішню систему взаємин галицького державно-політичного центру з територією так званого Пониззя та Берладдю. Поставлена тема є предметом тривалої наукової дискусії. Справа в тому, що в XII ст. Київський літопис неодноразово згадує загадкових берладників і землі, де вони мешкали — Берладь³³⁴. Аналіз повідомлень XII ст. про Берладь і берладників свідчить, що Берладь — це територія межиріччя середнього та нижнього Дністра, середнього та нижнього Пруту та нижнього Дунаю.

Ще в третій чверті X ст. район нижнього Дунаю був предметом підвищеної уваги київського князя Святослава Ігоревича. Як відомо, цей князь прагнув зробити цей регіон центром своєї величезної держави-імперії. На таке рішення, вірогідно, вплинула та обставина, що сюди, в район мешкання тиверців, в першій

половині X ст. перейшла на постійне проживання значна частина уличів. Пізніше на початку XI ст. цей ареал був захоплений разом з територією дунайської Болгарії візантійцями. На межі XI—XII ст. на межиріччя нижнього Дунаю прагне поширити вплив теробовальський князь Василько Ростиславич. Повість временних літ у зв'язку з цим повідомляє: **«И посем хотел (Василько. — авт.) есмь переяти волгары дунайские и посадити я у собе»**³³⁵.

Князь Василько, ймовірно, прагнув переселити до свого краю частину слов'янського (колишнього уличко-тиверського) населення низин Дунаю, що логічно, оскільки інша частина цих племен давно була складовою населення прикарпатських князівств Ростиславичів, особливо Теробовальського князівства Василька. Це було важливо, оскільки мало підсилити економічну та мілітарну силу Теробовальського князівства.

Дещо пізніше, в 1116—1122 рр. із візантійцями на Дунаї буде вести війну Володимир «Мономах». Зокрема, під 1116 р. київський князь **«посажа посадники по Дуную»**³³⁶, посилає сюди воєводу Фому Ратиборича. Центром придунайських міст тоді був Доростол (Дерестер, Дерестра, Сілістрія). В 20-х роках XII ст. спостерігається певна активізація кочівників у Прутсько-Дністровському межиріччі, що призвело до деякого зменшення тут осілого населення³³⁷, однак відносно 30-х років археологічний матеріал свідчить про значне посилення міграції слов'ян вздовж Дністра на південь³³⁸. Вірогідно, значна частина земель в середньому та нижньому межиріччі Прута і Дністра аж до Дунаю не тільки попала під контроль Галицької землі-князівства, а і стає активним учасником політичних подій в зазначеному краї.

В середині XII ст. джерела розповідають про участь у боротьбі між галицьким князем Володимирком Володаровичем (1125—1153 рр.) та його суперником Іваном Ростиславичем так званих берладників на боці останнього. Аналіз відносно невеликої інформації дозволяє зробити висновок, що південна частина Берладі протягом XII ст. періодично знаходилась в різній ступені

залежності від сусідніх держав — південноруських князівств, Візантії та Болгарії.

Особливо це стосується дунайських міст берладників, частина яких знаходилась під впливом Русі, а частина перебувала під владою візантійців. Відомо, що в 1162 р. імператор Мануїл Комнін дав синам суздальського і київського князя Юрія «Довгорукого» Васильку та його братам чотири міста по Дунаю (**«..и дасть цесарь Василкови в Дунан 4 городы»**)³³⁹. Через три роки до Галича до двору князя Ярослава Володимировича «Осмомисла» прибув двоюрідний брат Мануїла Комніна Андронік, якому вже князь Ярослав надав землі для володарювання. Є всі підстави думати, що це були також придунайські в районі Добруджі володіння берладників³⁴⁰. А. В. Войтович припускає, що літописна згадка про князювання Івана Ростиславича на початку 40-х років XII ст. стосується не Звенигорода на р. Білці, а Звенигорода на р. Дністрі, який знаходився між гирлами Серета та Збруча, тобто ареалу знов-таки Карпато-Дністровського регіону³⁴¹.

Отже, дунайські міста були частиною Берладі, але, на наш погляд, рівень суспільно-політичного розвитку цих міст з округою був вищим, ніж інших берладських земель. Саме ця частина Берладі багато в чому нагадувала за статусом Тмутараканське князівство X—XI ст. Тут існували достатньо розвинуті державницькі інститути, в етнічному плані, крім слов'ян, в цьому ареалі мешкало чимало інших угруповань (можливо аланів)³⁴², регіон був віддалений, а часом відірваний від основного масиву території Русі³⁴³.

Саме поява тут Івана Ростиславича «Берладника», інших князів дає підстави думати, що по крайній мірі та частина берладницької землі, яка знаходилась в низинах Дунаю і де розміщалися згадані вище дунайські міста, була доволі розвинутим політичним утворенням, чимось по функціональному рівню близьким до удільного князівства. Ми можемо у певній мірі погодитися з Р. А. Рабиновичем, який саме до цієї території відносить найбільш важливу частину Берладі³⁴⁴. Вочевидь, що літописна

Берладь не охоплювала всю територію Карпато-Дунайських земель, де мешкали східні слов'яни. Ця територія не була компактно заселена ними, а саме заселення мало дисперсний, ареальний характер.

В цілому ж за своїм політичним розвитком Прикарпатсько-Дунайські землі були у порівнянні з головними («класичними» за рівнем розвитку) землями Русі у певній мірі своєрідною слов'янською «вольницею», тобто територією, куди переселялося східнослов'янське населення з півночі і яка в значній своїй частині немала у достатній мірі розвинутої політичної організації. Однак по мірі суспільного поступу в цих районах відбувалася соціальна стратифікація, виникали органи адміністративного управління, тобто йшов процес становлення класово-станової системи. Поряд з цим уявлення істориків, що вся територія Берладі з її населенням була давньоруським князівством, не є в достатній мірі точними³⁴⁵.

Другим районом Карпато-Дунайських земель, де мешкали східні слов'яни, було Середнє Придністров'я. Воно тягнулося до південної частини Теревольського краю Галичини і отримало в літописах XIII ст. назву Пониззя. Складається враження, що територіальне формування Пониззя відбулося саме в XII ст. за рахунок колонізаційних процесів, які йшли з Галичини вздовж Дністра на південь. Тоді ж йшов процес включення цих земель до складу Галицького князівства, поступове перетворення ареалу в класичну адміністративно-територіальну структуру (процес «окняжіння»). Саме про Пониззя, здається, свідчить згадка під 1189 р. у Київського літопису, де йдеться про «**Україну галицьську**»³⁴⁶. У подальшому значення цього регіону в житті Галицької землі зростає, а до його складу переходить значна частина колишнього Теревольського князівства. Зазначимо, що в XIII ст. центром Пониззя було місто Бакота³⁴⁷.

В останніх десятиліттях XIII ст. Пониззя належить монгольському хану Ногаю. На початку XIV ст. за володіння цією землею

велася жорстока боротьба між золотоординцями і нащадками Ногая (цей хан загинув у 1300 р.). Як вважає Л. В. Войтович, тоді майбутній Подільський улус перейшов до управління золотоординських емірів, одним з яких був Хаджибей. В 1362 р. литовський князь Ольгерд у битві на р. Сині Води розбив ординців, наслідком чого і стало утворення у середній течії Дністра Подільського князівства³⁴⁸. З 60-х років XIV ст. цим князівством правили племінники великого литовського князя Ольгерда Юрій, Олександр, Константин, Борис та Федір Коріатовичі. В правління братів Коріатовичів Подільське князівство фактично перетворилося на самостійне державне утворення з суверенною зовнішньою та внутрішньою політикою³⁴⁹.

За два роки до згадки про «**Україну галицьку**», а саме в 1187 р. в Київському літопису вміщено згадку про смерть переяславського князя Володимира Глібовича, де відзначається, що по ньому не тільки «**плакашася вси Переяславци**», але й «**Україна много постона**»³⁵⁰. В Галицько-Волинському літопису під 6721 (1213) р. (насправді ця подія сталася в 1219 р.³⁵¹) йдеться про те, володимиро-волинський князь Данило Романович відвоював у поляків декілька забузьких міст і «**всю Україну**»³⁵².

Під переяславською «Україною», вірогідно, малася на увазі величезна степова територія на сході Переяславського князівства, яка залежала від князівської адміністрації. Тут мешкала значна кількість тюркського населення, перш за все торки³⁵³, котре поступово переходило до осілого способу життя. Тамтешне слов'янське населення виконувало здебільшого військові функції — охороняло південний кордон від нападів половців³⁵⁴.

Забузька «Україна» протягом кінця XII — першої третини XIII ст. перетворювалася також в адміністративно-територіальну структуру — волость, центром якої стало місто Угровеськ³⁵⁵. В літературі досить довго дискутувалося питання про локалізацію Угровеська. Найбільш популярною є точка зору О. М. Андріяшева, який вважав, що місто знаходилося на лівому березі р. За-

хідний Буг на північний схід від сучасного міста Холм біля с. Волі Угруської³⁵⁶. Луцький дослідник С. Д. Панишко прийшов до висновку, що місто слід пов'язувати з городищем на правому березі Західного Бугу біля села Новоугрузьке Любомльського району Волинської області³⁵⁷. Дослідження історії забузького регіону засвідчує, що він являв собою регіон, де наприкінці XII ст. йшов процес «окняжіння», «одержавлення» території. Здається, що більшість міст Забужжя перш за все як фортифікаційних споруд виникло за часів князя Романа Мстиславича. Вони зразу ж стали відігравати значну роль як елементи оборонної лінії на кордоні з Польщею і як плацдарм для поступової експансії Волині на північ вздовж течії р. Західний Буг. Відзначимо, що в часи князя Данила Романовича в Угровеську виникло єпископство³⁵⁸, тобто місто було не тільки світським, а й церковним центром ареалу. Все це засвідчує особливу значимість міста і волості, що до нього належала, у державно-політичному житті Волинської землі.

В 30-х роках XIII ст. на території Угровеської волості було засновано місто Холм³⁵⁹, яке зразу ж стає центром Забужжя, а після монгольської навали на Східну Європу Данило і Василько Романовичі сюди переносять столицю своєї держави³⁶⁰. В більш пізній час в XIV–XVI ст. слово «Україна» перестає бути назвою окремих розкиданих в різних частинах Русі ареалів, воно спочатку було найменуванням значно більшої території від Карпат до басейну Дону, перш за все тієї, що прилягала до кордонів Південної Русі із степом, а потім стає назвою всієї Південної Русі саме як країни у Східній Європі.

Продовжуючи тему про Дністровсько-Дунайське межиріччя в княжу добу, зазначимо, що автор цих рядків не погоджується із думкою М. Ф. Котляра і І. Я. Фроянова про постійне незалежне від Русі існування Берладі³⁶¹. Аналіз джерел дає підстави думати, що в часи найбільшої могутності Галицького князівства під час правління князя Володимирка Ростиславича та особливо

Ярослава Володимировича «Осмомисла» Берладь разом з іншими Карпато-Дунайськими землями перебувала в залежності від Галича. Таким цей ареал став після перемоги Володимирка Володаревича над Іваном «Берладником». Цілком вірогідною для такого висновку виглядає інформація в праці В. М. Татищева про те, що в 1144 р. Володимирко воював з болгарами і візантіяцями і «*обладав всеми грады до Дуная*» (тобто під його контролем знаходилися берладські землі до низин р. Дунай³⁶²). Автор «Слова о полку Ігоревім» писав, що галицький князь Ярослав Володимирович поширював свою владу на Карпато-Дністровський регіон до Дунаю: «*Галичкы Осмомысле Ярославе! Высоко седиши на своем златокованнем столе, подпер горы Угорскыи своими железными пльки, заступив королеви путь, затворив Дуная ворота, меча времени через облакы, суды рядя до Дуная*»³⁶³. Пізніше наприкінці XII – на початку XIII ст. низини Дунаю стають незалежними від Галича, а північна частина Карпато-Дністровського регіону (середина течії Дністра) перетворилася, як вище вже відзначалось, в автономне в складі Галичини формування – Пониizzlyя.

Ще одна назва населення Дунайсько-Дністровського межиріччя першої половини XIII ст. – «*выгонцы Галичкыя*» – є доказом не тільки незалежного його існування від князівського контролю Галича, а і вказує, що значна частина цього населення переселилася сюди з Галицької землі в першій половині XIII ст. під час громадянської війни в Південно-Західній Русі. Це емігрантське по суті населення, вірогідно, мешкало в нижній течії Дністра та середній та нижній течії Пруту. Є підстави думати, що у цього населення було досить розвинута станово-класова стратифікація³⁶⁴.

Через декілька місяців після вокняжіння Мстислава Мстиславича у Галичі було укладено матримоніальний союз його доньки Анни і володимиро-волинського князя Данила. «*Поя у него (Мстислава. – авт.) Данил дщерь именем Анну*»³⁶⁵. Д. Домбров-

ський на підставі власного аналізу наведених вище повідомлень джерел про час завоювання князем Мстиславом Галича вважає, що цей шлюб було укладено в 1217 р.³⁶⁶. Але автори, які датують прибуття Мстислава Мстиславича до Галича в 1219 р., визначають цим роком і шлюб Данила Романовича з Анною Мстиславною. На наш погляд, цей шлюб було укладено скоріш за все наприкінці 1218 або на початку 1219 р.

А. Вилькевич-Вавжиньчикова вважала, що, уклавши шлюб з дочкою нового галицького володаря, Данило Романович знайшов прихильність князя Мстислава³⁶⁷, але М. Ф. Котляр відзначає, що цей союз з боку Мстислава Мстиславича нічого не дав волинському князю³⁶⁸. На нашу думку, подібні протилежні погляди є децю категоричними і є результатом у певній мірі тенденційного ставлення зазначених авторів до постаті князя Мстислава.

Перш за все, наголосимо, що політику Мстислава Мстиславича в Галичі не можна трактувати однозначно протягом всього часу його перебування в краї. Князь Мстислав йшов до Галича не для того, щоб стати маріонеткою боярства та угорців. Цей князь мав достатній досвід спілкування з новгородськими магнатами і прагнув добитися в Галичі більших успіхів, ніж у Північній Русі. Саме цим пояснюється висока активність Кракова щодо залучення його до галицьких справ. Але згодом під впливом несприятливих обставин новий галицький князь поступово почав втрачати свої позиції в Прикарпатті. Тому в цьому питанні більш правильну позицію займає І. П. Крип'якевич, який вважав, що в перші декілька років Мстислав прагнув чинити опір своїм суперникам, і лише потім скорився долі³⁶⁹. Саме таке розуміння політичного розвитку в Галицькій землі пояснює підвищену агресивність щодо Мстислава Мстиславича угорського королівського двору на чолі з Андрієм II наприкінці 10-х – на початку 20-х років XIII ст.

В літературі існує думка, що галицький книжник Дем'ян – автор розділу Галицько-Волинського літопису, де розповідається про князювання Мстислава в Галичині – постійно вдавався до

реабілітації діяльності Мстислава Мстиславича, але за змістом ця діяльність була настільки непослідовною, що її негативність не можна було приховати³⁷⁰. На нашу думку, ставлення літописця до князя Мстислава можна охарактеризувати децю інакше. В силу існуючих ідеологічних установ книжник просто мав дотримуватися певних іміджевих підходів щодо ставлення до свого князя, але самим змістом свого викладу подій він не міг приховати симпатій до Данила Романовича, будучи фактично його апологетом. А тому при викладі матеріалу у творі постійно проводиться лінія на підкреслення контрасту двох князів: володимиро-волинського і галицького.

Щодо шлюбу Данила Романовича з Анною Мстиславною, то тут необхідно відзначити, що вступаючи в родинні зв'язки з Мстиславом, Данило, по-перше, не відмовлявся, а навпаки підсилював свої претензії на галицький стіл, а, по-друге, добровільно брав на себе обов'язки по захисту підкарпатського краю від ворогів. І цей обов'язок Данило Романович постійно виконував, що в подальшому сприяло піднесенню його авторитету серед населення Галичини, прискорило процес зміцнення союзу володимиро-волинського князя із потужними силами цієї землі, які прагнули відновлення стабільного життя у краї. Зрозуміло, що все це не дуже подобалося Мстиславу, який зовсім не прагнув бути знаряддям у здійсненні політики володимиро-волинського князя в Галичині, що і позначалося на його обережному ставленні до Данила Романовича.

М. Ф. Котляр справедливо відзначає, що брак Анни і Данила був вигідним для князя Мстислава, оскільки підсилював законність претензій останнього на Галич³⁷¹. Але останній аспект потребує спеціального розгляду. При висвітленні проблеми взаємин Мстислава Мстиславича і Данила Романовича в історіографії давно виникла суперечка з приводу того, хто з цих князів мав більше прав на Галич. Ще в першій половині XIX ст. М. Польовий заявляв, що Мстислав не хотів давати Галич Данилові, оскільки

той не мав ніяких прав через те, що батько Данила Роман Мстиславич, на думку історика, загарбав Галицьке князівство. З такою точкою зору не погодився В. П. Бузескул, який писав, що Данило при всьому тому мав все ж таки більше прав на столицю Галичини, ніж Мстислав³⁷³. В сучасній літературі про виключні права Данила Романовича на Галицьку землю пише М. Ф. Котляр³⁷⁴, однак з ним не згоден Л. В. Войтович, який пише про право Мстислава Мстиславича на Прикарпаття, оскільки він, на думку вченого, по жіночій лінії був прямим нащадком передостаннього галицького князя Ярослава Володимировича «Осмомисла»³⁷⁵.

Не продовжуючи далі розгляд поглядів інших вчених на цю тему, зазначимо, що після укладення союзу між Мстиславом і Данилом, який був скріплений шлюбом доньки Мстислава і Данила Романовича, фактично галицький князь стає головним князем у Південно-Західній Русі. При цьому слід зазначити, що його старшинство визнавали не тільки Данило і Василько Романовичі, а також белзький князь Олександр Всеволодович і, вірогідно, східноволинські князі на чолі із Мстиславом Ярославичем «Німім». В. Т. Пашуто писав, що система взаємовідносин між галицьким і володимиро-волинським князями свідчить, що Данило тоді був васалом свого тестя Мстислава³⁷⁶. З такою позицією згоден Дж. Харді, який навів низку аргументів на користь такої оцінки взаємин між Мстиславом і Данилом³⁷⁷. Зрозуміло, що надалі питання про подальші спадкові права на Галич мав перш за все вважати саме Мстислав Мстиславич.

Від шлюбу з Анною Мстиславною народилося багато дітей, але не всі вони згадуються в джерелах, бо **«ніни во млади отъидоша света сего»**³⁷⁸. До рано померлих дітей Данила та Анни належав перший син Данила Іраклій (народився приблизно у 1223 – помер в 1240 рр.). Чотири інші сини князя – Лев³⁷⁹, Роман, Мстислав та Шварн – у майбутньому відіграють значну роль у післямонгольській історії Південно-Західної Русі. Крім синів, в різних джерелах згадуються три дочки Данила Романо-

вича, а саме: Переяслава, жінка польського князя Земовита, сина Конрада «Мазовецького»; невідома за ім'ям дочка, дружина суздальського князя Андрія Ярославича, брата Олександра Ярославича «Невського»; Софія, жінка німецького графа Гюнтера VIII Кефенбурзького³⁸⁰.

Невдовзі після укладення союзу Данило звернувся за допомогою до тестя. **«Времени же минувшю, еха Данил ко Мьстиславу в Галичъ, реку на Лестька: “яко отчину мою держить”**»³⁸¹. Дослідник хронології Галицько-Волинського літопису М. С. Грушевський нічого не пише про час цього візиту Данила до тестя, але є підстави думати, що він стався взимку 1218/19 р., оскільки весною 1219 р. (**«Весне же вывши»**) Лешко у відповідь на антикраківські дії Данила Романовича, що відбулися після його повернення на Волинь, здійснив напад на Волинь.

Під час переговорів з Мстиславом Данило попросив у того військової підтримки у поверненні «забузьких міст», зайнятих Краківським князівством, проте, за свідомством галицького літописця, Мстислав Мстиславич, посилаючись на допомогу, що надав йому краківський князь у завоюванні Галича (**«першу любов»**), відмовив зятеві.

Літописну версію відмови Мстислава у допомозі Данилові повністю сприймає Д. Зубрицький³⁸². М. Ф. Котляр вважає, що галицький князь не хотів допомагати зятеві³⁸³. Але подальший хід подій засвідчив, що Мстислав або допомагав володимиро-волинському князеві, або займав по відношенню до останнього дружній нейтралітет. Саме цим, про що докладніше буде йтися нижче, пояснюється те, що Лешко невдовзі після завершення конфлікту з Данилом відновив стосунки з угорським королем Андрієм II і розпочав (під приводом надання допомоги Мстиславом Мстиславичем Данилові) війну разом з угорцями проти галицького князя. О. М. Андріяшев відзначав, на нашу думку цілком справедливо, що причина відновлення союзу Кракова та Буди на межі 10-20-х років саме пов'язана із порозумінням Мстислава з Данилом³⁸⁴.

«Данилу, — пише літопис про вже згаданий вище похід Данила до Забужжя, — **же возвратившүся к домови и еха с братом и прия Берестий, Үгровеск, и Верещин, и Столп, Комов, и всю Украиню**»³⁸⁵. Похід за Західний Буг було здійснено в дуже короткий строк, і він не зустрів серйозного опору з боку польських гарнізонів у згаданих у літопису містах. Невдовзі Лешко здійснив виправу у відповідь, але зазнав повної невдачі. Воєводи волинського князя, навіть, не дали нападникам змоги переправитися через Західний Буг. Ці зіткнення були першими воєнними сутичками князя Данила як самостійного володаря з польськими полками, що не тільки призвели до втрати Краковом значної території Волині, а й підірвали позиції князя Лешка «Білого» у Південно-Західній Русі.

Зазнавши чергової невдачі, краківський князь Лешко, як інформує Галицько-Волинський літопис, вирішив помститися Мстиславу Мстиславичу, вважаючи, що **«Мьстиславним светом Данил приял есть Берестий»**³⁸⁶. Думка вчених, що це було зроблено краківським князем під впливом якихось емоцій, виглядає спрощеною³⁸⁷. В Кракові без особливих проблем могли дізнатися, чи справді Мстислав допомагав Данилові чи ні. Не маючи змоги самостійно боротися з західноруськими князями, польський князь знову вдався до повторення дипломатичних дій, які вперше були запропоновані краківським двором у Спіші в 1214 р. Галицько-Волинський літопис пише, що Лешко вступив у переговори з угорським королем. В ході цих переговорів він відмовився від претензій на захоплену угорцями Західну Галичину (Перемишльську волость), яка йому належала лише формально згідно Спішського договору (**«Не хочю части в Галичи, но дай его зятю моєму»**³⁸⁸), і запропонував Андрієві II виступити разом проти галицького володаря. Успіх у боротьбі з Галичиною у перспективі відкривав краківському двору можливість для активних дій проти Волині, відновлення позицій у цьому краї. Проти князя Мстислава налаштована була і група галицьких бояр на чолі з Судиславом.

Розпочинаючи розповідь про вторгнення угорських та польських полків до Прикарпаття, яке почалося восени 1219 р.³⁸⁹, галицько-волинський літописець пише, що на момент нападу іноземних військ **«Мьстислав во ве со всеми князьми Руськими и Черниговьскими»**³⁹⁰. На думку О. М. Андріяшева, наведена літописна фраза свідчить, що тоді Мстислава Мстиславича не було в Галицькій землі³⁹¹. Свідчення літописця не дають підстав для з'ясування причини відсутності Мстислава у Галичі. Однією з версій може бути думка, що князь, знаючи про можливість нападу угорців і поляків, шукав на сході підтримку проти своїх ворогів. Серед учасників переговорів могли бути смоленський князь Володимир Рюрикович, київський князь Мстислав Романович і чернігівський князь Мстислав Святославич.

Досить швидко після нападу поляків і угорців поява дружин Данила Романовича та Олександра Всеволодовича в Галицькій землі є аргументом на користь того, що у Південно-Західній Русі знали про можливість агресії із заходу. Переговори ж галицького князя в Придніпров'ї, судячи з подальших подій, не дали належного результату. Сам князь Мстислав не міг довго перебувати там, оскільки знав про початок бойових дій, які йшли у вигідному для суперників руслі. Тому він із загонами, які на той час мав, вимушений був повертатися додому.

На початку війни угорсько-польське військо на чолі із угорським баном (воєводою) Фільнеєм підійшло до Перемишля, де гарнізон очолював Ярун, наблизений до князя Мстислава ще по Новгороду воєвода. Загони Яруна не змогли чинити опір нападникам, які значно перевищували їх у чисельності, і відійшли від Перемишля (**«..король же посла вон многи и Лестко и придоша к Перемышлю. Ярунови же тогда тысящу держащю в Перемышли извеже перед ними»**). Зазначимо, що з 1219 р. в Перемишлі перебував єпископ Антоній, ще одна особа наближена до Мстислава Мстиславича під час його перебування в Новгороді³⁹².

Довідавшись про просування ворога, Мстислав направив свою дружину до стратегічно важливого пункту на шляху із Перемишля до Галича Городка (місто на р. Верещиця, лівій притоці р. Дністра, зараз м. Городок Львівської області), але організувати оборону в ньому воєводам Дмитру і Мирославу та боярину Михалкові Глебовичу не вдалося. **«Городок бо бє отложился, вяхуть в нем людє Судиславлн»**, — пише про цю подію галицький літописець³⁹³. Спроба загону воєводи Дмитра зайняти місто не вдалася, а підхід до Городка польсько-угорської армії примусив галицького воєводу взагалі відступити. Невдовзі загін Дмитра приєднався до сил князя Мстислава на р. Зубрі (на думку Л. В. Войтовича, війська Мстислава Мстиславича стояли в місцевості, що знаходиться біля сучасного с. Тростянець Миколаївського району Львівської області³⁹⁴).

Після зайняття поляками і угорцями Городка дорога на Галич була відкрита. Князь Мстислав, довідавшись про це, направив до Галича своїх союзників Данила Романовича та Олександра Всеволодовича. Зазначимо зразу, що перший виконав доручення галицького князя, а другий ухилився від участі у захисті Галича. Поблизу Галича на Кривавому броді (**«Кроваком броду»**) відбулася жорстока битва, внаслідок якої угорці і поляки, не наважилися на другий штурм столиці Галичини, відійшли від міста і направили всі сили проти Мстислава. Зіткнення військ бана Фільнея і князя Мстислава сталося біля населеного пункту Рогожин (зараз це село Рогізне Жидачівського району Львівської області³⁹⁵). Поразка вимусила князя Мстислава, який відчув безперспективність подальшого опору, звернутися до Данила з пропозицією покинути столицю Галичини.

Володимиро-волинському князю вдалося з основними силами вийти з Галича, звідси він направився у Пониззя. О. М. Андріяшев відзначає, що цей похід Данила — це одна з видатних подій військової історії, бо волинський князь в умовах переслідування з усіх боків зумів пройти через степ до міста Кучелми-

на на південному кордоні Галичини, переправитися тут через Дністер і об'єднатися згодом з князем Мстиславом³⁹⁶. Розповідаючи про цю подію, галицький книжник пише, що в цей час **«ґғони и (Данила. — авт.) Глеб Василевичь. ґґверньґґвшє же ся Данил на нь, и гна и далє поприща. Оному же ґґтекши пред ним, борзости, ради коньское. Данилови же возвратившюся, и единому ґґдґщю лежи ими, онем же не смеющим наехати на нь, донележе въеха к нему Глеб Судилович, и Гаврило Иворович, и Перенежко»**³⁹⁷.

Місто-фортеця Кучелмин знаходилося в урочищі Галиця на високому правому березі ріки Дністер в місці впадіння до нього річки Каюта (зараз Сокирянський район Чернівецької області), входила до системи оборонних споруд південної частини Галицької землі), а саме фортець Василів, Хмелів, Черн, Хотин, Бакота, Ушиця³⁹⁸. Ця система відіграла важливу роль у функціонуван-

Бакота. Місце, де була столиця Пониззя.
Фото автора, червень 2014 р.

ня Дністровського торговельного шляху та у забезпеченні захисту Прикарпаття від нападів кочівників Північного Причорномор'я.

В історіографії поширений погляд, що згадані у літописному тексті галицькі бояри хотіли захопити володимиро-волинського князя в полон³⁹⁹. Однак О. В. Майоров зробив протилежний висновок, про те, що магнати хотіли повернути Данила до Галича як «діючого князя, повноважного володаря та воєначальника, який більше всіх влаштовував громаду»⁴⁰⁰. В нашій книзі «Корона Данила Галицького» ми висловили думку про вірогідність останнього припущення, однак зараз нам вона не представляється достатньо переконливою через брак доказів⁴⁰¹.

Невдовзі Данило приєднався до Мстислава. Під час зустрічі тесть похвалив зятя, подарував йому коня і «реч єму: **“Понди княже в Володимерь а яз понду в Половци мьстиве сорома своего”. Данилови же приехавшу в Володимерь**»⁴⁰². Рішення звернутися до половців, хан яких Котян був тестем Мстислава, вірогідно, пов'язано із недостатніми власними силами галицького князя, який при цьому не розраховував на швидку допомогу інших руських князів. Мстислав направив Данила до Володимира (на Волині), оскільки існувала загроза наступу на місто угорських і польських полків.

Престол в галицькій столиці, після втрати його князем Мстиславом, офіційно зайняв «король Галіції» — угорський королевич Коломан, а фактично в краї правили угорський бан Фільней («Филя прегордый», як його називає галицький книжник) та його тесть лідер боярської магнатерії Судислав. На початку зими 1219/20 р. угорсько-польське військо на чолі з баном Фільнеєм із Галичини вступило до Волині, де на бік нападників перейшов белзький князь Олександр Всеволодович, але нападники не змогли добитися успіху. На допомогу волинянам незабаром прийшов Мстислав Мстиславич з половецькими загонами, що дозволило, вірогідно наприкінці зими — на початку весни 1220 р., завдати війську Фільнею поразки і вимусило нападників відійти

на південь («**Дондеже приде Мьстислав с Половци. Изынде же Филя со многими Угры и Ляхы из Галича, поима бояре Галичкыя и Судислава цьтя и Лозоря и ины; а ини разбе(бе) гошася, загорде бо ся ве**»⁴⁰³). За текстом подальшої розповіді Галицько-Волинського літопису можна припустити, що невдовзі угорці втратили Галич, але насправді події розвивалися дещо інакше. Після повернення з Волині князь Мстислав відновлює безпосередньо війну за повернення Галича, але ця боротьба затягнулася на певний час.

Про подальші події на Галичині є запис в Лаврентіївському літопису: «**Мстислав Мстиславич вня с Угрою, и победи я, и изви множество их королевича я**»⁴⁰⁴. М. Г. Бережков датує цю інформацію 1221/22 р.⁴⁰⁵ Але М. С. Грушевський небезпідставно пише, що в Галицько-Волинському літопису пропущено декілька важливих фактів, у тому числі ще один похід Мстислава Мстиславича на Галич. Саме він згадується в Воскресенському літопису і має датуватися зимою 1220/21 р.: «**Тое же зимы иде на Галич Мстислав Романовичь из Киева, и Мстислав же Мстиславичь из Торчьскаго, и инии князи с ними и с Половци; пришедшим же им, и королевич затворися во граде Галичи; они же вишася у града половину дни и разыдошася по земли воевать, и много зла сотвориша, города и села пожгоша, и мног полон вземше, пондоша**»⁴⁰⁶.

Отже, Мстислав Мстиславич із союзниками підійшли до Галича, зробили спробу штурму міста, але невдовзі відійшли. Літопис пише про пограбування ними галицьких міст і сіл. Є підстави думати, що подібні дії коаліції Мстислава Мстиславича і Мстислава Романовича, якщо вони реально мали місце, попри те, що це було звичайною практикою міжкнязівських війн того часу, не могли у майбутньому сприяти налагодженню добрих стосунків князя Мстислава з населенням Прикарпаття. Хоча не виключено, що літописець, який вороже ставився до Мстислава Мстиславича, спеціально наводить таку негативну характеристику цієї

виправи. Думку про невдалий похід князя Мстислава в 1220 р. визнає Дж. Феннел⁴⁰⁷. Водночас М. Ф. Котляр висловлює сумнів щодо можливості походу, який було описано у Воскресенському літопису⁴⁰⁸.

Панування угорців в Галичині, як це було в попередні часи, негативно позначилося на ситуації у Прикарпатті. Причому є підстави думати, що не тільки простий люд, городяни, а і частина місцевого боярства тяжіла ярмом, яке наклали на край угорська окупаційна влада та її прихильники. Поверненню Мстислава Мстиславича до Галича сприяли не тільки опір іноземцям безпосередньо в Галичі, а й повстання мешканців довколишніх сіл. Знаменно, що саме при викладі подій цього часу галицький книжник спеціально звертає увагу на вказані виступи.

Наступного 1221/22 р. Мстислав Мстиславич, як вище відзначалось, зробив чергову спробу повернути Галич. В момент бойових дій в Галичині на Волинь напали війська Лешка «Білого», які прагнули не допустити, щоб володимирські загони Данила і Василька Романовичів пішли до Галичини на допомогу князю Мстиславу. Не досягнувши швидкого успіху на ратному полі, краківський володар запропонував князю Данилові розпочати переговори. Але наміри укласти мирну угоду з боку малопольського володаря не були щирими. Можливо, Лешко хотів затягнути переговори, хоча не можна виключати і намірів з боку поляків та їх союзника Олександра белзького захопити Данила в ході перетрактації в полон.

Про ці наміри стало відомо брату Лешка «Білого» мазовецькому князю Конраду, який попередив князя Данила⁴⁰⁹. Польський історик С. Захоровський пояснював доброзичливість Конрада до Данила їх родинними зв'язками: дружина Конрада Агафія була донькою південноруського князя Святослава Ігоревича⁴¹⁰. Але на переорієнтацію Конрада в його східній політиці вплинув, без сумніву, литовський фактор, а саме напади литовців на Мазовію як відповідь на експансію Польщі на Волинь.

Влітку 1221 р. наступає кульмінація в боротьбі Мстислава Мстиславича за Галич. Вирішальна битва за столицю Галичини відбулася 13–14 серпня 1221 року⁴¹¹ і тривала протягом двох днів. У боротьбі з завойовниками активну участь брали не тільки міщани, а й смерди («...**ДРУЗИН ЖЕ СМЕРДЫ ИЗВЬЕНИ ВЫША**»⁴¹²). Під час бою дружинник Добринін навіть захопив у полон бана Фільнея, але боярин Жирослав допоміг угорському воеводі втекти.

Після перемоги над угорською армією військо Мстислава підійшло і обложило Галич. Угорці, після того, як вони втратили міські ворота, заперлися в Успенському соборі, який був перетворений на невелику фортецю («...**БЕ БО ГРАД СТВОРЕН НА ЦЕРКВИ. ОНЕМ ЖЕ СТРЕЛЯЮЩИМ И КАМЕННЕ МЕЩЮЩИМ НА ГРАЖАНЫ, ИЗНЕМОГАХОУ ЖАЖЕЮ ВОДНОЮ, НЕ БЕ БО ВОДЫ В НИХ И ПРИЕХАВШЮ ЖЕ МЪСТИСЛАВУ И ВДАШАСЯ ЕМУ И СВЕДЕНИ ВЫША СО ЦРКВИ**»⁴¹³).

Польський пізньосередньовічний хроніст XV ст. Ян Длугош, який при написанні своєї хроніки користувався матеріалами руських літописів, докладно розповів про зазначені події в Галичі. Зокрема, він відзначив: «*Mandanteque Msczislao educebantur Hungarorum barones et uxores eorum et plures insignes persone, femine et matrone nonnullique Polonorum milites, quos omnes aut Polowczis distribuit aut curiensibus suis donavit. Ultimus omnium Colomannus filius regis cum uxore sua eductus, a Msczislao acceptus est, et in Torczsko transmissus mandante Msczislao, ut sub diligenti cura et diligencia asservaretur, licenciatisque Msczislao exercitibus in Halicz concedit* (За наказом Мстислава вивели угорських баронів і їх дружин і багато знатних осіб, жінок і матрон, а також певну кількість польських воїнів; всіх їх він або віддав половцям, або подарував своїм підданим. Останнім з усіх було виведено сина короля Коломана з жінкою, він був прийнятим Мстиславом і відправлений до Торчеська; де за наказом Мстислава мав охоронятися з особливою ретельністю і старанністю. Мстислав, розпустивши війська, сів у Галичі)»⁴¹⁴.

Коли бойові дії в Галичі вже завершилися, до міста увійшла дружина володимирського князя Данила Романовича, який прибув сюди із своїм тисяцьким Дем'яном. **«Потом же приведоша Судислава ко Мстиславу, оному же не помыслившю о немь зла, но милость показавшю»**, — пише з цього приводу літописець⁴¹⁵. Князь не тільки вирішив не наказувати за зрадницькі дії наймогутнішого з галицьких магнатів, а й велів передати йому в управління Звенигород. Здавалось з першого погляду, що тут є всі підстави повторити тезу, яка вже стала аксіомою в історіографії: досягнувши великого ратного успіху, Мстислав Мстиславич зразу ж у черговий раз показав свою слабкодухість як політик. Але тут необхідно зважити на те, що перемога далася князю на межі можливостей, і йому треба було думати, як розвивати свої стосунки із своїми постійними суперниками. А. Юсупович пише, що

Шолом знатного половецького воїна. Матеріали археологічних досліджень

у випадку із Судиславом князь Мстислав не міг поступити інакше, враховуючи місце, яке займав боярин в житті Галицького краю. На думку історика, таким кроком щодо Судислава князь хотів завоювати прихильність інших галицьких магнатів⁴¹⁶.

Однозначно, що князю необхідно було враховувати значну потугу галицьких магнатів, від поведінки яких залежав весь хід державно-політичного життя краю. Князь Мстислав прекрасно знав до чого можуть призвести конфлікти з боярами, пам'ятав про обставини події 1211 р., коли в Гали-

чі були страчені чернігівські князі Ігоревичі. Варто було б подумати і про шляхи примирення з Королівством Угорщина. Водночас існуючий союз Мстислава Мстиславича з Данилом Романовичем не був достатньо міцним, оскільки князь Мстислав постійно остерігався можливості посилення позицій Данила в Південно-Західній Русі, перш за все претензій володимирського князя на Галич.

Саме останній момент сильно вплинув на перебіг подій осені 1221 р. Тоді Мстислав Мстиславич провів переговори з королем Андрієм II, внаслідок яких угорський монарх відмовився від претензій сина Коломана на Галич, а князь Мстислав вирішив відпустити додому «галицького короля» та воєводу Фільнея. Між угорським королем та галицьким князем була укладена домовленість про шлюб дочки Мстислава Марії та молодшого сина короля Андрія теж Андрія (Ендре), до якого після смерті Мстислава Мстиславича за угодою між володарями повинно було у спадщину перейти Галицьке князівство.

Королевич Андрій після укладення миру одержав у володіння Перемишльський уділ⁴¹⁷. Вірогідно, що угорський королевич отримав його на умовах васальної залежності від галицького князя, однак навряд чи вона була для нього обтяжливою. Зрозуміло, що ця угода автоматично вела до погіршення відносин між володимирським та галицьким князями. Навряд чи угорсько-галицькі домовленості влаштовували краківського володаря Лешка «Білого», оскільки в Галичині втрачав позиції його зять Коломан.

В літературі часто темними фарбами характеризуються зазначені дії Мстислава Мстиславича. Але подібні оцінки здебільшого роблять дослідники, які ідеалізують постать Данила Романовича. На нашу думку, події 1221 р. слід оцінювати не у контексті загальної перспективи перебігу історичного життя у Південно-Західній Русі в XIII ст., того, що володимирський князь з часом доб'ється значних успіхів у припинення усобиць у краї, підкорить своїй владі всю Волинь (наприкінці 20-х років XIII ст.),

а потім приєднає до своїх володінь Галицьку землю (1238 р.), доб'ється блискучої перемоги над угорськими і польськими військами під Ярославом (серпень 1245 р.), стане королем Русі (зима 1253/54 р.), а виходячи саме з обставин перших років правління Мстислава в Галичі – 1218–1223 рр., враховуючи не тільки ставлення зятя Данила Романовича до тестя, а і навпаки тестя по відношенню до зятя.

Картина для характеристики тодішнього історичного дійства виявляється не такою простою. Союз із Данилом Романовичем мав певні позитивні моменти для нового галицького князя. Але в 1219 р. конфлікт володимирського князя із Лешком зробив останнього ворогом Мстислава, що призвело до нападу об'єднаного угорсько-польського війська і втрати Мстиславом Мстиславичем Галича. Реально, попри дифірамби літописця, Данило не відіграв великої ролі у захисті столиці Галичини, бо як він, так і сам Мстислав не могли тоді протистояти супернику. Влітку 1221 р. Данило Романович втримав Лешка «Білого» в його намаганні втрутитися у справи Південно-Західної Русі, але фактично з позиції галицького князя тоді він сам добився відвоювання Галичини: Данило прийшов до Галича, коли бойові дії фактично завершилися. Подальші переговори з Угорщиною і їх результати з позиції Мстислава Мстиславича теж зрозумілі. Галицькому князю за будь-яку ціну важливо було нейтралізувати зазіхання угорського короля Андрія II і її представника «короля Галиції» Коломана на Прикарпаття. Одночасно Мстислав Мстиславич мав опасатися і свого зятя, який не відмовлявся від претензій на Галич.

Угода з Андрієм II створювала умови для стабілізації обстановки довкола влади Мстислава, знімала певну напруженість із галицьким боярством, позбавляла перспективи отримати владу у Галичі Коломана і ставила під сумнів обіцянку Мстислава про успадкування після його смерті Галича Данилом Романовичем. Зазначимо, що згодом «галицький король» Коломан стане славонським і хорватським герцогом. Під час битви на р. Шайо

угорського війська з монгольською армією 11 квітня 1241 р. він виявив значний героїзм, зазнав важкого поранення, від якого приблизно в травні-червні того ж року помер у Загребі⁴¹⁸. Королевич Андрій на час укладання угоди між його батьком і Мстиславом мав не більше 12 років. Д. Домбровський підкреслює, що угода з Андрієм II була вигідною для галицького князя, оскільки вона порушувала експансивні плани на сході угорської адміністрації⁴¹⁹.

Проте несприйняття угоди із Мстиславом Мстиславичем зразу ж після її підписання почав проявляти король Андрій II, який був незадоволений, що угорський вплив тепер поширювався лише на Перемишльське удільне князівство і прагнув до скорішого підкорення всієї Галичини. Тому невдовзі угорський монарх звернувся з листом до папи Гонорія III з проханням звільнити його від виконання клятви галицькому князю⁴²⁰. У буллі від 27 січня 1222 р. римський папа Гонорій III на словах не погодився з пропозицією короля Андрія II про розірвання угоди, висловив певну незгоду з позицією короля щодо шлюбу неповнолітніх королевича Андрія і доньки Мстислава Мстиславича Марії, але фактично визнав знову права короля-юніора Коломана на Галицьку землю, який, на думку папи, був незаконно позбавлений володіння внаслідок насильницьких дій Мстислава⁴²¹. Отже, папа фактично надав королю Андрію II свободу дій в Галичині. Зрозуміло, що спроба анулювання угоди 1221 р. повинна була привести до відновлення угорсько-галицької війни, але у подальшому події розвивалися не за сценарієм Андрія II.

Вибух внутрішньополітичного конфлікту в Угорщині, ого-

Печатка угорського короля Андрія II

лошення Золотої булли в 1222 р., яка обмежувала королівську владу на користь угорських магнатів, напруженість королівського двору у відносинах з Тевтонським орденом, керівництво якого, маючи володіння в угорському Семиградді, прагнуло вийти з-під контролю королівського двору, яке завершилося вигнанням хрестоносців з угорської території в 1225 р. — всі ці обставини примусили короля Андрія II і його оточення відмовитися на певний час від активних військових дій на Русі⁴²². Все це сприяло тому, що князь Мстислав зберіг на певний час владу в Галицькій землі. Згодом під впливом боярського оточення він фактично реалізував головні позиції угоди осені 1221 р. з королем Андрієм II: спочатку відбулася передача Перемишльської волості в управління королевичу Андрію, а після досягнення відповідного віку останнім і його нареченої доньки Мстислава Мстиславича Марії було укладено їх шлюб. В Галицько-Волинському літопису про оформлення цього матримоніального союзу є згадка під 6734 (1226) р. («**Мьстислав же по совете льстивых бояр Галичских вда дщерь свою меншую за королевича Андрея и дасть ему Перемышль**»), але про це мова докладніше буде йти нижче⁴²³.

Взимку 1221/22 р. Данило Романович уклав угоду з краківським князем Лешком «Білим», яка, враховуючи той неспокійний час, виявилася дуже перспективною як для Польщі, так і для Волині⁴²⁴. Б. Влодарський зазначав, що мирна угода створила для польських князів умови для організації боротьби з нападами прибалтійських дружин литовців і ятвягів. З володарями останніх, за думкою польського дослідника, Данило Романович обіцяв не підтримувати стосунків⁴²⁵. В свою чергу Лешко відмовлявся допомагати суперникам Данила і Василька Романовичів, зокрема, белзькому князю Олександрові Всеволодовичу, володіння якого знаходилися в Західній Волині («**отступни Лестько от Олександра**»)⁴²⁶. Раніше ще під час бойових дій літом 1221 р. белзький князь Олександр Всеволодович встановив контакти з суперниками Мстислава Мстиславича і Данила Романовича —

угорцями і поляками: «**Отступил же Александр и створи мир с Лестьком и со Каломаном и с Филею гордым. Романовичема не престаяше хотя зла**»⁴²⁷.

В. М. Нагірний відзначає, що в той час белзький князь Олександр Всеволодович лавірував у своїх діях між Лешком, Мстиславом Мстиславичем і Романовичами, наводить факти, що збереглися в джерелах, на користь цієї думки. Історик пише, що такі дії пояснюються не якимись особистими негативними рисами белзького удільного володаря, а прагненням його зберегти владу в умовах постійних коливань у політичному житті Південно-Західної Русі⁴²⁸.

В 1222 р. Данило і Василько Романовичі починають воювати проти белзького князя: «**В субботу же на ночь поплнено бысть около Белза и около Червена Данилом и Василком, и вся земля поплнена бысть**»⁴²⁹. Брати Романовичі прагнули підкорити собі Белзьку та Червенську землі, що мало велике значення для посилення їх позицій у Волинській землі. Але подібне посилення Романовичів виявилось небажаним для галицького князя, який розглядав белзького князя як свого потенційного союзника. Тому Мстислав добився згодом від Данила Романовича повернення Олександрові його володінь⁴³⁰.

Зазначимо, що згадана мирна угода володимирських князів із краківським князем Лешком «Білим» мала велике значення для Південно-Західної Русі, оскільки протягом майже п'яти років краківські війська не нападали на Волинь⁴³¹. Ця угода створювала умови для західноволинських князів Данила та Василька Романовичів провадити енергійну політику по посиленню своїх позицій у Південно-Західній Русі.

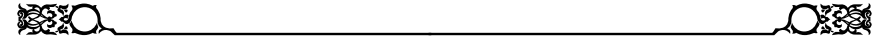

4. БИТВА НА Р. КАЛКА⁴³²

В 1222–1223 р. народам Східної Європи прийшлося вперше зіткнутися з ворогом, дії якого через півтора десятиліття докорінно змінять життя усього східноєвропейського та у значній мірі центральноєвропейського ареалів. Війська могутньої Монгольської держави, що виникла у Центральній Азії на початку XIII ст., в 1222 р. перейшли Кавказькі гори, взимку 1222/23 р. завдали поразку половцям і аланам, створили смертельну загрозу для населення Русі.

Події, пов'язані із вторгненням монголів до Східної Європи, у тому числі їх зіткнення з русами та половцями весною 1223 р., знайшли відбиття в руських літописах⁴³³, у творі арабського історика Ібн аль-Асира (1160–1233) «Ал-Каміль фі-т-таріх (Повний звід історії)», у праці арабського письменника Ала-ад-діна Ата-мелік Джувейні «Тааріх-і джахангушай (Історія підкорювача піднебесної)», у збірнику праць персидського автора Рашид ад-Діна, в офіційній хроніці монгольської династії Юань у Китаї (1280–1368 рр.)⁴³⁴. Перше зіткнення половців і русів з монголами не пройшло повз увагу і лівонського хроніста Генріха Латвійського⁴³⁵, про нього є інформація в реляції Бенедикта Поляка (учасника місії Плато де Карпіні к монголам в 1246 р.)⁴³⁶, в «Історії архієпископів Салони і Спліту» Фоми Сплітського⁴³⁷.

В Іпатіївському списку Галицько-Волинського літопису розповідь про війну з монголами розпочинається словами «**Алецкое повонище**», котрі були внесені пізнішими переписувачами до тексту пам'ятки. Цією назвою означеними переписувачами під-

креслювалася головна тема літописної розповіді — історія першої війни руських князів і їх половецьких союзників з монголо-татарським військом, що завершилась битвою на березі невеликої річки Калки у Північному Приазов'ї 31 травня 1223 р. Ця історія знайшла відбиття також на сторінках Суздальського, новгородських та інших літописів. Науковці вважають, що в основі цих повідомлень лежав єдиний протограф — Повість про битву на річці Калці⁴³⁸. Водночас необхідно зазначити, що у кожному конкретному літописі їх автори, виходячи із власних міркувань, редагували текст протографа, скорочували деякі фрагменти, а деякі місця доповнювали власними свідченнями.

Спостереження за вірогідним текстом зазначеної повісті і особливо її варіаціями показують, що ці фрагменти-доповнення є прихильними а) до галицького князя Мстислава Мстиславича, б) до київського князя Мстислава Романовича; в) до володимирського князя Данила Романовича. Розглядаючи цю тему, В. К. Романов справедливо звернув увагу, що частина тексту розповіді Галицько-Волинського літопису про події 1223 р. перегукується в жанровому плані із преамбулою до цієї пам'ятки⁴³⁹. Є підстави думати, що сама Повість про битву на р. Калці була створена з низки давньоруських пам'яток в 40-х — 50-х роках XIII ст. Отже, ретельне вивчення теми про давньоруські джерела історії Калкської битви важливе для оцінки конкретних подій війни Русі і половців з монгольськими нападами у першій половині 1223 р., участі в них тих чи інших політичних діячів Русі⁴⁴⁰.

Не дивлячись на те, що в джерелах існує розбіжність в датуванні подій першої русько-монгольської війни, все ж у літературі традиційно прийнято визначати головну битву означеного конфлікту 31 травнем 1223 р. Хоча проблема хронології війни монголів із половцями і русами, на думку деяких сучасних авторів, не є у повній мірі вирішеною⁴⁴¹.

Зазначимо, що історики не мають ясності у питанні, чому в розповіді про битву йдеться про те, що тоді Данилові було 18 років, коли з Галицько-Волинського літопису відомо, що він наро-

дився в 1201 р. Отже, за логікою книжника, напрошується висновок, що битва відбулася в 1219 р.⁴⁴². Здавалось, на користь такого припущення свідчить і розповідь на соборі католицької церкви у французькому місті Ліоні в 1245 р. архієпископа Петра, який прибув на захід із Русі. Під час промови перед західними архієреями він згадав, що вперше татари розорили Русь 26 років назад. В хроніці Матвея Паризького цей фрагмент виступу зафіксований наступним чином: «*Inter quas pro magna parte devastate est Russia, iam sum viginti sex anni (Серед них була спустошена значна частина Русі, і вже відтоді минуло двадцять шість років)*»⁴⁴³. Однак в 1219 р. руси і половці не могли воювати з монголами, оскільки тоді останні лише почали проникати на територію Середньої Азії⁴⁴⁴.

На нашу думку, галицький літописець — автор розповіді про участь Данила Романовича у битві з монголами — зменшенням віку володимирського князя міг переслідувати конкретну мету — підняти престиж свого володаря, який у молодому віці проявив мужність у кривавій сутичці з ворогом — та у певній мірі нівелювати негативну реакцію суспільства від його участі в події, що завершилася нищівною поразкою війська русів. До цього можна додати, що хронологічно князь Данило міг народитися після 1201 р., навіть у перші місяці 1205 р., що майже знімає згадану вище проблему із визначенням віку володимирського володаря. Заради справедливості зазначимо, що міг бути і інший варіант часу народження Данила. Теоретично він міг народитися значно раніше, в останні роки XII ст., зразу ж після розірвання приблизно в 1196-1197 рр. шлюбу князя Романа Мстиславича з першою дружиною Предславою Рюриківною і укладення шлюбу з другою, яку Галицько-Волинський літопис на початку XIII ст. називає «**княгиня Романова**»⁴⁴⁵.

Що стосується інформації архієпископа Петра, то тут ситуація складніша. Оригінал його виступу не зберігся, а його зміст передано на сторінках сучасних подіям західноєвропейських хронік⁴⁴⁶. Можливо, що імпульсом для виникнення цієї дати мо-

гли стати перші звістки про монголів, які дійшли на Русь саме в 1219 р. Саме в цьому році, як вище йшлося, монгольські війська на чолі з Чингізханом вдерлися до Середньої Азії⁴⁴⁷. Враховуючи тісні економічні зв'язки Русі з Хорезмом, не має нічого дивного, що новина про розорення цієї держави стала досить швидко відома у Європі. Однозначно, що архієпископ Петро згущував фарби, оскільки під час першої війни русів з монголами бойові зіткнення відбувалися у причорноморському степу далеко поза межами території Русі, а тому викликає подив і інформація про спустошення значної частини її земель.

Появу коментованої дати не можна зрозуміти без врахування загальних есхатологічних уявлень, що виникли в християнському світі під впливом страшної кочівницької навали⁴⁴⁸. Пізніше поява татар у Східній Європі сприймалася русами як божа кара, а самих татар, наприклад, у Галицько-Волинському літопису порівнюють з біблійними кочівниками — моавітянами, які воювали проти іудеїв («**Приде неслы́хана́я рать: безвожнѣ Моавитяне, рекомѣ Татарове**»)»⁴⁴⁹.

На Русі і у Західній Європі монголів часто називали татарами. Етнонім «татари» бере походження від китайського слова «та-та» або «да-да», проте по мірі зростання географії нападів монгольських ханів, швидко поширюється в кранах Західної Азії та у Європі. Носії цього етноніму були спочатку складовою монгольських племен, що утворили на межі XII—XIII ст. в Центральній Азії свою державу.

У Європі та в Азії дефініція «татари» стосувалася воїнів військ, які очолював Чингізхан, а потім його нащадки. Розширення розмірів Монгольської імперії (Рах Mongolica), а згодом її частин — улусів, зміни у складі їх населення призводять і до зміни змісту поняття «татари», оскільки не тільки до складу війська Чингізидів, а й до складу правлячого класу монгольських державних новоутворень почали входити представники багатьох народів, які мешкали у євразійських степах. Зокрема, до складу еліти держави хана Бату у Східній Європі — Улусу Джучі (пізнішої Зо-

лотої Орди) увійшли численні як тюркомовні, так і інші за етнічним складом та мовою групи населення Поволжя, Подоння, причорноморських степів та Криму. Саме вони і стали основою для етногенезу сучасних казанських, астраханських, кримських та інших татар⁴⁵⁰.

На Північному Кавказі, а згодом у прикаспійських та причорноморських степах авангардний експедиційний корпус монгольського війська на чолі з полководцями Субедеєм-баатуром та Джебе-нойоном появився в 1222 р., і ця поява була пов'язана із проведенням монголами, перш за все, величезної війни з половцями⁴⁵¹. В китайській хроніці «Юань ші», де розповідається про виправу монголів до Східної Європи, йдеться, що тоді мала місце спеціальна каральна експедиція монгольського полководця Субедея проти кипчаків (інша назва половців)⁴⁵². Однак є підстави думати, що з самого початку ця виправа не могла плануватися Чингізханом та його оточенням саме як каральна проти західних половців, з якими до цього монголи ніколи не стикалися.

В літературі також висловлюється погляд, що в той час монголи на чолі з Джебе і Субедеєм здійснювали спеціальний розвідувальний рейд до Східної Європи, але і така версія викликає сумнів⁴⁵³. У монголів була прекрасна розвідка, яка здійснювалася за допомогою добре підготовлених лазутчиків. В розповіді угорських місіонерів, які побували у Поволжі напередодні вторгнення війська хана Бату на Русь, розповідається, що там вони зустріли монгольського посла, який добре знав угорську, руську, половецьку, німецьку і татарську мови, тобто добре був підготовлений для шпигунської діяльності⁴⁵⁴. Зазначений рейд носив у такому випадку вкрай ризикований характер, оскільки в разі невдачі військо Джебе і Субедея опинилося в оточенні ворожих сил, причому і відхід через Кавказ перетворився б у дуже небезпечну операцію.

На нашу думку, для з'ясування характеру рейду монгольських туменів на чолі з Джебе і Субедеєм важливим є розгляд інформації із «Таємної історії монголів», де розповідається про завдання,

яке їм дав Чингізхан: «§262. А Субетаай-Баатура він (Чингізхан. — авт.) відправив на північ, наказавши дійти до одинадцяти країн і народів, а саме: Канлін, Кипчаут, Баджигіт, Оросут, Мачжарат, Асут, Сасут, Серкесут, Кешимір, Болар, Парал (Лалат), перейти через повноводні ріки Іділ і Аях, а також дійти і до самого міста Ківамен-Кермен. З таким повелінням він відправив Субетаай-Баатура»⁴⁵⁵.

Є підстави припустити, що Кипчаут — це країна кипчаків, Баджигіт — це країна башкирів, Оросут — це Русь, Мачжарат — це Угорщина, а місто Ківамен-Кермен — це Київ. Отже, ця інформація свідчить про те, що в ході виправи Джебе і Субедея монгольська верхівка переслідувала широкомасштабний план на підкорення багатьох країн і народів Східної і частково Центральної Європи. Це свідчення однозначно спростовує погляд Л. М. Гумільова про начебто щире бажання монголів укласти мир на початку їх конфлікту з південноруськими князями: «...монголи щиро хотіли мира з руськими, але після зрадницького вбивства і неспровокованого нападу такий мир став неможливим»⁴⁵⁶.

Як здається, є підстави погодитися з поглядом харківського історика П. В. Єремєєва про те, що до двох туменів монголів, які перейшли через Кавказький хребет, мали приєднатися значні монгольські сили, але в силу певних причин цього не сталося⁴⁵⁷. Зокрема, відомо, що до експедиційного корпусу мав приєднатися третій тумен, але він був розбитий в Персії, а його командир Тогучар загинув⁴⁵⁸. Поразка монголів в Середній Азії при Наджувані від наближеного до хорезмшаха Джелала ат-Діна воєначальника Інандж-хана примусили Чингізхана направити туди всі сили з довколишніх країн, зокрема рештки тумену Тогучара⁴⁵⁹.

При розробці програми західної кампанії планувалось приєднання до військ Джебе і Субедея значних сил монгольської армії на чолі із старшим сином Чингізхана Джучі. Ці полки мали пройти до Східної Європи в обхід Каспійського моря із півночі. Проте Джучі наказ батька не виконав, чим викликав згодом

Чингізхан. Китайська середньовічна мініатюра

відносно себе гнів батька⁴⁶⁰. Значні сили монголів знаходилися в Індії і в Афганістані, але у них і там, як здається, виникли серйозні проблеми⁴⁶¹. Весною 1223 р. виникли загальні складності у керуванні Монгольською державою: 10 березня під час охоти на березі середньазійської річки Чирчик впав з коня і довгий час був травмований сам великий монгольський каан Чингізхан⁴⁶². Тому Джебе і Субедей після переходу через Кавказький хребет були вимушені діяти на свій страх і ризик, роблячи ставку на власні вдачу і військові вміння.

Оскільки у поході брало участь два монгольські тумени, є підстави думати, що чисельність їх війська навряд чи перевершувала 20 тис. чоловік⁴⁶³. Літописець пише, що тоді завойовники «придоша на землю Половецькю»⁴⁶⁴. Під «Половецькою землею» давньоруські книжники розуміли величезну степову територію від передгір'їв Карпат та низин Дунаю на заході до Волги та Північного Кавказу на південному сході⁴⁶⁵.

Під час походу 1222 р. монголи на Північному Кавказі розгромили придонське угруповання половців на чолі з ханом Юрієм Кончаковичем, близьким родичем владимиро-суздальського князя Юрія Всеволодовича⁴⁶⁶. Під час зіткнення були вбито чимало половців («Данил Ковяковичь и Юрьи ѹвиена выста, с ним множество Половецъ») ⁴⁶⁷. Лихо вимусило рештки подонських, а також частину подніпровських половців на чолі з ханом Котяном взимку 1222/23 р. звернутися за допомогою на Русь. Тої ж зими монголи, як це довели науковці, перейшли Керченську затоку і зимували в Східному Криму⁴⁶⁸.

З літописів відомо, що половецькі володарі на чолі з ханом придніпровських кипчаків Котяном прибули до Галича і звернулися до князя Мстислава з проханням організувати спільний похід половців і русів проти монголів. А вже після цього звернення Мстислав Мстиславич, як пише новгородський літопис, «нача молитися князям р҃ским»⁴⁶⁹.

Мотивацію дій князя Мстислава, вірогідно, не слід виводити з його прихильності до великого військового завзяття, що перш за все напрошується, якщо згадати характеристики князя як безшашного рубаки, які дають йому деякі історики. Однозначно, що рішення галицького володаря у значній мірі пояснювалося давніми тісними зв'язками, у тому числі родинними, з ханом Котяном Сутоєвичем, володарем Придніпровського об'єднання половців, але головним мотивом дій галицького володаря було відчуття великої небезпеки для Русі, яку треба було ліквідувати. Звернення ж половецької верхівки саме до Мстислава Мстиславича було обу-

Дніпровські пороги. Фото XIX ст.

мовлено тим, що на той час він був самим авторитетним володарем на півдні Русі.

Після попередніх переговорів було вирішено провести спеціальний з'їзд князів у Києві, куди попрямували Мстислав Мстиславич і Котян. В Києві тоді сидів представник смоленської династії Мстислав Романович. Крім вказаних осіб, в обговоренні проблеми взяли участь чернігівський князь Мстислав Святославич, володимирський князь Данило Романович та багато менш вагомих у політичному плані князів Русі (**«ВЫВШЮ ЖЕ СЪВЕТУ ВСИХ КНЯЗЕЙ, ВО ГРАДЕ КИЕВЕ»**⁴⁷⁰). Розповідаючи про зустріч князів в Києві, літописець пише, що серед них був **«МЪСТИСЛАВ РОМАНОВИЧЪ В КИЕВЕ, А МЪСТИСЛАВ (Святославич. — авт.) КОЗЕЛЬСКЕ И В ЧЕРНИГОВЕ, А МЪСТИСЛАВ МЪСТИСЛАВИЧЪ В ГАЛИЧЕ, ТО ВО БЕАХУ СТАРЕНИШНЫ В РУСКОИ ЗЕМЛИ»**⁴⁷¹, тобто підкреслює особливе місце київського, чернігівського і галицького володарів в ієрархії давньоруських князів із династії Рюриковичів. *«Право розпоряджатися Києвом і підлеглою територією, — наголошує Л. В. Черепнін, — зв'язувалося із старійшинством у Руській землі»*⁴⁷². Зазначимо, що в той час Мстислав Мстиславич продовжував володіти Торчеською волостю, тобто «мав причастя» в Київській землі.

Під час з'їзду південноруської князівської і половецької верхівки, який відбувся у Києві десь у березні — на початку квітня 1223 р., вірогідно, щоб добитися прихильності князів, і скріпити союз руських князів з половецькою ордою, **«ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ»** за записом літопису, а насправді половецький хан Бастий охрестився. На жаль, важко сказати, в яких відносинах були між собою половецькі хани Бастий і Котян. Можливо, що Бастий очолював тих половців, що прийшли у Придніпров'я з Дону. Князі, які зібралися у Києві, звернулися за допомогою до суздальського князя Юрія Всеволодовича. Але, за даними суздальського літопису, військо Юрія Всеволодовича не встигло приєднатися до коаліції і взяти участь у битві з монголами. Суздальці на чолі з племінником князя Юрія Всеволодовича Васильком Костянтиновичем довіда-

лося про страшну поразку на Калці, коли вони лише підійшли до Чернігова, тобто у червні 1223 р.⁴⁷³. Відмова Юрія Всеволодовича особисто брати участь у виправі, неймовірно повільне просування суздальської рати на південь дало підставу Б. Д. Грекову зробити цілком ймовірне припущення, що суздальський князь не дуже хотів допомагати учасникам антимонгольської коаліції⁴⁷⁴.

Отже, руські князі вирішили разом з половцями здійснити виправу у степ. Керівні позиції у військовому заході, що природно, крім Мстислава Мстиславича, зайняли київський володар Мстислав Романович та чернігівський — Мстислав Святославич. Війська всіх південноруських князів зібралися через деякий час біля Канева. Отже, на відміну від більш пізніх часів кінця 30-х років XIII ст., руські князі зробили спробу об'єднаними зусиллями оперативно подолати гостру загрозу з боку монголів. Але фактично в поході не було єдиного командування. Кожен князь діяв, виходячи з власних міркувань, до того ж між керівниками виправи виникали часом досить серйозні суперечки. Зокрема, половецькі загоны хана Котяна у поході визнавали, крім власного володаря, лише волю свого давнього союзника галицького князя Мстислава Мстиславовича. Одним із керівників половецького війська став відомий нам воєвода галицького князя Ярун.

Половецький воїн.
Фрагмент скульптури.
Краєзнавчий музей села Трипілля
(Київська обл.). Фотографія
автора, липень 2014 р

Вірогідно у квітні 1223 р., русько-половецьке військо

вирушило на південь. Галицький книжник пише: «**Оттуда же придоша месеца априля и и придоша к реце Днепру**»⁴⁷⁵. Питання про маршрут виправи та обставини переправи давньоруських військ через Дніпро досить складне через плутану інформацію джерел, у тому числі свідчень Галицько-Волинського літопису. Є думка, що біля Варязького острова війська давньоруських князів переправилися на лівий берег Дніпра⁴⁷⁶, однак це твердження знаходиться у протиріччі з повідомленням джерел про ще одну переправу через Дніпро давньоруського війська⁴⁷⁷. Тому більш вірним є уявлення, що біля Варязького острова переправу здійснили чернігівські полки, які перейшли на правий берег і об'єдналися з волинськими, галицькими, київськими та смоленськими ратями, що йшли на південь правим берегом Дніпра⁴⁷⁸.

Місце першої переправи на Дніпрі руських військ чітко визначено в Суздальському літопису: «**Придоша к реце Днепру на Зарубе, к острову Варезьскому**»⁴⁷⁹. Заруб – це давньоруське місто на правому березі Дніпра напроти місця впадіння в нього Трубежу. Йому відповідають археологічні зрізи XII–XIII ст. городища Монастирьок між селом Зарубінці і хутором Монастирьок напроти сучасного міста Переяслава-Хмельницького⁴⁸⁰.

Весною 1223 р. на Дніпрі зібралася досить чисельна армія. В її складі були полки з Галицької, Волинської, Чернігівської та Київської земель, смоленські дружини, половецькі загоны. Крім того, події 1223 р. вимусили до активних дій не тільки кочовиків, а осіле населення причорноморських степів, основну частину якого були слов'яни⁴⁸¹. В Галицько-Волинському літопису збереглася інформація: «**А выгонци Галичскыя придоша ко Днепру (помилка літопису, справді має бути Дністер. – авт.) и придоша в море**»⁴⁸². Звідти вони піднялися вверх по Дніпру, де в районі порогів війська коаліції переправились на лівий берег ріки. В тексті пам'ятки двічі згадуються галицькі війська, котрі йшли у похід проти монголів, проте конкретизація «**выгонци Галичскыя**» дає підставу думати, що тут мова йшла про представників населення, що мешкало в нижній течії рік Дністра і Прута, ймовірно відо-

Монгольський полководець Субедей-баатур. Китайська середньовічна мініатюра

мих по повідомленням XII ст. берладників⁴⁸³.

Згадка цього населення, а також бродників, що перейшли на бік нападників ще до битви на Калці, свідчить про значну чисельність населення слов'янського походження, що мешкало в степовій зоні сучасної України. В Галицько-Волинському літопису відзначено, що у «**выгонцев**» було «**лодей тысяча**». Їх було, на думку В. В. Мавродіна, 35–40 тисяч воїнів⁴⁸⁴, згідно погляду В. Т. Пашута – 40 тис. воїнів⁴⁸⁵. Вочевидь, обрахування істориків зроблено, виходячи із повідомлення «Повісті временних літ» про те, що в лодях часів київського князя Олега під час його виправи на Константинополь на початку X ст. вмі-

щалося 40 чоловік («**а в корабли 40 мужь**»⁴⁸⁶).

Хоча наведені вище цифри, без всякого сумніву, є дуже перебільшеними, проте можна гадати, що цих «**выгонцев**» було дуже багато. Можливо, що на вказаних «**лодьях**» прибула і приєдналася до русько-половецького війська і частина воїнів-піщців із Волинської та Галицької земель. Зазначені війська, за даними літопису, привели Юрій Домамерич і Держикрай Володиславич («**ве во с ними Домамеричь Юргини и Держикрай Володиславичь**»⁴⁸⁷). Вірогідно, що це воєводи Мстислава Мстиславича, яких він спеціально відправив за допомогою до берладників.

Є підстави думати, що монгольський корпус на чолі з воєначальниками Джебе та Субедеєм, який проник до причорноморських степів, поступався в чисельності перед військом коаліції, оскільки головні сили монголів на чолі з Чингізханом знаходились

в Афганістані. Визначити величину русько-половецького війська дуже складно. Р. П. Храпачевський вважає, що вона могла сягати 40–45 тис. воїнів⁴⁸⁸. На наш погляд, зазначена цифра виглядає перебільшеною, хоча можна погодитися з іншим висновком науковця, що за бойовими якостями і рівнем керівництва військо коаліції серйозно поступалося супернику. Монгольська розвідка прекрасно знала про підготовку походу русько-половецького війська, тому Джебе і Субедей вдалися до свого традиційного дипломатичного прийому – знаючи про непрості стосунки русів з південними сусідами, зробили спробу розсварити учасників антимонгольської коаліції. Їх послі запропонували руським князям разом напасти на половців, захопити їх майно та стада. Проте князі не захотіли вести переговори і вбили монгольських послів. Ця розправа мала показати рішучість настроїв русів, оскільки після цього вбивства шлях до можливих подальших перетрактацій з монголами був відрізаний.

Річка Кальміус, за однією з версій літописна Калка. Сучасне фото

Головною вадою союзної армії, що і позначилося на її подальшій долі, була відсутність єдиного командування. Ні один з старших князів не бажав підкорятися іншому. Найбільш рішучим у діях був Мстислав Мстиславич. Але він міг реально керувати лише галицькими та волинськими полками (з Волині прибули загони володимирського князя Данила Романовича, пересопницького князя Мстислава Ярославича⁴⁸⁹, шумського князя Святослава Інгваревича і луцького князя Ізяслава Інгваревича⁴⁹⁰). Взаємодія галицького князя з половецькими загонами, до яких було послано воєводу Яруна, вірогідно, ускладнювалася відсутністю єдності між кочівниками, оскільки ними керували хан Котян і, вірогідно, хан Бастий.

Роз'єднаність русько-половецьких сил особливо проявилася після їх переправи на лівий берег Дніпра. Провівши розвідку, галицький князь, вважаючи суперника недостатньо сильним та досягнувши певних успіхів у двох попередніх зіткненнях з монголами, вирішив разом з половцями діяти проти ворогів самостійно. На лівому ж березі р. Калки⁴⁹¹ 31 травня (за старим стилем) 1223 р., коли відбулася вирішальна битва, військо русів фактично стояло в трьох різних місцях. І тут, провівши розвідку, Мстислав Мстиславич, не домовившись з іншими старшими князями, разом з половцями вирішив діяти проти монголів самотужки⁴⁹². Спочатку, завдяки рішучому наступу полку галицького князя, руським полкам вдалося досягти певного успіху. Монголи почали відступати. Однак, коли згодом монголи пішли у контр-наступ і напали на військо половців, ті не витримали натиску ворога і вдалися до панічної втечі. Під час відступу половці розстроїли ряди війська чернігівського князя Мстислава Святославича, воїни якого не зуміли належним чином приготуватися до атаки монголів. Це і вирішило результат битви. Після відступу половців і тривалого запеклого бою галицький князь Мстислав Мстиславич був вимушений відійти до Дніпра, де здійснив переправу на правий берег.

Зазначимо, що київський князь Мстислав Романович дотримувався тактики обережних дій проти ворога, а тому сховався із своїми воїнами за частоколом і у битву не вступив. А. В. Черепнін справедливо пише, що саме така поведінка київського князя мала фатальні наслідки і призвела до трагічного завершення битви⁴⁹³. Ця пасивність Мстислава Романовича у вирішальний момент битви не знайшла належної оцінки у істориків. Зокрема, один з найкращих знавців історії війни Русі і половців з монголами весною 1223 р. англійський вчений Дж. Фенел, визнаючи упередженість опису події в тексті Галицько-Волинського літопису відносно постаті Мстислава Мстиславича, серед причин поразки називає відсутність єдиного командування, зраду бродників, нездатність половців чинити опір натиску монголів, непередготовленість руських частин до узгоджених дій⁴⁹⁴.

Але він не звертає увагу на те, що керівник одного з найбільших контингентів русько-половецького війська київський князь Мстислав Романович у найбільш складний момент зіткнення проявив фатальну нерішучість, коли відмовився взяти участь у бойових діях з монголами у відкритому полі, нерішучість, яка коштувала згодом життям багатьом князям і простим воїнам, стала однією з складових поразки. У зв'язку із зазначеним варто згадати інформацію літописів про те, що під час битви загинуло десять тисяч киян, тобто тих воїнів, які прийшли разом із Мстиславом Романовичем (**«Глаголют во тако, яко Кыян одинех изгыбло на полку том Ю тысяч»**)⁴⁹⁵. Ці данні свідчать про великі сили, які знаходилися під безпосереднім керівництвом київського князя і які в разі участі у битві могли істотно вплинути на її результат.

Заслуговує на увагу і питання про взаємини трьох Мстиславів під час війни з монголами. Історики часто при їх аналізі звертають увагу на наступну фразу Повісті про битву на р. Калці, яка начебто пояснює одну із причин поразки. Коли монголи здійснили напад на полк Мстислава і половців, **«Мстиславу (Романович – авт.) же и другомү Мстиславү** (чернігівсько-

му. – авт.) **седящема во станү, не ведущема. Мстиславү же не поведа има, зависти раде, бе во во котора велика лежю има»**⁴⁹⁶. На наш погляд, ця інформація є дещо упередженою. З попереднього тексту розповіді Повісті відомо, що після переправи через Дніпро з боку молодих князів пролунав заклик до київського і чернігівського Мстиславів до рішучих дій, до активної їх взаємодії з Мстиславом Мстиславичем, на який чернігівський князь Мстислав Святославич відреагував (**«Мстиславе и другини Мстиславе не стоита, пондемь противү им»**)⁴⁹⁷). Відомо, з подальшого тексту, що під час безпосереднього зіткнення з монголами на Калці Мстислав Святославич не знаходився разом з Мстиславом Романовичем, а взяв безпосередню участь у битві, під час якої загинув (**«и много үбинство бесчисленое створися, а иных князен гонячи до Днѣпра, б оүбиша, князя Мстислава Яневьского, Изяслава Иновгородскаго, Святослава Шүмьскаго, Мстислава Чернеговьскаго** (підкреслено нами. – авт.) **с сыном, Юрья Несвежьскаго»**)⁴⁹⁸).

Отже, автор південноруської версії Повісті про битву на р. Калці (в новгородській розповіді не має інформації по «катору» між Мстиславами⁴⁹⁹), на наш погляд, фактично прагнув реабілітувати київського князя Мстислава Романовича. Той не міг не знати про те, що розпочалася вирішальна битва, але замість надання допомоги союзникам, фактично ухилився від цього: коли інші учасники коаліції робили відчайдушні спроби відбити наступ ворога, за наказом Мстислава Романовича на скелястому березі р. Калки будувалася тин, за яким сховався київський князь із своєю дружиною. Не можна не погодитися із загальною характеристикою М. Ф. Котляра, який влучно називає київського князя Мстислава Романовича посередньою політичною постаттю і невиразним представником клану смоленських Ростиславичів, *«котрий безславно загинув 1223 р. під час битви з монголами на р. Калці»*⁵⁰⁰.

Розглядаючи перебіг битви за інформацією джерел, необхідно постійно пам'ятати про упередженість у подачі ходу бойових

дій літописцями, тому, як нам здається, нема підстав дивуватися тому, що руські книжники шукають причини катастрофи, що сталася, у діях союзників руських князів — половців⁵⁰¹. Однозначно, що у поразці були винні далеко не тільки вони одні⁵⁰². Не виглядає реалістичною і інформація новгородського літопису, що в момент панічного відступу руського війська половці напали і грабували руських воїнів («**инни вон десятын принде кождо во своясы; а нных Половци повеша ис коня, а н нных ис порта**»)⁵⁰³.

Зазначимо, що східні — арабські і персидські — пам'ятки, які більш неупереджено розповідають про цю битву, відзначають у більшій мірі, ніж давньоруські літописи, тривалість і запеклість бойових дій на Калці. Арабський автор ібн-аль-Асир пише про події весни 1223 р.: «*Татари перебували певний час в землі Кипчацькій, але потім в 620 році (4 лютого 1223 — 23 січня 1224 р. — авт.) направились до землі Русів. Дізнавшись про це, Руси і Кипчаки, які приготувалися до бою, вийшли на шлях Татар, щоб зустріти їх раніше, ніж вони прийдуть до їх землі, і відбити їх напад. Звістка про це дійшла до Татар, які почали відступати. Тоді у Русів і Кипчаків з'явилося бажання напасти на них, бо вони вирішили, що цей відступ стався через страх і відсутність сил у (Татар. — авт.), яких почали активно переслідувати. Татари довго відступали, а (Руси і Кипчаки. — авт.) йшли по їх слідах 12 днів, поки Татари не повернули на Русів і Кипчаків. Ті помітили їх лише тоді, коли зіткнулися з ними. (Для Русів і Кипчаків) це було неочікуване, оскільки вони вважали себе у безпеці від Татар, були впевнені в своєму перевазі над ними. Не встигли вони приготуватися до бою, як на них напали Татари, які мали значно більші сили. Обидві сторони билися з нечуваною впертістю, і бій між ними тривав декілька днів. Нарешті татари взяли гору і одержали перемогу*»⁵⁰⁴.

У персидського автора Рашида ад-Діна записано про головне зіткнення русів і половців з монголами наступне: «*Потім вони напали на країну урусів і кипчаків, які там знаходились.*

На цей час ті вже отримали допомогу і зібрали численне військо. Коли монголи побачили їх перевагу, вони почали відступати. Кипчаки і уруси вирішили, що це вони роблять через страх, переслідували монголів дванадцять днів. Неочікуване монгольське військо повернуло і ударило по них раніше, ніж вони зібралися разом, встигли перебити багато людей. Вони билися протягом одного тижня, врешті-решт кипчаки і уруси вдалися до втечі»⁵⁰⁵.

У згаданій вище китайській хроніці «Юань ші», де йдеться про каральну експедицію монгольського полководця Субедея, повідомляється, що після підкорення країни кипчаків (половців), монгольський полководець наніс поразку двом володарям на ім'я Мстислав: «*...після того як країна Кін-ча (кипчаки. — авт.) була підкорена, Субедей дійшов аж до річки А-лі-зі (Калка(?). — авт.), де він зустрів вождів Уа-ло-с (русів. — авт.) великого і малого Мі-чі-с-лао (Мстиславів. — авт.). Відбулася битва, під час якої останні зазнали поразки*»⁵⁰⁶. Оскільки київський князь Мстислав Романович фактично безпосередньо не брав участі у битві на р. Калці, можна припускати, що у східній пам'ятці згадуються галицький князь Мстислав Мстиславич і чернігівський князь Мстислав Святославич.

В літературі часто розглядається сюжет, який наводиться в Повісті про битву на р. Калці, про те, що, переправившись через р. Дніпро, Мстислав Мстиславич наказав знищити всі човни, щоб не дати можливості монголам переправитися через водну перепону. Цей, на думку істориків ганебний, вчинок призвів до нових жертв серед відступаючих з-під Калки руських воїнів⁵⁰⁷. В Лаврентіївському літопису про цю подію записано: «**Мстислав Мьстиславичь преди перебеже Днепр и принде к лодьем, повеле жещи я, а инья сечи и отринуть от брега, бояся по себе погони от Татар, а сам едва убежа в Галич**»; а Новгородський літопис повідомляє: «**Тогда же Мьстиславичь Мьстислав преже перебег Днепр, отреш от брега лодьи, да не идут Татарове по них, а сам едва убежа**»⁵⁰⁸.

Ми тут не будемо говорити про те, що внаслідок переправи всі плаваючі засоби опинилися на правому березі Дніпра, що не дало б монголам можливості швидко опанувати ними, і запропонувати свої міркування з цього приводу у дусі прагнення дати розв'язання відомої загадки про вовка, козу і капусту, яких треба було перевезти через річку. Виявляється, що не має сенсу і обговорювати питання про достовірність самої розповіді, яка цілком могла бути написана недобррозумілими до Мстислава Мстиславича книжниками, щоб скомпроментувати галицького князя.

У нас є можливість звернутися до свідості сучасної подіям пам'ятки, яка дає наступну інформацію. Розповідаючи про завершення битви на р. Калці, згаданий вище арабський автор ібн-аль-Асір пише, що тоді якісь руські купці на човнах вийшли у Чорне море («*Хто врятувався, той прибув до своєї землі в самому жалюгідному вигляді через велику відстань і поразку. Їх переслідувала велика кількість татар, які вбивали, грабували і розорювали країну таким чином, що більшу частину її було спустошено. Тоді зібралось багато знатних кутців та багатіїв Руських, які уносили з собою все цінне, і рушили у подорож, щоб на декількох кораблях перейти через море (Чорне море. – Авт.) і дістатися до країн мусульманських*»)⁵⁰⁹. Є підстави думати, що мова тут йшла про ладді згаданих вище «вигонців галицьких», які після бойових дій поверталися у свої землі.

Отже, скоріше всього значної паніки на Дніпрі на момент завершення битви на Калці не було, і є підстави думати, що більшість воїнів, які відійшли до Дніпра, мали можливість або переправитися на правий берег ріки, або сісти на ладді берладників і водним шляхом повернутися додому. Щоб завершити цю тему, зазначимо, що трохи пізніше монголи під час рейду до міста Новгород Святотолчського без проблем переправилися на правий берег Дніпра і для цього їм не знадобилися плавзасоби русів. Францисканський місіонер П'єрано де Карпіні в описі своєї подорожі до Золотої Орди звертає увагу на добре вміння монгольських воїнів

форсувати навіть великі ріки⁵¹⁰. На користь нашої думки про значну тенденційність, що була притаманна для деяких літописців при викладі калкських подій, свідчить текст Троїцького літопису, де зовсім не згадується галицький князь Мстислав Мстиславич і обійдена історія загибелі київського князя Мстислава Романовича, яка не дуже добре характеризує поведінку останнього під час битви з монголами⁵¹¹.

Однозначно, що руси під час бою зазнали величезних втрат, проте найбільш катастрофічні вони були у підрозділах, які знаходилися під керівництвом чернігівського князя Мстислава Святославича і київського князя Мстислава Романовича. Чернігівські загоны не були готові із самого початку битви вступити в бій, їх позиції у значній мірі зім'яли половецькі частини, які відступали у паніці. Чернігівські полки були розтрощені монгольською кіннотою. Київські ж воїни, які сховалися за укріпленням на чолі з своїм князем, були оточені ворогом і взагалі не мали можливості відійти з місця протистояння.

В Галицько-Волинському та інших літописах вміщено досить докладну розповідь про участь волинян на чолі з князем Данилом Романовичем у поході до степу та у битві на Калці. Оскільки тексти про ці події у цих пам'ятках майже ідентичні, є підстави думати, що вони, по-перше, походять від одного протографу, а, по-друге, враховуючи апологетичність відносно Данила їх змісту, можна зробити висновок, що ця розповідь писалася волинським автором.

Під час походу до дніпровських порогів Данило Романович разом з Юрієм Домамеричем провели розвідку на лівому березі, де зустріли монгольські загоны і згодом доповіли про стан війська суперника керівництву коаліції⁵¹². При форсуванні р. Калки князь Мстислав Мстиславич наказав Данилу Романовичу бути в авангарді, разом з Данилом були його воєводи Семьон Олюєвич та Василько Гаврилович.

В ході запеклого бою на р. Калці Данила Романовича було поранено, а на допомогу йому прийшов східноволинський князь

Мстислав Ярославич «Німий». **«Мъстислав Немын мнив, яко Данил своден выс, потче и сам в не бе во мѹжь и тѣ крепок, понеже ѹжика сын Романѹ, от племени Володимеря, прироком Маномаха. И бе во великѹ любовь именя ко отцю его. Емѹ же порѹчивше по смерти свою волость»**⁵¹³. Після поранення, побачивши, що на нього напало багато ворогів, князь Данило повернув свого коня до річки, де **«вжада воды, нив почюти ранѹ на телеси своемь, во брани не позна ея»**⁵¹⁴.

Означені свідощтва є дуже важливими, оскільки після подій початку 10-х років XIII ст., в джерелах пересопницький князь Мстислав Ярославич тривалий час взагалі не згадувався. Наведена інформація дає підставу думати, що не тільки на ратному полі в травні 1223 р., а і взагалі під час походу у степ Мстислав Мстиславич і Данило Романович підтримували нормальні відносини, що важливо для розуміння тодішніх подій у Південно-Західній Русі. З іншого боку, ця ж інформація показує, що Мстислав Мстиславич був набагато більш значущим в князівській ієрархії Русі, ніж Данило Романович, князем.

Після розгрому русько-половецького війська монголи направилися на північ, переправилися на правий берег Дніпра і підійшли до південноруського міста Новгород Святуполчського⁵¹⁵ на Київщині, однак тут вирішили похід припинити і повернули на схід (**«Татаром же, победившим Рѹськые князя, за прегрешение крстньское, пришедшим и дошедшим до Новагорода Святуполчского, не ведающим же Рѹси льсти их, исходяхѹ противѹ им со крсты. Они же извнша их вснх. Ожидая Бог покаяния крстьяньскаго и обрати и воспятъ на землю восточнѹю и воеваша землю Таногѹстьскѹю и на нынѣ страны»**⁵¹⁶).

Перемогу монголів на р. Калці у значній мірі можна розглядати як піррову. Перебуваючи в ейфорії від досягнутого результату зіткнення у степу, Джебе і Субедей, щоб продовжувати виконання завдання по підкоренню народів Східної Європи, яке їм дав Чингізхан, вирішили здійснити похід на Русь. Те, що монгольські

війська переправилися на правий берег і зовсім близько підійшли до Києва, свідчило, що їх керівники реально планували захопити місто, але, вступивши у межі Південної Русі, Джебе і Субедей, як здається, відчули нестачу власних сил для продовження рейду. Саме тому вони вирішили покинути Київщину і попрямувати на північний схід⁵¹⁷.

Тут восени 1223 р. монголи розпочали війну проти волзьких булгар, під час якої зазнали нищивної поразки. Ібн-аль-Асір пише, що після зіткнень на Волзі у війську монголів залишилось 4 тис. чоловік⁵¹⁸. Під час цієї війни загинув Джебе, а Субедей зазнав важкого поранення, втратив око (з цього часу його називають Субедей «Одноокий»). В 1948 р. казанський історик Х. Г. Гімаді зробив висновок, що саме ця перемога волзьких булгар на півтора десятиліття зупинила наступ монгольських військ на Східну Європу⁵¹⁹. Не ставлячи під сумнів правильність цього погляду, вважаємо за необхідне відзначити, що означена перемога волзьких булгар навряд чи в свою чергу могла б статися, якби монгольські нападники перед цим не зазнали втрат, які не могли відновити, під час війни з Руссю та половцями⁵²⁰. Відзначимо, що в 40-х роках XIII ст. далматинський хроніст Фома Сплітський писав, що спротив русів призвів до невдачі першого вторгнення монголів до Східної Європи. Розповідаючи про події кінця 30-х років XIII ст., Фома писав: *«На п'ятий рік володарювання Бели, сина короля Угорщини Андрія, і на другий рік правління Гаргана (сплітський подеста, тобто начальник міста. — авт.) згубний народ татар наблизився до земель Угорщини. Але вже пройшло чимало років, як чутки про цей народ і жах перед ним поширився по всьому світу. Вони прийшли від східних країн до кордонів рутенів, плюндруючи землі, які вони перетинали. Проте завдяки сильному опору рутенів вони не могли просунутися далі; дійсно у них було багато битв з народами рутенів і багато крові було пролито з одного і іншого боку. Але вони були далеко відігнані рутенами. Тому, повернувши у бік, вони з боями пройшли по всім північним землям і залишалися там двадцять*

років, якщо не більше. А потім, поповнивши свої війська перш за все за рахунок куманів і багатьох інших підкорених народів, вони знову повернули проти рутенів...»⁵²¹.

Події першої половини 20-х років XIII ст. позначилися і на ситуації в Королівстві Угорщина. Скорочення нападів на цю країну половців, які ослабли в зіткненнях з монголами, швидко призвело до зміни всієї системи взаємовідносин угорців з кочівниками. По відношенню до половців угорська адміністрація починає активно використовувати політику їх підкорення шляхом пропаганди християнства у формі католицизму⁵²². Ці зміни дозволили королівському двору вирішити питання про перебування в Семиградді рицарів Тевтонського ордену, які появилися тут в 1211 р., а в 1225 р. були вимушені покинути цю територію.⁵²³ Для пропаганди християнства серед кочівників в 1228 р. римський папа Григорій IX призначив домініканського ченця Теодоріха керівником новоутвореної Половецької єпископії. Остання проіснувала тут до початку 40-х років XIII ст. Наприкінці 20-х років XIII ст. велика орда половців на чолі з ханом Борца взагалі підкорила королю Андрію II і прийняла хрещення⁵²⁴.

В 1223 р. народам Східної Європи прийшлося мати справу з ворогом, діяльність якого через півтора-два десятиліття докорінно змінить життя східноєвропейського і у значній мірі центральноєвропейського регіонів. Але на відміну від більш пізніх часів кінця 30-х років XIII ст. руські князі зробили спробу об'єднаними зусиллями оперативно подолати гостру загрозу. В цих подіях активну позицію зайняв галицький князь Мстислав, який фактично був ініціатором створення коаліції південноруських князів, був одним з найбільш активних серед князів під час експедиції південноруських і половецьких військ до приазовського степу.

5. ОСТАННІ РОКИ ЖИТТЯ КНЯЗЯ МСТИСЛАВА

Поразка 31 травня 1223 р. русів, у тому числі волинян і галичан, у Калкській битві, призвела до значного ослаблення південноруських князівств, що вкрай негативно позначилося на розвитку політичної життя в Східній Європі. Зокрема, це особливо вплинуло на позицію князя Мстислава Мстиславича в Галичині⁵²⁵. В цей час знову посилювалися його протиріччя із Данилом Романовичем. І це сталося в умовах, коли проти володарів Волині і Галичини знову стали підніматися голови вороги. Але наслідки нової фази внутрішньополітичної боротьби в кожному краї Південно-Західної Русі були різними. У князів Данила та Василька Романовичів продовжувала посилюватися соціальна опора на Волині в особі місцевого боярства та мешканців міст. Важливим моментом було і те, що в цей час Волинь нормалізувала свої стосунки з Малопольським та Мазовецьким князівствами. В Прикарпатті значно сильнішим стає місцевий сепаратизм. В Перемишльському удільному князівстві тоді правив угорський королевич Андрій. Вельми автономну роль в житті Галицької землі починає відігравати Пониззя — регіон в середній течії Дністра з центром в місті Бакота. Вірогідно, що в цей час значно зменшився вплив Галича на Дністровсько-Дунайський регіон берладників-бродників.

Кількість прихильників князя Мстислава в самій столиці Галичини в середині 20-х років XIII ст. продовжувала скорочуватися. В краї значні сили магнатства продовжували орієнтува-

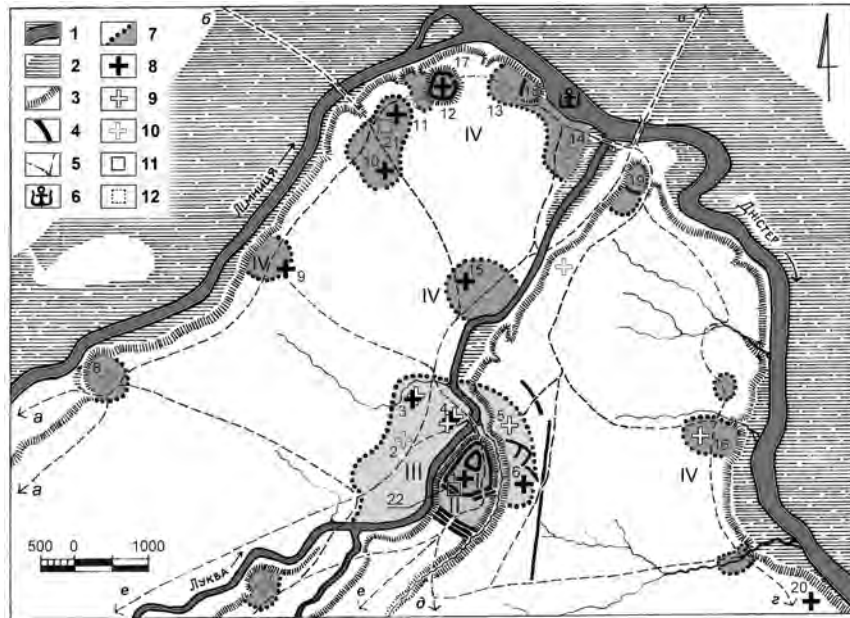
тися на угорців, а інші верстви населення, бачачи непослідовність Мстислава Мстиславича, все більше прагнули повернення до Галича Романовичів. Раніше в скрутних обставинах Мстислав міг розраховувати на свого тестя Котяна, але після розгрому половців в 1222–1223 рр. кочовики вже не могли у тій мірі, як раніше, впливати на перебіг подій в Південно-Західній Русі. На думку Дж. Феннела, перше вторгнення монголів і битва на р. Калці поклали край половцям як силі, з якою слід було рахуватися на південних і південно-східних кордонах Русі. Половці на чолі із Котяном брали участь у бойових діях, допомагаючи спочатку Мстиславу Мстиславичу, а потім Данилу Романовичу наприкінці 20-х років XIII ст., були союзниками чернігівських Ольговичів в їх боротьбі за Київ. Проте на середину 30-х років XIII ст., на думку історика, гегемонія цих кочовиків в південноруських степах завершилась⁵²⁶. До цього, постійні контакти князя з половцями, які при перебуванні в Галичині зухвало поводитися з місцевим населенням, викликали незадоволення у галичан. Цим почали користуватися противники галицького володаря, які поширювали слухи про можливі розправи, які чекають галичан і будуть здійснюватися за наказом князя руками степовиків. Фактично Мстислав Мстиславич перестав бути князем-сеньйором володарів інших земель Південно-Західній Русі.

Негативно на життя Середнього Придніпров'я вплинула загибель у битві на Калці багатьох південноруських князів, представників правлячої верхівки⁵²⁷. Деякі з них, зокрема загиблий в 1223 р. київський князь Мстислав Романович, періодично були союзниками Мстислава Мстиславича у його боротьбі за збереження галицького столу. З середини 20-х років XIII ст. розпочинаються конфронтації між новою когортою князів, що прийшла до влади в тогочасній Південній Русі. В силу близькості територій в означені конфлікти були вимушені втручатися і володарі Південно-Західної Русі. Як правильно відзначає Д. Домбровський, тоді фактично припиняється гегемонія клану Ростиславичів у державно-політичному розвитку Русі⁵²⁸.

Після загибелі Мстислава Романовича у Києві князем стає Володимир Рюрикович, давній союзник Мстислава Мстиславича, який водночас не мав особливо теплих стосунків із Данилом, можливо пам'ятаючи про конфлікти свого батька Рюрика Ростиславича із батьком Данила Романом Мстиславичем. В Чернігові після смерті Мстислава Святославича сталася війна за князівський стіл, у якій переміг князь Михайло Всеволодович. Разом із генами Всеволода Святославича «Чермного» Михайло перебрав плани батька на підкорення не тільки Київщини, а і Прикарпаття, які він починає здійснювати в 30-х роках XIII ст. разом із своїм сином Ростиславом. Ці дії Михайла Всеволодовича призведуть до зміни системи політичних коаліцій на півдні Русі, примусять Володимира Рюриковича укласти союз з Данилом Романовичем⁵²⁹.

В 1224 р. белзький князь Олександр Всеволодович спровокував війну галицького князя Мстислава проти Романовичів⁵³⁰. І. Шараневич та О. М. Андріяшев вважають, що конфлікт виник через наговори Олександра Мстиславу на Данила⁵³¹. Але, ймовірно, причини для конфлікту були перш за все пов'язані з діями Данила та Василька Романовичів, які не хотіли терпіти перебування далі на Волині Олександра і в цей час вже мали сили для приборкання белзького князя⁵³². Одночасно князь Мстислав боявся посилення Романовичів, вважав, що вони ставлять загрозу його перебуванню в Прикарпатті, тому цього разу перейшов від методів дипломатії до прямого воєнного втручання в справу сусіднього князівства. М. Бартніцький вважає, що вороже ставлення галицького князя до Романовичів в 1222–1224 рр. було обумовлено укладенням Данилом та Васильком союзу з краківським князем Лешком «Білим»⁵³³.

Данило та Василько Романовичі, дізнавшись про ворожі дії на Волині Мстислава, вирішили звернутися за допомогою до краківського князя Лешка «Білого»⁵³⁴. О. М. Андріяшев не без підстав підкреслює певну зацікавленість поляків у посиленні чвар між руськими князями. Об'єднана рать Данила і Лешка не дала

План Галича початку XIII ст.
Реконструкція Ю. В. Лукомського.

Умовні позначення: 1 — ріки; 2 — болота; 3 — стрімкі схили; 4 — лінії укріплень;
5 — сухопутні шляхи; 6 — пристань; 7 — межі розселення;
8 — локалізовані муровані церкви; 9 — локалізовані дерев'яні церкви;
10 — вірогідні церкви; 11 — виявлений дерев'яний палац; 12 — вірогідний палац.
Експлікація. Частина міста: I — дитинець; II — окольний город;
III — підгороддя, посад; IV — передмістя, пригороди.

Церкви: 1 — собор Успення Богородиці (середина XII ст.); 2 — на Підгородді;
3 — Благовіщення на Церквиськах, дерев'яна (друга половина XII ст.), мурована (кінець XII — перша третина XIII ст.); 4 — Івана (?) на Царинці, дерев'яна (перша половина XII ст.); мурована, недобудована (друга чверть XIII ст.);
дерев'яна каплиця у Карповім Гаю (третья чверть XII ст.); 5 — Воскресіння (кінець XII — перша половина XIII ст.); 6 — Пророка Іллі (друга половина XII — початок XIII ст.);
7 — у Викторіві; 8 — на Соколі; 9 — Кирилівська (кінець XII — початок XIII ст.);
10 — квадрифолія у Карповім Гаю (третья чверть XII ст.); 11 — Спаса на Карпиці (40-і рр. XII ст.); 12 — Пантелеймона (кінець XII ст.); 13 — на Мниському Саду;
14 — Михайлівська на Залужжі; 15 — на Цвинтариськах (друга половина XII ст.);
16 — Успення Богородиці в Пітричі (кінець XII — перша третина XIII ст.);
17 — на Побережжі; 18 — на Гробиськах; 19 — на Галич-Горі;
20 — Бориса і Гліба (?) на Побережжі (друга половина XII — початок XIII ст.).
Палаці: 21 — на Карпиці; 22 — в урочищі Старі Палаці (перша половина XII ст.).
Шляхи: а — Соляний шлях на Підкарпаття; б — до Перемишля;
в — до Тербовлі, на Київ; г — у Товмач, Коломию, Понизя; д — у Тязів, Карпати;
е — у Вістову, Карпати.

можливості полкам Олександра та Мстислава об'єднатися. Дружина Олександра Всеволодовича після зіткнення з союзниками була вимушена сховатися у Белзі, а Мстислав Мстиславич із своїми загонами повернувся до Галича. «Данилу же князю воевавшю с Ляху землю Галицькюю и около Любачева и плени всю землю Белзескюю и Червеньскюю»⁵³⁵. Отже, війська Романовичів разом з поляками розорили белзько-червенські володіння Олександра та частину Галицької землі. Мстислав Мстиславич звернувся за допомогою до свого постійного союзника хана Котяна та київського князя Володимира Рюриковича (він став володарем у Києві після Калкської битви, помер 3 березня 1239 р.)⁵³⁶.

Війна на Волині продовжувалася ще певний час і завершилася підписанням миру у східноволинському місті Перемилі, який М. С. Грушевський та В. Т. Пашуто датують 1225 р.⁵³⁷ Розповідь Галицько-Волинського літопису про події 1224 р. на Волині, під час яких відбулася війна Данила Романовича з Мстиславом Мстиславичем (стаття під 6729 р.), за змістом, на перший погляд, схожа на розповідь цього ж джерела про конфлікт братів Романовичів з белзьким князем Олександром Всеволодовичем в 1222 р.⁵³⁸. Звідси напрошується висновок про те, що інформації про володимирських єпископів (стаття під 6731 р.)⁵³⁹ і Калкську битву (стаття під 6732 р.)⁵⁴⁰, які розміщені між зазначеними розповідями були вставлені до пам'ятки пізніми книжниками і розривають логічний текст оповідання літопису про волинські справи. Визнаючи останнє, слід звернути увагу, що під час першого епізоду конфлікту західноволинських князів між Романовичами і захисником Олександра Всеволодовича Мстиславом Мстиславичем, на відміну від другого, не було якоїсь напруги у стосунках. Тому, як здається, можна говорити не про одну згадку, присвячену подіям на Волині 1222–1224 р., а про дві, але про їх єдине походження. Наше припущення дає відповідь на запитання, яке сформулював ще Д. Зубрицький. Львівський історик писав про незрозумілість

появи в тексті літопису другої розповіді про конфлікт західно-волинських князів. Аналогічну позицію з цього приводу висловив і М. С. Грушевський⁵⁴¹.

Участь Мстислава в конфлікті на Волині призвела до подальшого ослаблення його влади в Галичині: верхівка галицького боярства, що здавна орієнтувалася на Угорщину, почала домагатися реалізації галицько-угорської угоди 1221 р. Найбільш ворожим було відношення до галицького князя з боку боярського угруповання на чолі з Жирославом. Враховуючи загальне негативне ставлення галичан до половців, Жирослав починає підбурювати інших бояр проти Мстислава Мстиславича, заявляючи, що князь готує з кочівниками розправу над ними. **«Льстивому Жирославу, рекшую к боярам Галичьким: "Яко идеть Мьстислав в поле, и хощеть вы предати тестевн своему Котяне на извитье"»**, — пише Галицько-Волинський літопис про події 1226 р.⁵⁴²

І. Шараневич відзначає, що галицькі бояри Жирослав, Судислав та Пилип, використавши невдачу Мстислава Мстиславича на Калці, вирішили запросити в Галич угорського королевича Андрія, посилити свою владу у князівстві⁵⁴³. Необхідно відзначити, що в той час значна частина боярства ще не визначилася щодо своєї позиції відносно князя. Духівнику князя Мстислава Тимофію вдалося переконати цих бояр, котрим було доведена брехливість звинувачень Жирослава про те, що начебто Мстислав Мстиславич хотів їх знищити.

Вже відзначалось, що прийняття в Угорщині в 1222 р. «Золотої булли» призвело, на думку науковців, до зростання проугорських настроїв серед галицьких магнатів⁵⁴⁴. Є підстави думати, що увагу боярського стану Прикарпаття не могла не привертати і система державно-адміністративних взаємин Угорщини і Хорватії. Ці взаємини будувалися на підставі угоди (Pacta Conventa), яку в 1102 р. угорський король Кальман I (Коломан) «Книжник» (1070–1116 рр.) уклав з дванадцятьма хорватськими князями (в той час у Хорватії був період безкоролів'я). Зазначена угода перед-

бачала, що Угорщина і Хорватія управляються одним володарем, але є двома королівствами, надавала особливі права хорватським магнатам. В перші 150 років існування унії відбувалися окремі коронації угорською і хорватською коронами. Пізніше відбувалася лише коронація в Угорщині, після чого хорватський парламент своїм актом затверджував угорського володаря на хорватському престолі.

Частина ворожих Мстиславу галицьких бояр відправилася до **«земли Перемышльскої»**, де сидів королевич Андрій, а Жирослав вступив в контакти з князем Ізяславом, сином колишнього смоленського та київського князя Мстислава, внуком смоленського та київського князя Романа Ростиславича⁵⁴⁵. Поява галицького боярина у цього князя, котрий в майбутньому буде активним учасником ворожої до Данила коаліції, є свідомством того, що цей союз почав утворюватися принаймні з 1226 р. М. С. Грушевський відзначає, що Жирослав прагнув поставити в Галичі сина покійного київського князя Мстислава Романовича Ізяслава замість Мстислава Мстиславича⁵⁴⁶.

Існують інші думки у науковців щодо особи зазначеного Ізяслава. М. Ф. Котляр вважає, що цей Ізяслав — син Володимира Ігоровича, князя галицького на початку XIII ст., представник чернігівської династії⁵⁴⁷. М. М. Горський висловлює думку, що цей Ізяслав був сином Мстислава Мстиславича⁵⁴⁸. Д. Димнік і Д. Домбровський вважають, що Ізяслав — це син чернігівського князя Глеба Святославича⁵⁴⁹.

До антимстиславових дій невдовзі приєднався угорський королевич Андрій, який з 1221 р. сидів у Перемишлі як васал князя Мстислава. В. Нагірний вважає неаргументованим наш погляд з приводу отримання королевичем Андрієм Перемишля в 1221 р. (більш ранній варіант нашого бачення часу отримання цього міста угорським королевичем — 1222 р.)⁵⁵⁰. З цього приводу хочемо перш за все зазначити, що ця думка була висловлена до нас іншими авторами⁵⁵¹. Для отримання ж висновку, який був підданий

критиці, треба прослідкувати динаміку подій у Прикарпатті в 20-х років XIII ст. Однозначно, що королевич Андрій тримав Перемишль на момент початку останньої виправи Андрія II на Галицьке князівство Мстислава Мстиславича, яка сталася в 1226 р. Напередодні, а саме в 1225 р., до володінь королевича Андрія в Перемишлі втекли угорські бояри — противники князя Мстислава. Остання угода до 1225 р., коли угорська і галицька сторони могли домовитися про передачу Перемишля угорському королевичу, була укладена восени 1221 р. Саме тоді була підписаний договір, про який 27 січня 1222 р. пише римський папа Гонорій III у посланні до короля Андрія II⁵⁵². Передача Перемишля королевичу Андрію — це було вено, яке надавав майбутньому зятю за свою доньку Марію князь Мстислав. Зазначимо, що вірогідно через складну ситуацію у Перемишлі, пов'язану із ворожим оточенням, місто в 1224 (або 1225) р. покинув давній прихильник Мстислава Мстиславича єпископ Антоній, який повернувся до Новгороду Великого (**«И по сиѣх прииде архієпископ Антонии ис Перемишля в Новгород и седе на своемъ столе, и ради выша новгородци своему владыце»**⁵⁵³).

Наприкінці 1225 — в 1226 рр. і бояри, які відверто вороже ставилися до галицького князя, перш за все Сем'юнко «Чермний», почали активно агітувати королевича Андрія виступити проти тестя. Внаслідок цього королевич на початку зими 1226/1227 р. покинув Перемишль і відправився до Угорщини, де став просити батька здійснити похід на Галич. На ці дії ворожого до Мстислава Мстиславича табору, можливо, вплинуло те, що Андрій досяг шістнадцятирічного віку і вже могло постати питання про швидке одруження його на нареченій — доньці Мстислава Марії та передачі королевичу у володіння усього Галицького столу: **«Андрей же, послушав лестиваго Семеона Чермнаго, и вежа во Угры и нача поздвизати рать»**⁵⁵⁴. Нагадаємо, що папа Гонорій III в листі до Андрія II від 27 січня 1222 р. рекомендував королю відкласти укладення шлюбу королевича Андрія та Марії до досягнення їх

повноліття⁵⁵⁵, що і настало в 1226 р. Можливо, що на підсилення активності проугорські налаштованих бояр вплинуло значне посилення в той час позицій на Волині іншого зятя Мстислава Мстиславича Данила Романовича.

Король Андрій II прислухався до сина щодо проведення виправи до Прикарпаття та з метою її успішного здійснення домовився про участь у військовій кампанії армії краківського князя Лешка «Білого». Невдовзі угорське військо почало вторгнення до Галичини. М. С. Грушевський датує його весною 1227 р., В. Т. Пашуто — 1226 р., О. В. Майоров — зимою 1226/1227 рр.⁵⁵⁶. Є підстави погодитися з останнім поглядом, що похід угорських полків розпочався взимку 1226/1227 рр. (**«ВЫШН ЖЕ ЗИМЕ»**). Ініціатор виправи угорців Сем'юнко (Семеон) «Чермний» з цього часу стає однією з впливових осіб в лавах галицької магнатерії.

Угорське військо, кероване королем Андрієм II та його сином Белою (майбутній король Бела IV), до якого приєдналися польські полки на чолі з краківським воєводою Пакославом, захопило наприкінці зими — на початку весни 1227 р. Перемишль. Керівник місцевого гарнізону воєвода Юрій, покинув місто із своїми воїнами і направився до Мстислава. Невдовзі військо угорців і поляків підійшло до Звенигорода. Звідси частина його за наказом Андрія II рушила до Галича, але сам король до столиці Галицької землі не пішов. Літописець пише, що така поведінка короля була викликана тим, що волхви наврочили йому смерть вразі, якщо він побачить Галич. Через паводок угорці з поляками не змогли перейти Дністер: **«Днепрѹ (помилка літописця. Правильно має бути — «Днестрѹ». — авт.) же наводнившюся, не могоша перенти»**⁵⁵⁷.

Значна частина війська нападників здійснила похід спочатку на схід Галицької землі до Тереховлі, а потім до східноволинських міст Тихомля і Крем'янця⁵⁵⁸. Напрямок цього рейду свідчить: угорське керівництво, враховуючи досвід попередніх кампаній,

передбачало, що і в нинішніх обставинах володимирські князі не залишаться байдужими до подій в Галичині. В угорській грамоті від 1235 р., написаної тодішнім королем Белою IV палатину Діонісію, йдеться про коментований похід і згадується якийсь місто Luchuchki. М. С. Грушевський зазначає, що «це сміливо нагадує Лучеськ (тобто Луцьк. — О. Г.), але так далеко угорське військо, по літопису, не заходило»⁵⁵⁹. Дійсно в літописах не має подібної інформації, але це, по-перше, не є аргументом щодо неможливості подібного походу, тим більше, що угорські війська були неподалік від Луцька в Східній Волині, а, по-друге, цілком можливо угорський документ зафіксував наміри короля, які він хотів здійснити.

Під стінами Крем'янця відбулася жорстоке зіткнення («и вися под Крем'янцем, и много Угор извися и раниша») ⁵⁶⁰. Від Крем'янця угорське військо знову повернулося до Звенигорода, а потім об'єдналося з тією частиною своїх полків, які раніше ві-

Кременець. Руїни середньовічної фортеці. Сучасне фото

дійшли від столиці Галичини. Тут відбулася нова битва, під час якої князь Мстислав розбив угорських нападників. В бою загинув королівський бан Мартиніш («Мстислав же вися с ними и победи я и гнаша по них до станов королевых, секуще и. Тогда же Мартиниша убивша воеводу королева. Король же смятесе умом и поиде и земли борзо») ⁵⁶¹. Про невдачу Андрія II, крім Галицько-Волинського літопису, розповідають, що дуже важливо, саме під 1227 р. германські аннали: «Андрій, король Угорщини, з військом прийшов на Русь, але вимушений тоді ж покинути її втечею, зазнавши втрат у своєму війську» ⁵⁶².

Ще під час боїв під Крем'янцем князь Мстислав послав за підмогою до Данила Романовича боярина Судислава, але володимирські війська прийшли до Галича вже після завершення битви під Звенигородом ⁵⁶³. Тут Данило та Василько Романовичі звертаються до Мстислава Мстиславича із пропозицією продовжити рішучу боротьбу з іноземцями. Але досягши певного успіху, галицький князь починає коливатися, оскільки з великою пересторогою ставився до перебування володимирських князів у Галичині. Мстислав Мстиславич знаходився під сильним впливом свого боярського оточення на чолі з Судиславом, який «ве бо именьеть лесть во сердци своемь, не хотяше во пагубы королеви, именьше бо в немь надежу велику: веаше бо король изнемоглъся» ⁵⁶⁴. «І на цей раз, — пише В. Т. Пашуто, — поступаючись тиску бояр і їх керівника Судислава, князь відмовився від переслідування і повного знищення ворогів» ⁵⁶⁵. В цей час Данило і Василько Романовичі, дізнавшись про прагнення краківського князя Лешка допомогти угорцям у Прикарпатті, наказали володимирським залогами зайняти переправи на р. Західний Буг, щоб не дати можливості польським загонам перейти ріку ⁵⁶⁶.

Повертаючись до початку історії бойових дій на Галичині, нагадаємо, що, розповідаючи про вторгнення угорців до Прикарпаття, літописець пише про відмову короля Андрія II самому йти до Галича, оскільки угорські волхви напророкували йому смерть, якщо він побачить місто: «Поведахутьъ бо емү волхвы

Угорьские, яко узревшү Галичъ, не быти єму живү. Он же тоє ради вины, не смея ити в Галичъ»⁵⁶⁷. Враховуючи ментальність тогочасного суспільства, не можна, на нашу думку, відкидати можливість згаданих книжником наврочувань. Але скоріше за все, описуючи у більш пізній час коментовані події в Галичині, середньовічний автор міг за допомогою своєї легендарної розповіді в дусі тогочасних уявлень пояснити не зрозумілий для нього факт – чому король Андрій II особисто не очолив наступ на Галич.

О. В. Майоров, розглядаючи цей сюжет, пише, що реально угорське керівництво тоді не прагнуло розгрому Мстислава Мстиславича і вигнання того з Галича. Сам похід у відношенні до галицького князя був тільки своєрідною демонстрацією, яка мала призвести до підписання нової угоди між Андрієм і Мстиславом, оскільки виправа угорців у військовому плані була направлена проти володимирського князя Данила Романовича. Саме цим, на думку історика, пояснюється та обставина, що після відбиття угорської атаки на Волинь, Мстислав Мстиславич не підтримав пропозицію князя Данила продовжувати бойові дії проти ослаблених сил суперника⁵⁶⁸.

На наш погляд, таке розуміння подій істориком є штучним. Джерела прямо свідчать, що на території Галичини, у тому числі під її столицею, проходили бойові дії угорських військ проти загонів галицького князя. Однозначно, що Мстислав Мстиславич в той час не був ініціатором конфлікту з угорцями і вторгнення останніх ставило його у скрутне становище. Але перебіг подальших подій створило проблеми вже перед нападниками: їм не вдалося з ходу зайняти Галич, вони зазнали невдач у Східній Волині, а потім під час нового наступу на столицю Галичини. На негативний для угорських військ розвиток подій у Прикарпатті у значній мірі вплинули володимирські князі Данило та Василько Романовичі. Дії їх загонів на р. Західний Буг проти поляків не дозволили краківському князеві Лешку «Білому» надати угорським військам в скрутну для них хвилину допомогу. Все це

призвело до того, що король Андрій II змушений був покинути Галичину і направитися додому. Невдовзі до Угорщини попрямували боярин Жирслав разом із князем Ізяславом Мстиславичем.

Перемога над угорцями виявилася фатальною для Мстислава Мстиславича. Начебто прихильні з першого погляду до нього бояри на чолі з Судиславом, відчуваючи, що влада ось-ось може перейти у князівстві до Данила Романовича, невдовзі фактично вчинили державний замах: **«Потом же Судиславлю льстящю подо Мьстиславом, рече єму: “княже дай дщерь свою обрүченюю за королевича, и дай єму Галичъ: не можешь во держати самъ, а бояре не хотять тебе»⁵⁶⁹.**

В. Т. Пашуто, аналізуючи цей епізод, зазначає, що князь Мстислав не мав міцної підтримки в Галичині і вимушений був поступитися боярам, котрі, згідно думки вченого, стали повними володарями в західній і центральній Галичині⁵⁷⁰. На наш погляд, не маючи значних сил далі утримувати Галич, Мстислав Мстиславич, начебто, мав якусь альтернативу у здійсненні поступок: кому із двох зятів віддати галицький стіл. Передача Галичу королевичу Андрію зберігала для князя Мстислава шанс повернутися до міста під приводом відвоювання його у іноземців, оскільки ідеологія давньоруського суспільства визнавала на Русі лише володарів із династії Рюриковичів. Такий розвиток подій був би неможливим, якщо б він віддав галицькій стіл потужному на цей час володимиро-волинському князю Данилу Романовичу. Здається вказані моменти були використані галицькими магнатами, які здійснювали шалений тиск на князя.

Галицький книжник пізніше пише про більш пізні заяви Мстислава Мстиславича щодо його бажання передати Галич Данилові⁵⁷¹, але це, на наш погляд, скоріше за все не історична реальність, а прояв своєрідної дипломатії князя Мстислава. Ці заяви були зроблені вже тоді, коли Мстислав Мстиславич покинув Галичину, втративши шанс закріпитися у Пониззі, знаходився на Київщині і його хвилювала власна родинна проблема. Тоді у князя народилися

нові нащадки, доля яких не могла не хвилювати батька, який хотів, щоб Романовичі, як близькі родичі, стали їх опікунами. Пізніше, вже після смерті Мстислава, Данило Романович проявив турботу відносно Мстиславичів, зокрема передав їм місто Торчеськ⁵⁷².

Підсумовуючи розгляд подій осені 1227 р., зазначимо, що тоді Мстислав Мстиславич вже не міг чинити спротив діям олігархічного угруповання на чолі з Судиславом, яке фактично вчинило державний переворот. Князь Мстислав погодився передати королевичу Андрію Галич, сподіваючись собі залишити Пониззя, де, вірогідно, тоді не було потужних впливів галицької боярської верхівки. Проте і там князь Мстислав не зміг втриматися і через деякий час прибув до Торчеська.

М. С. Грушевський зміну влади в Галичі визначає поняттям «абдикація»⁵⁷³ (від латинського слова — *abdication*, що перекладається як добровільне зречення від престолу, відмову від влади, посади чи сану⁵⁷⁴), однак ця дефініція, на наш погляд, не дуже підходить для характеристики подій 1227 р., оскільки реально князь Мстислав зовсім не за своєю волею облишив столицю Прикарпаття.

Захоплення влади в Галичині угорськими військами та боярськими олігархами вкрай ускладнило ситуацію в Південно-Західній Русі, стало викликом для правлячої верхівки краю, перш за все для володимиро-волинського князя Данила Романовича. Водночас новий розклад у політичному житті Галицького князівства створював не тільки проблеми. Князь Данило тепер мав цілком легітимний привід для активного втручання в справи сусіднього князівства: руський князь із династії Рюриковичів Мстислав був усунений від влади і перебував у Торчеську, а значна частина населення Прикарпаття ще більше, ніж раніше, сподівалась на прихід до Галича Данила Романовича.

Виходячи з літописної розповіді, дослідники часто представляють події 1227 р. як такі, що Мстислав повів себе дуже недобре по відношенню до зятя Данила, а останній в своїх діях по відношенню до тестя постійно показував якусь нечужану благо-

родність⁵⁷⁵. Аналіз ситуації свідчить, що у Мстислава тоді не було реальної альтернативи і його відхід до Торчеська був зроблений під шаленим тиском ворогів. Д. Зубрицький безпідставно вважав, що Мстислав Мстиславич в той час заволодів Пониззям⁵⁷⁶, але це твердження суперечить змісту літописної інформації, де йдеться лише про переїзд князя Мстислава з Галича до Торчеська через зазначену волость. До цього слід зазначити, що на мотивацію дій Мстислава Мстиславича в Галицькій землі не міг не впливати наступний фактор: в краї набирав сили табір прихильників Данила Романовича («**Галичаном бо хотящим Данила..., Мьстислав дасть Галич королевичю Андрееви**»⁵⁷⁷), але вочевидь, що союз з цим угрупованням був неприйнятним для князя Мстислава.

Однозначно, що Мстислав Мстиславич навіть в цих складних обставинах не був зломлений і прагнув повернутися до Галича. Саме про це свідчить зміст переговорів в Торчеську взимку 1227/28 р., коли тут перебувало посольство володимиро-волинського князя на чолі з Дем'яном («**Данил же посла Дьямна ко тествеви своєму**»⁵⁷⁸). Правда, під час перетрактацій у Торчеську перш за все йшла мова про повернення Данилові Чорторійська, який незадовго до цього захопив пінський князь Ростислав Святополкович⁵⁷⁹, але сторони начебто обговорили тоді і питання про спільний похід на Галич, де фактичним диктатором став боярин Судислав. Поза сумнівом, досвідчений Данило Романович прекрасно знав, що йому не слід у реалізації власних планів серйозно розраховувати на допомогу тестя, але особливого вибору у володимиро-волинського князя не було. А тому в діях повинні були брати гору не емоції, а реальний політичний розрахунок.

Саме під час цих переговорів із послом Данила Романовича Дем'яном князь Мстислав і проголошує, що він неправильно зробив, передавши Галич королевичу Андрію. Історики з цього роблять висновок або про непослідовність Мстислава Мстиславича, або про його розкаювання своїм недобрим вчинком. З цього приводу, наприклад, М. М. Карамзін писав: «*Випадок безпрецедентний в нашій Історії, щоб князь Російський, маючи на-*

щадків єдинокровних, маючи навіть синів, добровільно віддав володіння іноплеменнику, у відповідність із бажанням деяких Бояр, але проти бажання народу, який не любив Угорців. Легкодумний Мстислав скоро розкаявся, і внутрішній неспокій скоротив дні його»⁵⁸⁰. Н. В. Молчановський вважав, що передачу Галича угорцям князь Мстислав зробив під впливом обставин і сподівався повернути його назад. Історик пише: «Мстислав діяв під тиском очевидної необхідності, і довіряти літопису, коли він звалює всю провину за цей крок на леств бояр, немає необхідності»⁵⁸¹.

Депо інакше дії Мстислава оцінював А. В. Еммауський: «Безумовно, Мстислав здійснив вкрай грубу політичну помилку, надавши порадам свої бояр. Але, до його честі, слід сказати, що Мстислав досить швидко зрозумів свою помилку і, як завжди, поспішив її виправити»⁵⁸². На думку М. Ф. Котляра, вся розповідь про «каяття» князя Мстислава є продуктом творчості літописця, який прагнув довести, що перед смертю «Мстислав офіційно передав Галич і землю у спадок зятеві, і лише фатальний збіг несприятливих обставин і сваволя боярства на довгі десять років відсунули утвердження волинського князя на галицькому столі»⁵⁸³.

Здається, що коментоване звернення Мстислава Мстиславича до зятя було обумовлено змінами у житті володаря. Князь Мстислав втратив Галич, його реальним союзником був лише володимиро-волинський князь, з яким треба було відновлювати і підтримувати нормальні стосунки. До цього слід додати, що в той час Мстислав Мстиславич неочікуване захворів, можливо відчував можливість раптової кончини, а тому переживав про долю своїх неповнолітніх дітей, яким підтримку могли дати найближчі родичі – брати Романовичі, перш за все Данило («**оному же хотящю поручити дом свои и дети в рүце его**»⁵⁸⁴). Данило Романович в другій половині 20-х років XIII ст. значно підсилює свої позиції на Волині, поширивши свій вплив на східноволинські землі. Це сталося біля 1227 р. після смерті Мстислава Ярославича «Ні-

мого»⁵⁸⁵. Правда на певний час Луцьк захопив Ярослав Інгваревич, але невдовзі володимирське військо його відвоювало. Зразу ж після розширення володінь, Данило «**да Василюкowi Луцьск и Пересопницю, Берестий же ему преже дал**»⁵⁸⁶. Ця передача відбулася в грудні 1227 р., оскільки в літопису згадується про відзначення тоді свята святого Миколая.

У Торчеську князь Мстислав через володимиро-волинського посла Дем'яна передав свою підтримку діям зятя і, як вище йшлося, запропонував Данилові здійснити похід на Галич. «**Яз всажу Половци, а ты своим, аще Бог даст его нама, ты возми Галичь, а яз Понизье**»⁵⁸⁷. Отже, Мстислав Мстиславич не тільки планував створити спільну коаліцію із залученням половців, а й фактично погодився на розділ Галицької землі між ним та Данилом Романовичем, передавши останньому більшу частину князівства. Постійні згадки Галицько-Волинського літопису про Пониззя свідчать, що тоді цей ареал мав велику автономність у складі Галичини і у ньому, вірогідно, у Мстислава Мстиславича були сильні позиції.

Перебування в Торчеську біля Мстислава боярина Гліба Зереміювича дає підстави зробити і інші спостереження. Гліб Зереміювич був лідером однієї з потужних боярських партій в Прикарпатті⁵⁸⁸. Цей галицький магнат разом із Судиславом був одним із ініціаторів перевороту осені 1227 р., позбавлення влади у Мстислава Мстиславича. Вочевидь, подальша відмова його від підтримки королевича Андрія була викликана тим, що після перевороту Гліб Зереміювич розсварився із Судиславом, оскільки той почав авторитарно правити у Галичі. Гліб відчув, що він не зможе належним чином впливати на нову владу в столиці Прикарпаття, у зв'язку з чим боярин, вірогідно, і покинув Галичину, приєднався до Мстислава Мстиславича і прагнув разом з ним повернутися до Галича.

Ставка Гліба Зереміювича на Мстислава Мстиславича свідчить, що князь, якому було приблизно сорок сім років, мав реальні можливості для здійснення активних політичних дій, у тому

числі і в плані можливого повернення влади в Прикарпатті. Однозначно, підтримуючи такі наміри князя Мстислава, Гліб Зеремійович не бажав при їх здійсненні знову втратити свої позиції, а тому не хотів відновлення добрих стосунків Мстислава Мстиславича із Данилом Романовичем, який на той момент стає дуже потужною владною постаттю у Південно-Західній Русі і згідно тодішньої позиції Мстислава мав приєднати до своїх володінь Галицьку землю. Реалізація альянсу князів поставило б хрест на бажанні амбіційного боярина стати у перспективі головною фігурою в політичному житті Галичини. Все вище зазначене дозволяє припустити, що князь Мстислав помер не від якоїсь фізичної немочі, як про це думає О. В. Майоров⁵⁸⁹, а від раптової хвороби, яка настала, вірогідно, на початку 1228 р. і призвела до фатальних для Мстислава Мстиславича наслідків.

Зазначимо, що Л. В. Войтович, розглядаючи цей сюжет, вважає, що під час здійснення перевороту в Галичі Судислав і Гліб Зеремійович домовилися про своєрідний розділ сфер впливу в Галицькій землі: основна частина князівства мала перейти до королевича Андрія, при якому головним мав бути Судислав, а князь Мстислав мав йти до Пониззя, де головним при його дворі мав стати Гліб Зеремійович. Пізніше Судислав перехитрив Гліба, що призвело до втрати Мстиславом Мстиславичем Пониззя⁵⁹⁰.

Обговорюваний під час перебування володимиро-волинського посла Дем'яна у Торчеську спільний похід на Галич Мстислава Мстиславича і Данила Романовича був зірваний, здавалось, через порівняно дрібні обставини. На початку 1228 р. Данило і Василько Романовичі переймалися своїм конфліктом із пінськими князями, а весною їх дружина вирушила до згаданого вище Чорторійська, який після нетривалої облоги було захоплено.

Але локальний конфлікт довкола цього невеликого міста невдовзі переріс у величезне протистояння, оскільки пінський князь Ростислав Святополкович створив з київським князем Володимиром Рюриковичем та чернігівським князем Михайлом

Всеволодовичем антиволинську коаліцію. Коаліціанти запросили приєднатися до себе половецького хана Котяна. З самого початку цієї нової війни Романовичі не могли вже розраховувати на допомогу Мстислава Мстиславича, оскільки перед цими подіями він помер⁵⁹¹. В. П. Бузескул відзначав з цього приводу, що «Данило Романович був вже в таких літах, що міг сміливо виступити із своїми претензіями на батьківську волость; смерть Мстислава лише розв'язала йому руки. Тепер він ніким не обмежений, після деякої боротьби добивається мети — оволодіває Галичем»⁵⁹². Таку ж позицію займав М. С. Грушевський, який писав, що «смерть Мстислава, котра розв'язала йому (Данилу. — авт.) руки на галицькі справи, застала його паном цілої майже Волині, князем сильним і впливовим, що вже не вагаючись міг прийняти ся за збирання другої свої «пів-отчини»⁵⁹³.

Говорячи про весь час перебування князя Мстислава у Галичі, слід відзначити те, що він у цілому був вигідний для волинських Романовичів, оскільки дав князю Данилові союзника, який переключив на себе увагу експансивної угорської адміністрації. Це дозволило Данилу Романовичу вести успішну діяльність по збиранню західноволинської «спадщини» Романа Мстиславича, а згодом приєднати до своїх володінь Східну Волинь.

Джерела повідомляють про дату смерті Мстислава Мстиславича, а саме вказують на 6736 (1228) р. «Того же лете. Преставися Мстислав Мстиславич в черньцих и в скиме»⁵⁹⁴. Аналіз подій, про які розповідає літописна стаття під 6736 р. дає підстави думати, що ця смерть сталась в квітні 1228 р.⁵⁹⁵ Ян Длугош пише про те, що небіжчик «in ecclesia Sancte Crucis in Kuow, quam fabricaverat, sepelitur (в церкві Святого Хреста у Києві, яку він побудував, був похований)»⁵⁹⁶. На жаль, інші пам'ятки ні про місце поховання князя Мстислава, ні про церкву св. Хреста нічого не повідомляють. Можна зробити припущення, що, вірогідно, мова тут йде про церкву Воздвиження св. Хреста на Подолі. Пізніше на її місці була побудована в 1746–1748 рр. нова церква, яка була відбудована після пожежі архітектором А. І. Меленським

в 1811–1841 рр. і збереглася до нашого часу. Між іншим, саме в цій церкві в 1891 р. хрестили майбутнього видатного письменника М. О. Булгакова.

Події 1227–1228 рр. фактично розпочали нову фазу громадянської війни на півдні Русі, яка завершилася восени 1238 р. остаточним відвоюванням Галича Данилом Романовичем. Фінальним акордом самої ж громадянської війни в Південно-Західній Русі першої половини XIII ст. стала блискуча перемога князів Данила і Василька Романовичів над об'єднаною угорсько-польською коаліцією під Ярославом 17 серпня 1245 р.

*Хрестовоздвиженська церква в Києві.
На її місці стояв однойменний храм, де, вірогідно,
було поховано князя Мстислава Мстиславича. Сучасне фото*

ПІСЛЯМОВА

В цій книзі ми розглянули головні події життя давньоруського князя Мстислава Мстиславича «Удатного», запропонувавши свою версію біографії цього політичного діяча Русі. Однозначно, що цього володаря не можна занести до категорії якихось унікальних «щасливчиків», які зробили блискучі державницькі кар'єри. Він не був нащадком потужного володаря, навіть в одному із помітних давньоруських кланів Ростиславичів він тривалий час не займав провідних позицій. Але не дивлячись на це, князь Мстислав із дрібного удільного князька поступово на досить тривалий час став одною з головних політичних фігур, з іменем якої були пов'язані чимало помітних подій у східнослов'янському суспільстві першої третини дуже складного в історії Русі XIII ст.

Постать князя Мстислава саме цікава тим, що він, не маючи можливості розраховувати на родинне походження для блискучого старту діяльності, піднявся на державний Олімп країни, де при владі знаходилася величезна кількість людей, яких з дитинства вчили професії володарювання, переважно завдяки власним зусиллям і наполегливості. Ми написали про переважну роль зусиль і наполегливості, оскільки не відмітаємо вплив на деякий успіх випадковості і щасливого збігу обставин, якихось особистих рис, можливо навіть таланту. Але головними все ж таки були зусилля і наполегливість, тобто те, що може стати інструментом життєдіяльності більшості людей.

В житті князя були складності і невдачі, врешті-решт і життя він закінчив не найкращим чином. Чорною плямою його біографії стала битва на Калці. Негативними аспектами його життєвого шляху були багато епізодів його перебування в Галичі, стосунків із прикарпатським боярством і угорською правлячою верхівкою.

Але на противагу всьому зазначеному, причому зазначеному справедливо, слід згадати, що Мстислав Мстиславич, після нетривалого перебування князем у невеликому Торопецькому князівстві, не тільки зайняв стіл у Новгородській землі, де зробив багато для внутрішньополітичної стабілізації в краї, а і досяг успіху у боротьбі із могутнім суздальським володарем Всеволодом Юрійовичем «Велике Гніздо». Невдовзі князь Мстислав провів декілька успішних військових операцій у Прибалтиці, разом із союзниками спочатку добився встановлення після років міжкнязівських розбрату і чвар стабілізації на півдні Русі, а згодом допоміг у перемозі в Суздальській землі своєму спільнику князю Константину Всеволодовичу. Не все було позитивним у боротьбі Мстислава Мстиславича в Галицькій землі, у війні русько-половецької коаліції з монгольським вторгненням в 1223 р. Але і тут треба бачити не тільки негативні моменти, а і позитивні аспекти дій руського володаря.

Попри все, князь доклав великих зусиль, наполегливості для усунення угорської влади у Прикарпатському краї, під час його перебування в Галичі ніхто з руських князів не зазіхав на місто, на багато років встановився відносний політичний спокій у всій Південній Русі. В подіях весни 1223 р., а саме війни Південної Русі і половців проти монголів слід мабуть також звертати увагу не тільки на недоліки дій князя, які були перебільшені неприхильними Мстиславу літописцями, а і відзначити те, що, спираючись у значній мірі на власний авторитет, князь зумів зібрати на боротьбу проти завойовників всіх південноруських князів, створити спільну русько-половецьку коаліцію, організувати і стати одним з керівників військової експедиції, показати свою особисту хоробрість і рішучість під час бойових дій з монголами.

Однозначно, що сталий історіографічний стереотип про безшабашного рубаку і поганого слабкодухого політика Мстислава Мстиславича викликає великі питання. У всі часи своєї діяльності князь Мстислав показував себе як дипломат, державний діяч, який не раз прагнув вирішити складні питання шляхом саме чисто мирних дій, використовуючи для цього всі наявні у нього можливості.

Розповідаючи про смерть Мстислава Мстиславича, Галицько-Волинський літопис пише: «**Мстислав великий удатный князь умре**»⁵⁹⁷. В історичній літературі прикметник «**Удатный**» часто сприймається як прізвисько князя, хоча, вочевидь, праві Т. А. Вілкул і А. А. Горський, які пишуть, що цей прикметник — «**великий удатный**» є частиною характерного для літописання посмертного характеризовання життя володаря, який помер⁵⁹⁸. Треба зазначити, що замість дещо складного для сучасної мови слова «удатный» не тільки в науково-популярній, а і в науковій літературі, починаючи від праць С. М. Соловйова, постійно використовується схоже за звучанням слово «удалий (удалой)»⁵⁹⁹. Д. Домбровський вважає, що ці слова є синонімами, проте це не так⁶⁰⁰. Правильне розуміння прикметника із літописного запису важливе, оскільки дозволяє визначити громадську думку суспільства XIII ст. про героя цієї книжки. Отже, слово «удалой» (вдалий) означає людину завзяту, хоробру, енергійну, а слово «удатный» характеризує людину, якому в житті сприяє удача, сприятливий збіг обставин⁶⁰¹.

Безумовно, розглядаючи в цілому життєвий шлях князя Мстислава Мстиславича можна говорити про його удачу, водночас однозначно слід ще раз звернути увагу на інше. Цей князь був представником далеко не першорозрядної князівської родини, він був на першому етапі життя володарем друго-, може бути навіть третьорозрядних удільних князівств. І його подальший підйом на владний Олімп був наслідком не особливого ставлення до нього Фортуни, а результатом його величезної енергійності і політичного розуму.

Однозначно, що він був досить добрим політиком, який в достатній мірі орієнтувався у швидкому плінні політичного життя Русі, він був непоганим організатором військових кампаній, часто прагнув застосовувати мирні, дипломатичні методи для розв'язання конфліктів. Саме це призвело до зростання його ваги у політичному розвитку Русі, де він стає одним із лідерів князівської верстви країни. Цікаво, що авторитетний російський історик С. М. Соловйов завершує великий розділ своєї праці, де розглядається історія Русі XIII ст., саме часом смерті Мстислава Мстиславича – 1228 р., чим підкреслює значення політичного життя володаря в минулому східнослов'янського суспільства⁶⁰².

Розгляд історії Південно-Західної Русі кінця 10-х – 20-х років XIII ст. показує велику динамічність і водночас драматичність подій, які мали місце в Галичині і на Волині. Тоді сталася Калкська битва, наслідки якої негативно позначилися на розвитку усієї Південної Русі. Агресивні плани відносно володінь князів Данила Романовича і Мстислава Мстиславича прагнули реалізувати правлячі двори Краківського князівства і особливо Королівства Угорщина. Але важливою ознакою цього часу було те, що тоді у порівнянні з попереднім або наступним десятиліттям ніхто з давньоруських правителів не зазіхав на володарські права діючих князів Волинської і Галицької земель.

ПРИМІТКИ

1. Бузескул В. П. О занятии Галича Мстиславом Удалим // Журнал Министерства народного просвещения. – 1881. – Март. – С. 86–92.
2. Бузескул В. П. Князь торопецкий Мстислав Мстиславич // Журнал Министерства народного просвещения. – 1885. – Май. – С. 221–269; 1885. – Июнь. – С. 242–285; 1885. – Июль. – С. 188–220.
3. Костомаров Н. И. Князь Мстислав Удалой // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Т. 1. – Москва, 2003. – С. 174–197.
4. Пакуль Н. М. В. П. Бузескул как историк // Наукові записки науково-дослідної кафедри історії європейської культури. – 1929. – Вып.3. – С. 11–24; Калущька Л.П., Фрізман Г. В. Академік В. П. Бузескул – історик середніх віків // Вісник Харківського університету. – 1967. – № 22. – С. 84–93; Кадеєв В. И. В. П. Бузескул как историк // Вестник Харьковского государственного университета. – 1983. – № 238: История и культура докапиталистических формаций. – С. 108–116; Матвеева Л.В. Владислав Бузескул – историк своего времени. – К., 2008. – 713 с.
5. Эммаусский А. В. Мстислав Удалой. Из истории Древнерусского государства накануне монголо-татарского завоевания. – Киров, 1998. – 168 с.
6. Там же. – С. 87, 103.
7. Карамзин Н. М. История государства Российского: в 12 томах. – Т. II–III. – Москва, 1991. – С. 453–496; Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. – Т. 3. – Львов, 1855. – С. 64–105; Шараневич І. Історія Галицько-Волинської Русі від найдавніших часів до року 1453. – Львів, 1863. – С. 75–81; Соловьев С. М. Сочинения. – Кн.1. История России с древней-

ших времен, т. 1–2. – Москва, 1988. – С. 584–606; Андрияшев А. Очерк истории Волынской земли до XIV столетия. – К., 1887. – С. 160–163; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 3. – У Львові, 1905. – С. 35–43; та ін.

8. Włodarski B. *Polityka ruska Leszka Białego*. – Lwów, 1925. – S. 52–55; *ejusd. Polska i Ruś: 1194 – 1340*. – Warszawa, 1966. – С. 67–90; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С. 201–207; його ж. Внешняя политика древней Руси. – Москва, 1968. – С. 247–251; Грицак П. Галицько-Волинська держава. – Нью-Йорк, 1958. – С. 67–72; Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Вид. 2. – Львів, 1999. – С. 117–119; Котляр М. Ф. Данило Галицький: Біографічний нарис. – К., 2002. – С. 126–159; Фенел Дж. Кризис средневековой Руси: 1200–1304. – Москва, 1989. – С. 71–107; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 437–479; його ж. Мстислав Удалой и Даниил Галицкий (Черты семейных отношений в практике политических союзов Древней Руси) // Вестник Удмуртского университета. – 2005. – № 7. История. – С. 25–38; Dąbrowski D. *Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*. – Kraków, 2008. – S. 506–512; його ж. Из исследований генеалогии смоленских Ростиславичей: была ли дочь Мстислава Мстиславича матерью Александра Невского? Возвращение к проблеме // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – 2006. – № 2 (24). – С. 21–30; його ж. Вступление Мстислава Мстиславича в борьбу за Галич // Средневековая Русь. – Вып. 10. – Москва, 2012. – С. 170–196; Bartnicki M. *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217 – 1264*. – Lublin, 2005. – S. 39–54; Войтович Л. В. Король Данило Романович: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. – Львів, 2008. – С. 22–97 (Про князя Мстислава Мстиславича. – С. 23–31); Александрович В. С., Войтович Л. В. Король Данило Романович. – Біла Церква, 2013. – С. 54–61, 74–80; Харди Т. Наследники Кієва измежу краљевске круне и татарског јарма. Студија

о державно-правном положаяу Галичке и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године. – Нови Сад, 2002. – С. 133–150; Волощук М. М. Венгерское присутствие в Галиции в 1214–1219 гг. // Вопросы истории. – 2005. – № 5. – С. 97–106; Головки О. Б. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – К., 2006. – С. 279–299; його ж. Галицький період діяльності князя Мстислава Мстиславича Удатного // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 7 – К., 2007. – С. 71–93; його ж. *Halicki okres działalności księcia Mściśława Mściślawowicza Udatego* // *Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym*. – Toruń, 2008. – № 11. – S. 3–28; et al.

9. Тут і далі автор вважає коректним прізвиська політичних діячів, у тому числі кабінетні, які ввели до наукового обігу історики, давати у тексті в лапках.
10. Див., наприклад: Сахаров А. Н. *Дипломатия Святослава*. – Москва, 1982. – 240 с.; Карпов А. Ю. *Владимир Святой*. – Москва, 1997. – 464 с.; його ж. *Ярослав Мудрый*. Изд. третье, исправленное. – Москва, 2010. – 592 с.; Орлов С. А. *Владимир Мономах*. – Ленинград, 1946. – 191 с.; Яновский А. М. *Юрий Долгорукий*. – Москва, 1955. – 202 с.; Головки О. Б. *Роман Мстиславич та його доба. Нариси політичного життя Південної Русі XII – початку XIII ст.* – К., 2001. – 249 с.; Павленко С. О. *Князь Михайло Чернігівський та його виклик Орді*. – Чернігів, 1996. – 85 с.; Палаузов С. Н. *Ростислав Михайлович, русский удельный князь на Дунае в XIII в.* – Санкт-Петербург, 1851. – 55 с.; Пашуто В. Т. *Александр Невский*. – Москва, 1974. – 160 с.; Александрович В. С., Войтович Л. В. *Король Данило Романович*. – Біла Церква, 2013. – 240 с.; Dąbrowski D. *Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna*. – Kraków, 2013. – 538 s.; та ін.
11. Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. – Москва, 1971. – С. 182–194; його ж. *Русские летописцы и автор «Слова о полку Игореве»*. – Москва, 1972. – С. 156–172.

12. Эммаусский А. В. Летописные известия о первом нашествии монголо-татар на Восточную Европу // Ученые записки Кировского государственного педагогического института. — Вып. 17. Факультет историко-филологический. — Киров, 1958. — Т. 1. — С. 59–109; Свердлов М. Б. К вопросу о летописных источниках «Повести о битве на Калке» // Вестник Ленинградского университета. — 1963. — № 2. Серия истории, языка и литературы. — Вып. 1. — С. 139–144; Fennell J. The Tatar Invasion of 1223: Source Problems Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. — Bd. 27. — Wiesbaden, 1980. — р. 18–31; Романов В. К. Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники. 1980 г. — Москва, 1981. — С. 79–103.
13. Толочко П. П. Русские летописи и летописцы. — Санкт-Петербург. 2003. — С. 163–165.
14. Котляр М. Ф. Галицько-волинський літопис. — К., 1993. — С. 32–39.
15. Котляр М. Ф. Данило Галицький. Біографічний нарис. — С. 128.
16. Толочко П. П. Русские летописи и летописцы. — С. 235–237.
17. Генрих Латвийский. История Ливонии. Введение, перевод и комментарии С. А. Аннинского. — Москва, 1936. — С. 149–150, 138 (LXV, 8); С. 164–166 (LXVIII, 5); С. 185 (LXXI, 2); С. 222 (LXXVI, 1).
18. Vetera monumenta Historica Hungariam sacram illustrantia. Ed. A. Theiner. — Т. 1. — Romae, 1859. — P. 65.
19. Bretschneider E. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and Western Asia from 13-th to the 17-th century. — Vol. I. — London, 1888. — P. 297–298; Кычанов А. А. Сведения из «Истории династии Юань» («Юань ши») // Источниковедение истории улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223 – 1556. — Казань, 2001. — С. 36.
20. Вуйцик В. Графіті XII – XV століть церкви Святого Пантелеймона в Галичі // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. — Праці Комісії допоміжних (спеціальних) історичних дисциплін. — Т. 231 (ССXXXI). — Львів, 1996. — С. 190; Раппопорт П. А. Русская

- архитектура X – XIII вв. — Ленинград, 1982. — С. 109–110; Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток давнього Галича. — Галич, 2017 (в друці). — С. 143–144. Висловлюємо подяку Вячеславу Васильовичу Корнієнку за можливість ознайомлення з рукописом його монографії.
21. Корнієнко В. Епіграфіка сакральних пам'яток давнього Галича. — С. 211.
22. Літописний Галич, як це довели науковці XIX – першої половини XX ст. (О. Чоловський, Й. Пеленський, Я. Пастернак), знаходився на місці сучасного села Крилос Галицького району Івано-Франківської області (Пастернак Я. Археологія України. Первісна, давня та середньовічна історія України за археологічними джерелами. — Торонто, 1961. — С. 617–727; Ляска В. Планувальна структура Галича XI–XIII ст.: історія досліджень // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Вип. 12. — Львів, 2008. — С. 467–469).. У тексті Київського літопису місто вперше згадується під 1140 р. (повідомлення про участь князів із Галича Івана Васильовича і Володимирка Володаревича у поході за наказом київського князя Всеволода Ольговича проти волинського князя Ізяслава Мстиславича) (Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). — Т. 2: Ипатьевская летопись. — Москва, 1908. — Т. 2. — Стб. 304). Однак у Києво-Печерському патерику є інформація про Галич, яка має відношення до межі XI і XII ст. В цій інформації йдеться про те, що прикарпатські князі Володар та Василько Ростиславичі «...не пустиша гостей из Галича, ни лодий от Перемишля, и не бысть соли в всеи Рускои земли» (Абрамович Д. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання — К., 1991. — С. 151–152.). Матеріали археологічних досліджень дають підстави думати, що Галич саме як місто існував вже в IX – X ст. (Аулих В. В. Историческая топография древнего Галича // Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси. — К., 1980. — С. 133–151; його ж. Княжий Галич // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. — Львів, 2001. — С. 139–153; Баран В. Д. Княжий Галич в історії України // Український історич-

ний журнал. – 2001. – №4. – С. 67–75; Джеджора О. Проблема історичної топографії давнього Галича // Записки наукового товариства ім. Шевченка. Праці історико-філософської секції. – Т. ССXXII. – Львів, 1993. – С. 292–303; та ін.).

23. Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. Na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. – Kraków, 1914. – S. 32, 193.
24. Иоаниссян О. М., Рождественская Т. В. Надпись с именами Мстислава и Игната на стене церкви св. Пантелеймона в Галиче в контексте политических событий конца XII века // Труды Государственного Эрмитажа. – 2009. – Т. XLVI. – С. 198–218; Корнієнко В. Ранні датовані графіті церкви Св. Пантелеймона в Галичі: нові дослідження // Галич і Галицька земля. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 30–31 жовтня 2014 р. До 20-річчя утворення Національного заповідника «Давній Галич». – Галич, 2014. – С. 85–89.
25. Вуйцик В. Графіті XII–XV століть церкви Святого Пантелеймона в Галичі. – С. 189–194.
26. Назаренко А. В. Западноевропейские источники // Древняя Русь в свете зарубежных источников. – Москва, 1999. – С. 262, 370–371.
27. Баран В. Д. Княжий Галич в історії України. – С. 70–71; Томенчук Б., Баран В. Археологія дерев'яних палацових комплексів княжого Галича // Вісник Інституту археології. – 2007. – Вип. 3. – С. 39–40.
28. Томенчук Б. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення, християнізація. – Івано-Франківськ, 2006. – С. 44–46; його ж. Галич і мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ. – Івано-Франківськ, 2016. – С. 168–172; його ж. Галич і мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ. – Івано-Франківськ, 2016. – С. 168–178.
29. Томенчук Б., Мельничук О. Результати археологічних досліджень давнього Галича у 2003–2007 роках // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної

наукової конференції. Галич, 10–11 жовтня 2008 року. – Галич, 2008. – С. 52–53.

30. Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej. – S. 109; Баран В. Д. Княжий Галич в історії України – С. 69. Про галицького князя Володимирка Володаревича див.: Головка О.Б. Князь Володимирко Володаревич – перший володар об'єднаного Галицького князівства // Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15). – Львів, 2006–2007. – С. 90–97.
31. Томенчук Б. М. Галич і мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ. – Івано-Франківськ, 2016. – С. 188–189.
32. Пузанов В. В. Послесловие // Эммаусский А. В. Мстислав Удалой. – С. 129–137; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. – С. 437–441; Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217–1264. – С. 52.
33. Карамзин Н. М. История государства Российского. – Т. II–III. – С. 495.
34. Полевой Н. История русского народа. – Т. 3. – Санкт-Петербург, 1830. – С. 287–288.
35. Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. – Т. 3. – С. 122.
36. Соловьев С. М. Сочинения. – Кн.1. История России с древнейших времен, Т. 1–2. – С. 606.
37. Корсаков Д. А. Меря и Ростовская земля. Очерки из истории Ростовско-Суздальской земли. – Казань, 1872. – С. 146–147.
38. Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси от наидревнейших времен до року 1453. – С. 77.
39. Андрияшев А. Очерк истории Волынской земли до XIV столетия. – С. 160.
40. Там же. – С. 162.
41. Див., наприклад: Костомаров Н. И. Князь Мстислав Удалой. – С. 174–197.

42. Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 3. — С. 41. В «Нарисі історії українського народу (Очерке истории украинского народа)», який на початку ХХ ст. тричі виходив в Санкт-Петербурзі (1904, 1906 та 1911 рр.), вчений не знайшов місця навіть для згадки про одного з найбільш знайомих діячів Русі першої половини ХІІІ ст.
43. Томашівський С. Українська історія: Старинні часи і середні віки. — Львів, 1919. — С. 94.
44. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 207.
45. Головко А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X — первой трети ХІІІ вв. — К., 1988. — С. 94.
46. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. — С. 441—479.
47. Котляр М. Ф. Данило Галицький: Біографічний нарис. — С. 128—129.
48. Гумилев А. Н. Древняя Русь и Великая степь. — Ленинград, 1989. — С. 502, 503, 497.
49. Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217 — 1264. — С. 52—53.
50. Домбровский Д. Вступление Мстислава Мстиславича в борьбу за Галич. — С. 170.
51. Пузанов В. В. Послесловие // Эммаусский А. В. Мстислав Удалой. — С. 138—139.
52. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. — Біла Церква, 1206. — С. 523.
53. Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. — С. 56.
54. Харди Ї. Наследники Кијева између краљвске круне и татарског јарма. — С. 142—144.
55. Хрусталева Д. Г. Русь. От нашествия до «ига». 30—40-гг. ХІІІ в. Изд. 2, испр. и допол. — Санкт-Петербург, 2008. — С. 14.
56. Головко О. Б. Галич і Галицька земля у політиці князів Придніпровської та Північної Русі (кінець ХІІ — кінець 30-х рр. ХІІІ ст.) //

- Княжа доба: історія і культура. — Вип. 5. — Львів, 2011. — С. 117—130.
57. Ефименко А. Е. История украинского народа. — К., 1990. — С. 81.
58. Котляр Н. Ф. Из исторического комментария к «Слову о полку Игореве»: (Кто был Мстислав) // Древнейшие государства на территории СССР за 1987 г. — Москва, 1989. — С. 43—50.
59. Визначення «руси» використовується в тексті цієї книги для найменування мешканців слов'янського походження країни Русь. Введення цього слова як дефініції носить, безумовно, кабінетний характер і обумовлено відсутністю чіткого відповідного поняття в середньовічному давньоруському наративі. Латиномовні автори в Західній Європі називали це населення словом «ruteni (рутени)».
60. Про сутність поняття «держава імперського типу (держава імперія)» відносно Русі див.: Головко О. Б. Корона Данила Галицького. — С. 83—87; його ж. Держава і державність у слов'янського населення України доби раннього і класичного середньовіччя (окремі спостереження) // Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка. — Т. 264. — Львів, 2012. — С. 10—12; Горин А. Г. Об имперском государственном устройстве Древней Руси X—XI вв. // Вопросы истории. — 2011. — С. 110—116.
61. Marx K. Secret diplomatic history of the eighteenth century. — London, 1899. — P. 77.
62. Насонов А. Н. «Русская земля» и образование Древнерусского государства. — Москва, 1951. — С. 46. Поняття «феодальна напівдержава» радянські історики активно використовували в 40-х — 50-х роках минулого століття під впливом відомих зауважень до тексту конспекту майбутнього підручника з історії СРСР І. В. Сталіна, А. А. Жданова, С. М. Кірова. Див.: Сталин И., Жданов А., Киров С. Замечания по поводу конспекта учебника по истории СССР // К изучению истории. — Москва, 1938. — С. 23.
63. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — Москва, 1982. — С. 474.
64. Ісаєвич Я. Д. Галицько-Волинська держава. — Львів, 1999. — С. 8.

65. Ісаєвич Я. Д. Державність і культура // Історія української культури. — Т. 2. Українська культура XIII — першої половини XVII століть. — К., 2001. — С. 39.
66. Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. — Львів, 2000. — С. 397.
67. Войтович Л. В. Середні віки: хронологія, проблеми періодизації // Український історичний журнал. — 2003. — № 4. — С. 136–137; його ж. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації // «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. — Т. 2. Наукові студії. — К., 2004. — С. 385–394.
68. Важко погодитися з думкою Г. Ю. Івакіна, який вважає, що «у своїх принципових характеристиках Київська Русь як своєрідне державне утворення, що проходило різні фази свого розвитку, не змінилося, вірогідно, до кінця XV ст.» (Див.: Івакин Г. Ю. Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие // Русь в XIII веке: Древности темного времени. — Москва, 2003. — С. 61). Критику цього погляду див. в статті: Русина О.В. Історія Київського князівства в XIV–XV ст. // Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. — К., 2010. — С. 186–187.
69. Брайчевський М. Походження Русі. — К., 1968. — 224 С.
70. Горский А. А. Русь в конце X — начале XII века: территориально-политическая структура («земли» и «волости») // Отечественная история. — 1992. — №4. — С. 154–161; його ж. Русские земли в XIII–XIV веках. Пути политического развития. — Москва, 1996. — С. 6; його ж. О древнерусских «землях» // Отечественная история. — 2002. — № 5. — С. 144–150.
71. Дашкевич Я. Українські землі в часах галицько-волинської державності // Пам'ять століть. — 2002. — № 5. — С. 3–21.
72. Кизилов Ю. А. Земли и народы России в XIII–XV вв. — Москва, 1984. — С. 88; його ж. Начало образования многонациональной структуры Русского государства XIII–XV вв. — Ульяновск, 1986. — С. 5.

73. Кирпичников А. Н. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. // Историко-археологическое изучение Древней Руси. — Ленинград, 1999. — С. 38–79.
74. Коваленко В. Київська Русь доби політичної роздрібленості: пошук нової концепції // Четвертий Міжнародний конгрес українців. — Одеса, К., Львів, 1999. — С. 60–67; його ж. Чернігів і Галич // Галичина та Волинь у добу середньовіччя. — Львів, 2001. — С. 154–164; його ж. Політичне становище південноруських земель в XII — XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). — Вип. 2. — К., 2002. — С. 77–101.
75. Кучкин В. А. Формирование и развитие государственной территории восточных славян в IX–XIII веках. — Москва, 1984. — С. 75.
76. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси X — первой половины XIII вв. — Москва, 1977. — С. 237–238.
77. Александров Д. Н. Феодалная раздробленность Руси. — Москва, 2001. — 480 с.; Федака С. Д. Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття). Автореф. дис. на здобут. науков. ступ. докт. ист. наук. — Харків, 2003. — 37 с.; Бодрухин В. М. Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.). — Луганськ, 2002. — 304 с.
78. Довженко В. Й. Про давньоруську державність в період феодальної роздрібленості // Археологія. — 1957. — Вип. X. — С. 25–34; Черепнин Л. В. Общественно-политические отношения в Древней Руси и Русская правда // Древнерусское государство и его международное значение. — Москва, 1965. — С. 169–170; його ж. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X — начала XIII вв. // Исторические записки. — Т. 89. — Москва, 1972. — С. 378–389; Пашуто В. Т. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. — Москва, 1965. — С. 75–76; його ж. Историческое значение периода феодальной раздробленности // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII–XIV вв. — Москва, 1974. — С. 9–17.

79. Довженко В. Й. Про давньоруську державність в період феодальної роздробленості. — С. 31.
80. Черепнин Л.В. Пути и формы политического развития русских земель // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII—XIV вв. — Москва, 1974. — С. 29—30.
81. Назаренко А.В. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X—XI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г. — Москва, 1986. — С. 149—156.
82. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII—XIII веков. — К., 1970. — С. 12—20; його ж. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — К., 1987; його ж. Киев и Южная Русь в период феодальной раздробленности // Польша и Русь. Черты общности и своеобразия в историческом развитии Руси и Польши XII—XIV вв. — Москва, 1972. — С. 233.
83. Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. — К., 2002. — 234 с. Див. також: його ж. Утворення Давньоруської держави. — К., 1993. — 45 с.; його ж. Від Києва до Галича (Осередки державності у Південній Русі XII—XIII ст.) // Роль столиці у процесах державотворення. Історичний та сучасний аспект. — К., 1996. — С. 31—38; його ж. Як і чому настала удільна роздробленість на Русі (XII—XIII ст.) — К., 1988. — 105 с.
84. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992. — С. 185—191.
85. Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — Москва, 1982. — С. 474.
86. Струве П. Б. Социальная и экономическая история России с древнейших времен до нашего времени. — Париж, 1952. — С. 81.
87. Вернадский Г. Киевская Русь. — Тверь, Москва, 1996. — С. 235—236.
88. Rüß H. Das Reich von Kiew // Handbuch der Geschichte Russlands. Hrsg. von M. Hellmann, K. Zemack, G. Schramm. — Bd.1. — Stuttgart, 1981. — S. 339.

89. Фроянов И. Я. Древнерусская народность // Советская историография Киевской Руси. — Ленинград, 1978. — С. 13—35; його ж. Киевская Русь. Очерки отечественной историографии. — Ленинград, 1980. — С. 6—29.
90. Гуслистый К. Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа. Период феодализма. Доклад на соискание ученой степени докт. ист. наук. — К., 1963. — С. 106—107.
91. Балашок В. С. «Давньоруська народність»: що насправді ховається за терміном? // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича / Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Вип. 20. — Львів, 2011. — С. 72—83.
92. Одна з відносно нових великих праць, де доводиться факт існування давньоруської народності, належить перу відомого археолога В. В. Седова. Див.: Седов В. В. Восточнославянская этноязыковая общность // Седов В. В. Славяне в раннее средневековье. — Москва, 1996. — С. 358—384.
93. Ісаєвич Я. Д. Проблема походження українського народу: історіографічний і політичний аспект // Україна давня і нова. Народ, релігія, культура. — Львів, 1996. — С. 22—42.
94. Про давньослов'янську спільність див.: В. Д. Королюк, Г. Г. Литаврин, Б. Н. Флоря. Древняя славянская этническая общность // Развитие этнического самосознания народов в эпоху раннего средневековья. — Москва, 1972. — С. 10—33.
95. Павленко Ю. Теоретико-методологічні засади дослідження етногенезу східнослов'янських народів у цивілізаційному контексті // Ruthenica. — Т.—1. — К., 2002. — С. 9—24.
96. Дещо інше бачення етнічних процесів на Русі див.: Дашкевич Я. Нація і утворення Київської Русі // Матеріали до української етнології. — К., 1995. — Вип. 1(4). — С. 97—102; його ж. Українські землі в часах галицько-волинської державності // Пам'ять століть. — 2002. — № 4. — С. 3—21, який вважає, що українська нація вже була за доби Київської Русі.

97. Див. Пашуто В. Т. Черты политического строя Древней Руси. — С. 89, 92.
98. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв. — К., 1985. — С. 5.
99. Черепнин Л. В. Исторические условия формирования русской народности до конца XV в. // Вопросы формирования русской народности и нации. — Москва, Ленинград, 1959. — С. 59—60.
100. Рыбаков Б. А. Обзор общих явлений русской истории IX — середины XIII века // Вопросы истории. — 1962. — №4. — С. 50; його ж. Киевская Русь и русские княжества в XII—XIII веках. — С. 474.
101. Ловмянський Г. Происхождение славянских государств // Вопросы истории. — 1977. — № 3. — С. 185—186.
102. Балушок В. Г. Етногенез українців // Народна творчість та етнографія. — 2002. — №1-2. — С. 30—31; його ж. Етногенез українців. — К., 2004. — С. 155—156.
103. Горский А. О древнерусских «землях» // Отечественная история. — 2001. — №1. — С.144—150.
104. Ісаєвич Я. Д. Перемишль і Перемишльська земля: перші сторінки історії // Перемишль і Перемишльська земля протягом віків. Збірник наукових праць і матеріалів Міжнародної наукової конференції, організованої Науковим товариством імені Т.Шевченка в Польщі 24—25 червня 1994 року в Перемишлі. — Перемишль, Львів, 1991. — С. 7.
105. Шевченко Ф. П. Про деякі питання історії України // Шевченко Ф. П. Історичні студії (До 100-річчя від дня народження). — К., 2014. — С. 351—370.
106. Генсборський А. І. Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. — Том. V. — К., 1962. — С. 16—30.
107. Балушок В. Г. Українська етнічна спільнота. Етногенез, історія, етнімія. — Біла Церква, 2008. — С. 168—174.

108. Пресняков А. Е. Украина // Вестник культуры и политики. — №9. — Петроград, 1918. Цит. по: Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 11—12.
109. Грушевський М. С. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Грушевський М. С. Твори у 50 томах. — Т. 1. — Львів, 2002. — С. 75—82.
110. Львівська наукова бібліотека імені В. Стефаніка НАН України, Фонд; (Гнатюк) 34, од. 36. 610. Висловаюю вдячність Д. С. Гордієнку за можливість ознайомитися з текстом листа.
111. Томашівський С. Українська історія. Старинні часи і середні віки. — С. 89; Кордуба М. Історія Холмщини і Підляшшя. — Краків, 1941. — С. 51; Грицак П. Галицько-Волинська держава. — Нью-Йорк, 1958. — 176 с.; та ін.
112. Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. — С. 136—138.
113. Подвигина Н. Л. Очерки социально-экономической и политической истории Новгорода Великого XII — XIII вв. — Москва, 1976. — С. 116.
114. Котляр М. Ф. Політичні взаємини Києва і Новгорода в XII ст. // Український історичний журнал. — № 9. — 1986. — С. 19—29.
115. Західний Буг називався просто *Бугъ*, а Південний Буг іменувався словом *Богъ*, *Бѡугъ*, тобто назви річок були відмінними і не було потреби їх пояснювати використанням прикметників.
116. Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV в. — Одесса, 1895. — С. 89; Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX — XIII вв.— С. 34; Куза А. В. Важнейшие города Руси // Древняя Русь: город, замок, село. Археология СССР в 20 томах. — Москва, 1985. — С. 76—77.
117. ПСРА. — Т. 1: Лаврентьевская и Суздальская летопись по Академическому списку. Издание второе. — Ленинград, 1926—1928. — Т. 1. — Стб. 105. Додаток «Волинський» до назви «Володимир» з'явився після входження до складу Російської імперії. Ця зміна

була повязана з бажанням відрізнити волинське місто від російського міста Володимира-на-Клязьмі.

118. Головка О. Б. Корона Данила Галицького. – С. 132. Його ж. Волинська і Галицька землі в державно-політичному розвитку слов'янства Східної Європи в період раннього та класичного середньовіччя (методологія та історіографія проблеми) // Осмислення спадщини Давньої Русі. Галицько-Волинське князівство в історіографії. – Львів, 2007. – С. 10–12.
119. Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. Археология СССР в 20 томах. – Москва, 1982. – С. 123–128; Войтович Л. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 4. – К., 2004. – С. 105–132.
120. ПСРА. – Т. 1. – Стб. 81.
121. Там же. – Стб. 122.
122. С. М. Соловйов, посилаючись на інформацію В. М. Татищева, вважає, що після смерті князя Ярослава Володимировича (1054 р.) його старші сини посадили у Володимирі (на Волині) Ростислава Володимировича. Аргументом для такого погляду, зокрема, вчений вважає подальшу боротьбу за володіння у Південно-Західній Русі синів Ростислава. Див.: Соловьев С. М. Сочинения. – Кн. I. История России с древнейших времен, т. 1–2. – С. 341–671; Татищев В. Н. История Российская. – Т. 2. – Москва, 1963. – С. 115. З певною відмінністю цю тему пізніше висвітлював М. С. Грушевський, який висловив припущення, що Ростиславу Володимировичу «Червенські міста» надав сам Ярослав Володимирович. Див. Грушевський С. М. Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 74–75.
123. Головка О. Б. Корона Данила Галицького. – С. 143–146.
124. Про правління князів Ростиславичів в Прикарпатті наприкінці XI та протягом XII ст. див.: Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. – С. 91–108; Харди Т. Наследники Кијева између краљевске круне и татарског јарма. – С. 24–50; Головка О. Б. Галицька держава Ростиславичів в історії Центрально-Східної

Європи (IX–XIII ст.) // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип. 5. – К., 2005. – С. 87–131; та ін.

125. Головка О. Б. Корона Данила Галицького. – С. 258–326.
126. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 3; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси; Котляр М. Ф. Данило Галицький. Біографічний нарис; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь; Головка А. Б. Объединительные процессы на Руси в первой половине XIII в. (на примере Волыни и Галичины) // Вопросы истории СССР. – Вып. 28. – Харьков, 1983. – С. 111–116; його ж. Боярська «фронда» в Галичі // Пам'ять століть. – 2002. – №5. – С. 49–60; його ж. Половецький фактор в політичному розвитку Південно-Західної Русі (остання третина XII – перша половина XIII ст.) // Східний світ. – 2004. – №1. – С. 60–72; Коваленко В. Політичне становище південноруських земель в XII–XIII ст. – С. 77–101; та ін.
127. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 191, 287.
128. ПСРА. – Т. 2. – Стб. 663.
129. Див. Фроянов И. Я., Дворниченко А. Ю. Города-государства древней Руси. – Л., 1988; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь.
130. В текстах літописів не зустрічається ім'я другої дружини Романа Мстиславича. В літературі довгий час існувала традиція називати її іменем «Анна (або Ганна)», рідше «Марія». О. В. Майоров у своїх новітніх публікаціях наголошує, що світське ім'я матері Данила і Василька Романовичів не Анна, а Єфросинія. Див., наприклад: Майоров О. В. Єфросинія Галицька. – Біла Церква, 2013; та ін. Цей погляд підтримано у монографії В. С. Александровича та Л. В. Войтовича (Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. – С. 27).

В цій книзі ми згадуємо матір Данила та Василька Романовичів так, як її називає єдина пам'ятка, що про неї пише, а саме Галицько-Волинський літопис – «княгиня Романова». Див. ПСРА. – Т. 2. – Стб. 718, 720, 721 та ін. Необхідно зазна-

чити, що з 1205 по 1219 рр. ця жінка, яка виконувала функції регентші при малолітніх синах Данилові та Васильку, відіграла визначну роль у політичному житті Волинської і Галицької земель. Див.: Полонська-Василенко Н. Княгиня Романова Анна // Визвольний шлях. — Кн. 3. — 1954. — С. 57–64; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 194–200; Харди Ї. Наследници Кијева измеѢу краѣевске круне и татарског жарма. — С. 110–142; Головка О. Б. Корона Данила Галицького. — С. 258–289; Александрович В. С., Войтович Л. В. Король Данило Романович. — С. 37–56; та ін.

- ¹³¹ Коваленко В. Політичне становище південноруських земель в XII–XIII ст. — С. 77–101.
- ¹³² Про економічну потугу галицького боярства XII–XIII ст. див.: Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 142–152.
- ¹³³ Грушевський М. С. Галицьке боярство XII–XIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. — Т. XX. — Львів, 1897. — С. 1–6; Кордуба М. М. Суспільні верстви та політичні партії в Галицькому князівстві до половини XIII ст. // Записки наукового товариства імені Шевченка. — Т. XXXII. — Львів, 1899. — С. 1–42; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 144–152; Котляр Н. Ф. Племенная знать в процессе формирования класса Южной Руси (на материале Болоховской земли) // Элита и этнос средневековья. — Москва, 1995. — С. 98–104; Мазур О. К. Князівська влада у галицьких волостях на зламі XI–XII ст. // Другий Міжнародний конгрес україністів. — Ч. 1. — Львів, 1994. — С. 9–14; Войтович Л. Князівська верства в Галицькій землі // Четвертий Міжнародний конгрес україністів. — Одеса, К., Львів, 1999. — С. 80–86; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь; Головка О. Б. Боярська «фронда» в Галичі // Пам'ять століть. — 2002. — № 5. — С. 49–60; та ін.
- ¹³⁴ Vincentii Chronicon. — L. IV, 24. Хроніку краківського єпископа Вінцентія Кадлубка наводимо за виданням: Magistri Vincentii Chronicon Polonorum, ed. A. Belowski // Monumenta Poloniae

Historica (даді — МРН). — Т. 2. — Leopoli, 1872. — Р. 193–449, з вказівкою номеру книги та розділу хроніки.

- ¹³⁵ Historyi Adama Naruszewicza narodu Polskiego. — Т. 4. — Warszawa, 1783. — С. 57–106; Карамзин Н. М. История государства Российского. — Т. II–III. — С. 412–413; Гумилев А. Н. Древняя Русь и Великая степь. — С. 492, 493, 494; та ін.; критику таких поглядів див.: Горovenko A. V. Меч Романа Галицького. Князь Роман Мстиславич в истории, эпосе и легендах. — Санкт-Петербург, 2011. — С. 157.
- ¹³⁶ ПСРА. — Т. 2. — Стб. 718.
- ¹³⁷ Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. — С. 111.
- ¹³⁸ ПСРА. — Т. 1. — Стб. 417.
- ¹³⁹ Головка О. Б. Ярослав Осмомисл в політичному житті Русі другої половини XII ст. (до питання про оцінку діяльності галицького князя) // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 10–11 жовтня 2008 року. — Галич, 2008. — С. 19–25; його ж. Війна за «галицьку спадщину» (1187–1189) // Княжа доба: історія і культура. — Т. 3. — Львів, 2010. — С. 116–132; його ж. Політична криза у Галицькій землі у другій половині 80-х років XII ст. і її наслідки // Слово о полку Ігоревім та його доба (на посвяту Ярославу Осмомислу). Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 8 листопада 2012 року. — Галич, 2012. — С. 121–128.
- ¹⁴⁰ Котляр М. Ф. Історія давньоруської державності. — С. 157–158.
- ¹⁴¹ Vincentii Chronicon. — L. IV, 24.
- ¹⁴² Vetera Monumenta Historica Hungariam Sacram illustratia. Ed. A. Theiner et F. Miklosich. — Т. 1. — Romae, 1859. — № XVI. — Р. 10; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 2. — У Львові, 1905. — С. 454.
- ¹⁴³ ПСРА. — Т. 2. — Стб. 666.
- ¹⁴⁴ Пониззя — територія середньої течії Дністра в місці впадіння в нього річок Ушиці, Смотрича, Збруча та Серета. Столицею Пониззя спочатку в XII ст. була Ушиця, а пізніше Бакота. Див.: Головка О. Б. Межиріччя Дністра та Дунаю в політичному жит-

ті галицької землі (XI–XIII ст.) // «Слово о полку Ігоревім» та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 24 жовтня 2007 року. – Галич, 2007. – С. 3–16; його ж. Літописна Берладь на кордоні землеробської та кочівницької цивілізацій Центрально-Східної Європи // Хазарський альманах. – Вип. 8. – К., Харьков, 2009. – С. 147–170; його ж. Пониззя і Болохівщина у політичному розвитку Південно-Східної Європи (XII–XIII ст.) // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції 2010 року. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 39–45; та ін.

145. Александрович В. С., Войтович Л. В. Король Данило Романович. – С. 60.
146. Головка О. Б. Корона Данила Галицького. – С. 269–275.
147. ПСРА. – Т. 2. – Стб. 729.
148. Зубрицкий Д. История древнего Галичско-русского княжества. – Ч. 3. – С. 47.
149. Котляр М. Ф. Данило Галицький: Біографічний нарис. – С. 115.
150. Грицак П. Галицько-Волинська держава. – С. 66.
151. Droba L. Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami // Sprawozdania Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. – Т. XIII. – W Krakowie, 1881. – S. 399.
152. В Іпатіївському списку Галицько-Волинський літопис має хронологічну сітку подій, викладених у тексті пам'ятки. Але ще на початку XIX ст. історики звернули увагу на те, що датування подій у пам'ятці не є точним, що пов'язано із пізнім внесенням дат до літопису у вказаному списку. На межі XIX–XX ст. М. С. Грушевський розробив хронологію подій Галицько-Волинського літопису, використавши при цьому свідчення інших літописів, зарубіжних джерел (Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Вип. 3. – Львів, 1901. – С. 1–72). Проведена вченим робота, попри те, що деякі її позиції потребують уточнення, користується і зараз великим авторитетом у дослідників істо-

рії Русі XIII ст. У Хлебниковському списку Галицько-Волинський літопис хронологічної сітки не має.

153. ПСРА. – Т. 2. – Стб. 731.
154. Спіш (латин. – Scerusium, словац. – Spíš, угор. – Szepes, польс. – Spisz) був побудований в 1113 р. на кордоні Королівства Угорщина з Польщею. На початку свого існування був прикордонною фортецею, а згодом став резиденцією угорських королів. Неподалік від замку знаходиться місто Спішське Підграддя, яке також було засновано в XII ст. В 1241 р. Спіс витримав облогу монгольського війська. Зараз замок входить до Світової культурної спадщини ЮНЕСКО.
155. М. М. Волощук вважає, що Владислав Кормильчич ще тривалий час після 1214 р. мешкав в Угорщині. Див.: Волощук М. М. Володислав Кормильчич: Венгерская бытность 1214–1232 гг. // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. – №3 (37). – 2009. – С. 19–20.
156. ПСРА. – Т. 7: Воскресенская летопись. – Санкт-Петербург, 1856. – С. 117.
157. Шушарин В. П. Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI–середина XIII вв.) // История Венгрии. Под редакцией Т. М. Исламова, А. И. Пушкаша, В. П. Шушарина. – Москва, 1971. – С. 143.
158. ПСРА. – Т. 2. – Стб. 731.
159. Щоб не було плутанини з визначенням інших волинських князів – белзького Олександра Всеволодовича і східноволинських Інгваря Ярославича і Мстислава Ярославича Німого у подальшому тексті ми будемо з цього моменту називати Данила Романовича у відповідності з його володінням містом Володимиром на Волині володимиро-волинським князем.
160. Droba L. Stosunki Leszka Białego z Rusią i Węgrami. – S. 407.
161. ПСРА. – Т. 2. – Стб. 731.
162. Котляр Н. Ф. Удельная раздробленность Руси. – К., 2013. – С. 93–98.

163. ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 498.
164. Там же. — Стб. 578.
165. Там же. — Стб. 689.
166. Головко О. Б. Корона Данила Галицького. — С. 228–241, 258–264.
167. Вилкул Т. А. Мстислав Храбрый — к происхождению эпитета // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2005. — № 3 (21). — С. 14. Автор робить спробу з'ясувати можливі літературні впливи на виникнення прізвиська, але не дає пояснення причин його появи.
168. Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX–XIII вв. Очерки истории Смоленщины и Восточной Белоруссии. — Москва, 1980. — С. 220.
169. [Махновець Л. Є. Коментар] // Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. — К., 1976. — С. 323–333; Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична. — Львів, Вінники, 1996. — С. 81–83, 110–127; Войтович Л. В. Княжа доба на Русі. — С. 521.
170. Эммаусский А. В. Мстислав Удалой. — С. 9.
171. Baumgarten N. Ge 172
172. Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. — С. 506.
173. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. — С. 465.
174. Махновець Л. Є. Коментар. — С. 323–333; Горбенко С. О. Ярослав Осмомисл. — С. 81–83, 110–127; Войтович Л. В. Княжа доба на Русі. — С. 521.
175. ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 606.
176. Мстислав — чоловіче особисте ім'я давньоруського походження. Воно складалося з двох слів: «мстити» (у сенсі мстити, наказувати, захищати) та «слава», що разом мало значення «славний захисник». Було дуже популярним серед князів з династії Рюриковичів. Вперше у літописі це ім'я згадується під 988 р. серед нащадків київського князя Володимира Святославича (ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 121). Мстислав Володимирович «Хоробрий» (помер в 1036 р.) створив після смерті батька фактично незалежне від Києва державно-політичне утворення — Чернігово-Тмута-

- раканське князівство. Ім'я Мстислав було одним з небагатьох слов'янських імен, яке було прийнято православною церквою як хрестильне. Дні шанування Мстиславів — 28 (15) квітня та 27 (14) червня.
177. Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X — XVI вв. : Династическая история сквозь призму антропомиики. — Москва, 2006. — С. 585.
178. Лихачев Д. С. «Слово о полку Игореве» и культура его времени. Изд. второе, доп. — Ленинград, 1985. — С. 210–211.
179. ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 247.
180. Головко О. Б. Князь Роман Мстиславич та його доба. — С. 62–69.
181. ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 731.
182. Там же.
183. Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. — S. 509.
184. Эммаусский А. В. Мстислав Удалой. — С. 10.
185. Константин Багрянородный. Об управлении империей. Перевод Г. Г. Литаврина. — Москва, 1989. — С. 45–51.
186. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. — С. 142.
187. Куза А. В. Археологическое изучение древнерусских городов в 1962 – 1976 гг. // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. — Т. 155. Славяно-русская археология. — Москва, 1978. — С. 10.
188. Головко О. Б. Війна за «галицьку спадщину» (1187–1189). — С. 116–132; його ж. Політична криза у Галицькій землі у другій половині 80-х років XII ст. і її наслідки. — С. 121–128.
189. ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 677.
190. Там же. — Стб. 677–678.
191. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі. — С. 525–526.
192. Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. — S. 512.
193. Там же. — С. 555.

194. Про половецького хана Котяна див.: Головка О.Б. Половецький хан Котян Сутоевич у політичному житті Центрально-Східної Європи першої половини XIII ст. // Хазарський альманах. – Вип.5. – К., Харків, Москва, 2007. – С. 78–87.
195. Порівняння Київського і Суздальського літопису про вокняжіння Рюрика Ростиславича у Києві показує значну тенденційність авторів літописних оповідань. Якщо на сторінках Київському літопису Рюрик предстає як могутній князь на Русі, то за свідченням Суздальського літопису вокняжіння князя у Києві було здійснено за дозволом суздальського князя Всеволода Юрійовича як надання володіння сеньйором своєму васалу («и посла великыи князь Всеволод мѹже свое в Киев и посади в Кыеве Рюрика Ростиславича»). Див.: ПСРА. – Т. 2. – Стб. 682; ПСРА. – Т. 1. – Стб. 412.
196. ПСРА. – Т. 2. – С. 683.
197. Там же. – Стб. 684.
198. ПСРА. – Т. 25: Московский летописный свод конца XV века. – Москва, Ленинград, 1949. – С. 96.
199. ПСРА. – Т.2. – Стб. 685–686.
200. Там же. – Стб. 698.
201. ПСРА. – Т. 1. – Стб. 265.
202. ПСРА. – Т. 2. – Стб. 698.
203. Там же. – Стб. 702.
204. Васильевский В. Г. Византия и печенеги // Васильевский В. Г. Труды. – Санкт-Петербург, 1908. – Т. 2. – С. 9–26.
205. Шушарин В. П. Ранний этап этнической истории венгров. – Москва, 1998. – С. 326.
206. Расовский Д. А. Печенеги, торки и берендеи // Seminarium Kondakowianum. – Praha, 1938. – Т. 6. – С. 59–62.
207. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. – К., 1985. – С. 162 (автор статті – О. С. Стрижак).
208. ПСРА. – Т. 1. – Стб. 218.

209. Там же. – Стб. 249.
210. Там же. – Стб. 205.
211. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Подг. В. Г. Тизенгаузен. – Т. 2: Извлечения из персидских сочинений. – Москва, Ленинград, 1941. – С. 37.
212. ПСРА. – Т. 2. – Стб. 708.
213. ПСРА. – Т. 1. – Стб. 417.
214. Там же.
215. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 224.
216. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі. – С. 463–464.
217. Эммаусский А. В. Мстислав Удалой. – С. 14–15.
218. ПСРА. – Т. 1. – Стб. 420.
219. Там же. – Стб. 426.
220. Фенел Дж. Кризис средневековой Руси: 1200–1304. – С. 68–69.
221. ПСРА. – Т. 1. – Стб. 428.
222. Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – Москва, 1963. – С. 255. Тут і у подальшому тексті цієї книги автор цих рядків для уточнення хронології літописних статей Лаврентіївської і новгородських літописів постійно використовує, що необхідно для правильного розуміння подій, висновки цього серйозного дослідження.
223. Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – Москва, 1950 (далі – НПА). – С. 249.
224. І. Я. Фроянов датує початок правління Мстислава Мстиславича у Новгороді 1209 р. (Фроянов І. Я. Древняя Русь IX–XIII вв. Народные движения. Княжеская и вечевая власть. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 353), але історик під час написання своєї праці не враховував результати дослідження із хронології давньоруського літописання М. Г. Бережкова (Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. – Москва, 1963).
225. Кучкин В. А. Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв. – С. 96–97.

226. ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 435.
227. НПЛ. — С. 249.
228. Там же.
229. Летописец Переяславля Суздальского. — Санкт-Петербург, 1851. — С. 109.
230. НПЛ. — С. 249.
231. Горский А. А. От славянского Расселения до Московского царства. — Москва, 2004. — С. 152.
232. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. — С. 93.
233. ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 530–531; Монгайт А. Л. Рязанская земля. — Москва, 1961. — С. 351–352.
234. Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. — С. 255.
235. Янин В. Л. Новгородские посадники. — Москва, 1962. — С. 125.
236. Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. — С. 256–257; Домбровский Д. Мстиславичи на новгородском столе // Новгородский исторический сборник. — №13 (23). — Санкт-Петербург, 2013. — С. 90–91.
237. Янин В. Л. Новгородские посадники. — С. 126.
238. Фроянов И. Я. Древняя Русь IX–XIII вв. Народные движения. Княжеская и вечевая власть. — С. 355.
239. НПЛ. — С. 250.
240. Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. — С. 256–257.
241. Ведмежа голова — давньоруська назва естонського поселення Отепя. В 1215 р. брат відомого ризького архієпископа Альберта Буксгевдена єпископ леальський Герман побудував тут дерев'яний замок.
242. НПЛ. — С. 451.
243. Генрих Латвийский. История Ливонии. — С. 149–150, 338. (LXV, 8).
244. Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. — С. 257.
245. НПЛ. — С. 451.

246. Там же. — С. 249.
247. Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь. — Ленинград, 1987. — С. 153–154.
248. Пашуто В. Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.). — Москва, 1956. — С. 25.
249. Назаров В. Д. «Двор» и «дворяне» по данным новгородского и северо-восточного летописания (XII–XIV вв.) // Восточная Европа в древности и средневековье. — Москва, 1978. — С. 123.
250. Эммаусский А. В. Мстислав Удалой. — С. 43–44.
251. Пашуто В. Т. Внешняя политика древней Руси. — Москва, 1968. — С. 230.
252. Хрусталева Д. Г. Северные крестоносцы. Русь в борьбе за сферы влияния в Восточной Прибалтике XII–XIII вв. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 2009. — С. 86.
253. Конопащенко А. А. Орден меченосцев в первом крестоносном завоевании Южной Эстонии (1208–1217 гг.) // Ретроспектива: Всемирная история глазами молодых исследователей. — 2011. — № 6. — С. 14–23.
254. Аргументацію висновку щодо ймовірності смерті князя Рюрика Ростиславича в 1210 р. див.: Пятнов А. П. Борьба за Киев в 1210-е годы: спорные вопросы хронологии // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2002. — № 1 (7). — С. 83–89.
255. НПЛ. — С. 251.
256. Горский А. А. Русь. От славянского расселения до Московского царства. — С. 150.
257. Алексеев Л. В. Смоленская земля в IX–XIII вв. — С. 231.
258. НПЛ. — С. 252.
259. ПСРЛ. — Т. 7. — С. 118.
260. Там же.
261. Карамзин Н. М. История государства Российского. — Т. II–III. — С. 437.

262. Котляр М. Ф. Давньоруська державність (Народження. Розквіт. Прискерк) // Україна крізь віки. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. — К., 2010. — С. 152.
263. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 48.
264. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 729.
265. Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. — С. 258.
266. Летописец Переяславля Суздальского. — С. 111.
267. Біограмма Ярослава Всеволодовича складена на підставі генеалогічного дослідження Л. В. Войтовича (див: Войтович Л. В. Княжа доба на Русі. — С. 553) з доповненнями автора цих рядків.
268. НПЛ. — С. 252.
269. НПЛ. — С. 252; Подвигина Н. А. Очерки социально-экономической и политической истории Новгорода Великого XII—XIII вв. — С. 143.
270. Головка О. Б. Політика Королівства Угорщина щодо Південно-Західної Русі у першій половині XIII ст. // Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки. — Вип. 15. — К., 2006. — С. 151–169; його ж. Юго-Западная Русь в политике Венгрии в первой половине XIII века // *Rossica antiqua*. — Вып. 2. — Санкт-Петербург, 2010. — С. 113–139.
271. ПСРА. — Т. 1. — Стб. 427.
272. Там же.
273. В сучасній літературі відзначається, що ці переговори відбулися восени 1214 р. Див: Włodarski V. Polska i Ruś: 1194–1340. — S. 58; Харди Ї. Наследники Кієва: између краљевске круне и татарског јарма. — С. 134; Волощук М. М. Венгерское присутствие в Галиции в 1214–1219 гг. // Вопросы истории. — 2005. — № 5. — С. 98–99; Holly K. Princess Salomea and hungarian-polish relations in the period 1214–1241 // *Historický časopis*. — V. 55. — Bratislava, 2007. — P. 12; Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw

- ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264. — Kraków, 2011. — S. 171; Головка О. Б. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія і краківського князя Лешка Бялого та її наслідки // Україна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 12–13. — К., 2013. — С. 132; та ін.
274. ПСРА. — Т. 7. — С. 119.
275. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 731–732.
276. Александрович В. С., Войтович Л. В. Король Данило Романович. — С. 55.
277. Горский А. А. Русские земли в XIII—XIV веках. Пути политического развития. — С. 7.
278. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі. — С. 34–35.
279. Домбровский Д. Вступление Мстислава Мстиславича в борьбу за Галич. — С. 196.
280. Костомаров Н. И. Князь Мстислав Удалой. — С. 178–179; Соловьев С. М. Сочинения. — Кн. 1. История России с древнейших времен, т. 1–2. — С. 604; Эммаусский А. В. Мстислав Удалой. — С. 60. Зараз також є дослідники, які дотримуються такого датування першого завоювання Галича князем Мстиславом. Див., наприклад: Шабига А. В. Опыт моделирования социальных процессов: причины военных конфликтов в Галицко-Волынской Руси. — Москва, 2003. — С. 96.
281. Бузескул В. П. О занятии Галича Мстиславом Удалым. — С. 86–92.
282. Карамзин Н. М. История государства Российского. — Т. II–III. — С. 593; Клеванов А. История Юго-Западной Руси от ея начала до половины XIV века. — Москва, 1849. — С. 153; Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества. — Ч. 3. — С. 67; Дашкевич Н. П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. — К., 1873. — С. 9–10; Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавніших времен до року 1453. — С. 75; Андріяшев А. Очерки истории Волынской земли до конца XIV ст. — С. 160; Голубовский П. В. История Смоленской земли до начала XV ст. — К., 1895. — С. 295; Грушевський

М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. — С. 16—17; його ж. Історія України-Руси. — Т. 3. — С. 513—515; Насонов А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII вв. — Москва, 1969. — С. 279; Александров Д. Н. Феодальная раздробленность на Руси. — С. 59—60; та ін.

283. Włodarski B. Polska i Ruś: 1194—1340. — S. 62; Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. — Poznań, Wrocław, 2002. — S.70-71. Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217 — 1264. — S.35. Цю точку зору прийняв і український історик В.М.Нагірний. Див. Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) — 1264. — S. 176.

284. Пашуто В. Т. Внешняя политика древней Руси. — С. 247.

285. ПСРЛ. — Т. 7. — С. 126.

286. НПЛ. — С. 152. Аналогічне повідомлення: ПСРЛ. — Т. 5: Софийская летопись. — Вып. первый. Изд. 2. — Ленинград, 1925. — С. 193 («Князь Мьстислав поиде к Киеву, а княгиню оставя в Новегороде и сына своего князя Василя»).

287. Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. — С. 258.

288. В листі до папи Інокентія III, написаному наприкінці весни — на початку літа 1215 р., король Андрій II не тільки показує своє незадоволення антиугорськими діями краківського князя Лешка «Білого», а і висловлює сподівання за допомогою понтифіка знайти шляхи до примирення з ним. Див.: Codex diplomaticus Arpadianus continuator. Árpádkori új okmánytár. Ed. G.Wenzel. — Budapest, 1867. — № 227. — Р. 374. З цього можна припустити, що угорський король відібрав у Лешка західногалицькі міста Перемишль і Любачев пізніше, коли конфлікт досяг свого апогею (це сталося не раніше другої половини 1215 р., а може навіть в 1216 або 1217 рр.). Тоді Андрій II зумів стабілізувати ситуацію в Галичині і зрозумів марність своїх сподівань на відновлення угорсько-краківського союзу. Вирішення проблем на Русі дозволило Андрію II вирушити у серпні 1217 р. у п'ятий хрестовий похід.

289. Головки О.Б. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія II і краківського князя Лешка Білого та її наслідки. — С. 128—148.

290. ПСРЛ. — Т. 2. — Стб. 731—732.

291. Фроянов И. Я. Древняя Русь IX—XIII вв. Народные движения. Княжеская и вечевая власть. — С. 356.

292. ПСРЛ. — Т. 10: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. — Санкт-Петербург, 1885. — С. 87—88.

293. НПЛ. — С. 439; ПСРЛ. — Т. 18: Симеоновская летопись. — Москва, 2007. — С. 49.

294. ПСРЛ. — Т. 7. — С. 126.

295. Головки О. Б. Корона Данила Галицького. — С. 281-282; його ж. Юго-Западная Русь в политике Венгрии в первой половине XIII века. — С. 124—125; його ж. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія і краківського князя Лешка Білого та її наслідки. — С. 128—148; та ін.

296. Codex diplomaticus Arpadianus continuator. — Р. 374. Припущення про зв'язок інформації листа короля Андрія II до папи Інокентія III про повстання населення Галицької землі в 1215 р. і участі в ньому Мстислава Мстиславича зробив ще в 1957 р. торунський історик Б. Владарський. Див.: Włodarski B. Salomea, królowa halicka (Karta z dziejów wprowadzenia zakonu klarysek do Polski) // Nasza przeszłość. Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce. — Т. V. — 1957. — S. 68.

297. Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь. — С. 106.

298. НПЛ. — С. 253.

299. Фроянов И. Я. Древняя Русь IX—XIII вв. Народные движения. Княжеская и вечевая власть. — С. 357.

300. ПСРЛ. — Т. 10. — С. 72.

301. ПСРЛ. — Т. 1. — Стб. 494.

302. НПЛ. — С. 257.

303. Годубовский П. В. История Смоленской земли до начала XV ст. — С. 294–295.
304. ПСРЛ. — Т.5. Изд. 2. — Софийская летопись. Вып.1. — С. 201.
305. НПА. — С. 257.
306. Баумгартен Н. К родословию великих князей Владимирских. Мать Александра Невского // Летопись Историко-родословного общества в Москве. — Вып. 4 (16). — Москва, 1908. — С. 21–23; Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle. — Table X. — № 22. — P. 44.
307. Див., наприклад; Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). — С. 257; Домбровский Д. Из исследований генеалогии смоленских Ростиславичей: была ли дочь Мстислава Мстиславича матерью Александра Невского? (возвращение к проблеме) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2006. — № 2. — С. 21–30.
308. Кучкин В. А. К биографии Александра Невского // Древнейшие государства на территории СССР. 1985. — Москва, 1986. — С. 80.
309. Домбровский Д. Из исследований генеалогии смоленских Ростиславичей: была ли дочь Мстислава Мстиславича матерью Александра Невского? (возвращение к проблеме). — С. 21–30.
310. Янин В. Л. Новгородские посадники. — С. 127.
311. НПА. — С. 258.
312. Там же.
313. ПСРЛ. — Т.2. — Стб. 731.
314. НПА. — С. 258–259.
315. Генрих Латвийский. История Ливонии. — С. 185 (I. XXI, 2).
316. Рапов О. М. Княжеские владения на Руси X — первой половины XIII вв. — С. 194; Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X — XVI вв. — С. 491; Войтович Л.В. Княжа доба на Русі. — С. 525.
317. Dąbrowski D. Genealogia Mścislawowiczów. — S. 562–563.
318. Генрих Латвийский. История Ливонии. — С. 222 (I. XXVI, 1).

319. НПА. — С. 261.
320. Цікаво, що у таборі угорського короля Андрія II на Близькому Сході був невідомий на ім'я польський князь. Можна припустити, що ним був, скоріш за все, якийсь удільний силезький володар. Див.: Włodarski B. O udziale Polski w wyprawie krzyżowej Andrzeja II // Kwartalnik historyczny. — Z. 1–2. — We Lwowie, 1924. — S. 1–28.
321. Van Cleve T. The fifth crusade // A history of the crusades. General editor Kenneth M. Setton. — Vol. II. The later crusades, 1189–1311. Ed. by Robert Lee Wolff and W. Hazard. — Madison, London, 1969. — P. 387–392.
322. Головки О. Б. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія II і краківського князя Лешка Бялого та її наслідки. — С. 146.
323. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus et civilis. Studio et opera G. Fejer. — T. 3, v. 1. — Budaë, 1829. — P. 250–254; Van Cleve T. The fifth crusade. — p. 393–394; Рокаи Р., Бере З., Пал Т., Касаш А. Історія Мађара. — Београд, 2002 — С. 62–63.
324. Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264) Biografia polityczna. — Kraków, 2013. — S. 98.
325. ПСРЛ. — Т. 24: Летопись по Типографскому списку. — Петроград, 1921. — С. 87; Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. — К., 1983. — С. 87; Мудеревич В. І. Хрестоносний рух на Близький Схід і руські землі у кінці XI — першій половині XIII ст. Автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. істор. наук. — Чернівці, 2009. — С. 12. А. А. Шахматов відзначає, що створений на початку XVI ст. Типографський літопис зберіг низку унікальних свідоцтв. Див.: Шахматов А. А. Обзорение русских летописных сводов XIV–XVI вв. — Москва, Ленинград, 1938. — С. 288.
326. Історики часто ототожнюють польського воєводу Судислава Бернатовича, згаданого в літопису під 6719 (1211) р. (ПСРЛ. — Т.2. — Стб. 725), з однойменним галицьким боярином, який після смерті Владислава Кормильчича стане фактично найсильнішим боярином в Галицькій землі (див.: Пашуто В. Т. Очерки по исто-

рии Галицко-Волынской Руси. — С. 143–146; [Махновець Л.] Літопис Руський. — С. 372, 373; та ін.). Проте ще на початку ХХ ст. видавець другого тому «Полного собрания русских летописей. — Санкт-Петербург, 1908» О. О. Шахматов відокремлював постать польського воєводи Судислава Бернатовича від особи галицького боярина Судислава (ПСРА. — Т. 2. — Санкт-Петербург, 1908. — Стб. ХХІХ). О. П. Лихачова також відзначає помилковість підходу тих дослідників, які ототожнюють Судислава Бернатовича і галицького вельможу Судислава (Лихачева О. П. Комментарии // Памятники литературы Древней Руси. XIII век. — Москва, 1981. — С. 573–574). Про Судислава див.: Jusupović A. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269). — Kraków, 2016. — S. 243–264; Волощук М. М. «Русь» в Угорському королівстві (XI — друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції. — Івано-Франківськ, — 2014. — С. 284–359.

327. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 731–732.

328. ПСРА. — Т. 7. — С. 119.

329. Там же.

330. Там же. — С. 126.

331. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 201.

332. Jusupović A. Wpływ halickiego otoczenia książęcego na «władzę» w pierwszej połowie XIII wieku, na przykładzie Sudysława // Княжа доба. — Вип. 5. — Львів, 2011. — S. 145–162.

333. Котляр М. Ф. Данило Галицький: Біографічний нарис. — С. 124.

334. Котляр М. Ф. Русь на Дунаї // Український історичний журнал. — 1966. — № 9. — С. 18–22; Князький И. О. Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель (конец IX — сер. XIII вв.) — Коломна, 1997. — 271 с.; Рабинович Р. А. Призрачная Берладь. О достоверности одной фальсификации // Stratum plus. — 1999. — № 5. — С. 357–378; Коновалова И. Г., Перхавко В. Б. Древняя Русь и Нижнее Подунавье. — Москва, 2000. — 272 с.; та ін.

335. ПСРА. — Т. 1. — Стб. 266.

336. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 284; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. — С. 187; Горский А. А. Русско-византийские отношения при Владимире Мономахе // Исторические записки. — Т. 115. — Москва, 1987. — С. 323–325.

337. Князький И. О. Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских (конец IX — сер. XIII вв.). — С. 91; його ж. Византия и кочевники южнорусских степей. — Коломна, 2000. — С. 58–59.

338. Моця О. П. Середнє Подністрів'я в давньоруський час // Давня і середньовічна Україна (історико-археологічний збірник). — Кам'янець-Подільський, 2000. — С. 244–248.

339. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 519.

340. Там же. — Стб. 521.

341. Войтович Л. В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедеміновичів у XII–XVI ст. — Львів, 1996. — С. 60.

342. М. А. Мохов пише, що Берладська земля за населенням складалася із половців, слов'ян і волохів (предків пізніших румун). Див.: Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма. — Кишинев, 1964. — С. 84.

343. Головка О. Б. Північне Причорномор'я і Приазов'я в політичному та економічному розвитку Русі (IX — середина XIII ст.) // Український історичний журнал. — 2014. — № 1. — С. 28–33.

344. Рабинович Р. А. Призрачная Берладь. — С. 357–378.

345. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. — Москва, 1953. — С. 209; Мохов Н. А. Молдавия эпохи феодализма. — С. 49–52; Пашуто В. Т. Внешняя политика древней Руси. — С. 194; та ін.

346. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 664; Головка О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблема витоків українського козацтва // Український історичний журнал. — 1991. — № 11. — С. 34.

347. Винокур І. С., Горішний П. М. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994. — 362 с.

348. Войтович Л. В. Степи України у другій половині XIII — середині XV ст. // Історія українського козацтва. — Т. 1. — К., 2006. — С. 42–49.

349. Сіцінський Ю. Поділля під владою Литви. — Кам'янець-Подільський, 2009. — С. 17–53; Петров М. Кам'янець-Подільський — політико-адміністративний, оборонний, містобудівний та економічний центр Подільської землі у складі Великого Князівства Литовського (60–90-ті роки XIV ст.) // *Ukraine Lithunica*. — К., 2009. — Т. 1. — С. 121–133.
350. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 653.
351. Головка О. Б. Корона Данила Романовича. — С. 285–286.
352. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 732.
353. Бубенок О. Б. Огузы-торки на землях Левобережної України // *Східний світ*. — 2011. — № 1. — С. 25–40; його ж. Ранні торки у степах Північного Приазов'я // *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. — Вип. 3. — Кам'янець-Подільський, 2012. — С. 43–44.
354. Коринний Н. Н. Переяславская земля X — первая половина XIII вв. — К. 1992. — С. 75–78.
355. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. — С. 40.
356. Андрияшев А. Очерк истории Волынской земли до XIV столетия. — С. 91.
357. Панишко С. Д. До проблеми локалізації давньоруського Угровська // *Київська старовина*. — 1997. — № 5. — С. 168–177.
358. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 739.
359. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. — С. 154–155.
360. Головка О. Б. Місто Холм у державно-політичному розвитку і духовно-ідеологічному житті Русі в середині XIII ст. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*. — Кам'янець-Подільський, 2016. — Т. 26. — С. 135–151.
361. Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX — XIII вв. — С. 109–115; Фроянов И. Я. Древняя Русь IX–XIII вв. Народные движения. Княжеская и вечевая власть. — С. 490.

362. Татищев В. Н. История российская с самых древнейших времен. — Книга вторая. — Санкт-Петербург, 1774. — С. 274.
363. Повесть о полку Игореве. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Подгот. текста и коммент. Д. С. Лихачева. — Москва, Ленинград, 1950. — С. 22.
364. Князький И. О. Славяне, волохи и кочевники Днестровско-Карпатских земель с середины XII в. до нашествия монголо-татар. Автореф. дис. на здобут. науков. ступ. канд. істор. наук. — Москва, 1990. — С. 15.
365. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 732.
366. Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. — S. 70–71.
367. Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. // *Ateneum Wilenskie*. — Т. 3. — 1937. — S. 27.
368. Котляр М. Ф. Данило Галицький: Біографічний нарис. — С. 128–129.
369. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. — С. 117–119.
370. Котляр М. Ф. Данило Галицький: Біографічний нарис. — С. 128.
371. Котляр Н. Ф. Из исторического комментария к «Слову о полку Игореве» (Кто был Мстислав) // *Древнейшие государства на территории СССР. 1987 г.* — Москва, 1989. — С. 49.
372. Полевой Н. История русского народа. — Т. 3. — С. 287–288.
373. Бузескул В. П. Князь торопецкий Мстислав Мстиславич // *Журнал Министерства народного просвещения*. — 1885. — Июль. — С. 200.
374. Котляр М. Ф. Данило Галицький: Біографічний нарис. — С. 128–129.
375. Войтович Л. В. Княжа доба на Русі. — С. 523.
376. Пашуто В. Т. Черты политического строя Древней Руси. — С. 76.
377. Харди Ъ. Наследници Києва између краљевске круне и татарског јарма. — С. 148–150.
378. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 732.

379. Войтович Л. В. Князь Лев Данилович. — Львів, 2012. — 184 с.
380. Baumgarten N. *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle.* — Tabl. XI. — № 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13. — С. 47; Dąbrowski D. *Król Rusi Daniel Romanowicz. O ruskiej rodzinie książęcej, społeczeństwie i kulturze w XIII w.* — Kraków, 2016. — S. 121–125.
381. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 732.
382. Зубрицкий Д. *История древнего Галицко-Русского княжества.* — Ч. 3. — С. 69.
383. Котляр М. Ф. *Галицко-Волинська Русь.* — К., 1998. — С. 179.
384. Андрияшев А. *Очерки истории Волынской земли до конца XIV ст.* — С. 167
385. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 732.
386. Там же. — Стб. 733.
387. Котляр М. Ф. *Данило Галицкий: Биографичний нарис.* — С. 130.
388. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 733.
389. *Хронологію події див.: Лихачева О. П. Комментарии.* — С. 577, пор. Зубрицкий Д. *История древнего Галицко-Русского княжества.* — Ч. 3. — С. 75; Харди Ё. *Наследники Кијева између краљевске круне и татарског јарма.* — С. 141.
390. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 733.
391. Андрияшев А. *Очерк истории Волынской земли до XIV столетия.* — С. 160–161.
392. НПЛ. — С. 262; Бережков Н. Г. *Хронология русского летописания* — С. 260.
393. ПСРА. — Т. 2. — С. 733.
394. Александрович В. С., Войтович Л. В. *Король Данило Романович.* — С. 57. *Інше розуміння географічних пунктів «Кривавий брід» і «Рогожин» у М. Ф. Котляра.* Див.: Котляр М. Ф. *Коментар // Галицко-волинський літопис.* — К., 2003. — С. 186–187. *Історик*

- вважає, що вони знаходилися неподалік один від одного, пов'язує їх знаходження з селом Рогожине Стрийського району Львівської області.
396. Андрияшев А. *Очерки истории Волынской земли до конца XIV ст.* — С. 161.
397. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 734–735.
398. Возний І. П. *Поселення Х–XIV ст. у межиріччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра.* — Частина 1. *Укріплені поселення та давньоруські міста.* — Чернівці, 2005. — С. 109–214.
399. Грушевський М. С. *Історія України-Руси.* — Т. 3. — С. 38.
400. Майоров А. В. *Галицко-Волынская Русь.* — С. 446.
401. Головки О. Б. *Корона Данила Галицького.* — С. 287–288.
402. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 735.
403. Там же.
404. ПСРА. — Т. 1. — Стб. 445.
405. Бережков Н. Г. *Хронология русского летописания.* — С. 106.
406. Грушевський М. *Хронологія подій Галицко-Волинської літописи.* — С. 17; пор. ПСРА. — Т. 1. — Стб. 445; ПСРА. — Т. 7. — С. 128. *Вперше, як нам здається, на інформацію про цей похід князя Мстислава звернув увагу В. П. Бузескул.* Див.: Бузескул В. П. *Князь торопецький Мстислав Мстиславич // Журнал Министерства народного просвещения.* — 1885. — Июль. — С. 200.
407. Фенел Дж. *Кризис средневековой Руси: 1200–1304.* — С. 76.
408. Котляр М. Ф. *Коментар.* — С. 189.
409. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 737.
410. Grodecki R., Zachorowski S., Dąbrowski J. *Dzieje Polski średnio-wiecznej.* — Т. 1. — Kraków, 1926. — S. 246, пор. Щавелева Н. И. *Комментарии // «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв.* Сост. Л. М. Попова, Н. И. Щавелева. — Москва, 1987. — С. 119–120.
411. Грушевський М. *Хронологія подій Галицко-Волинської літописи.* — С. 17.

412. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 738.

413. Там же.

414. Długossii Ioannis. Annales seu chronicae incliti Regni Poloniae. – Lib. 5–6. – Varsaviae, 1973. – P. 209.

415. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 738.

416. Jusupović A. Wpływ halickiego otoczenia książęcego na “władzę” w pierwszej połowie XIII wieku, na przykładzie Sudysława. – S. 153.

417. Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества. – Ч. 3. – С. 86; Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавших времен до року 1453. – С. 77.

418. Epistola magistri Rogerii im Miserabile Carmen // Scriptores rerum Hungaricarum. Ed. Em. Szentpetery. – V. 1. – Budapestini, 1937. – P. 570.

419. Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. – Kraków, 2013. – S. 112.

420. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – С. 249.

421. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. – Т. 3, v. 1. – P. 355; Włodarski B. Polska i Ruś: 1194 – 1340. – S. 82.

422. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. – С. 249; Шушарин В. П., Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI – середина XIII вв.). – С. 127–129, 133, 144; Biskup M., Labuda G. Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. – Gdańsk, 1986. – S. 115–117; Zimmermann H. Der Deutsche Orden in Burzenland eine diplomatische Untersuchung. – Köln, Weimar, Wien, 2000. – S. 124–152; Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217. – 1264. – S. 49; Hunyady Z. The Teutonic Orden in Burzenland (1211–1225): Recent reconsiderations // L, Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico incontri e scontri tra religioni, popoli e culture. Der Deutsche Orden zwischen Mittelmeerarum und Baltikum Begengungen und Konfrontationen zwischen Religionen, Völker und Kulturen. – Galatina, 2008. – P. 151–163; Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of the Danube Delta

from Tenth to Mid-Thirteenth Century. – Leiden, 2009. – P. 146–147.

423. ПСРЛ. – Т. 2. – С. 748; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 41.

424. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 739.

425. Włodarski B. Polska i Ruś: 1194–1340. – S. 83.

426. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 739; Котляр М. Ф. Коментар. – С. 190.

427. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 738–739.

428. Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) – 1264. – S. 183–184.

429. Там же.

430. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 739; пор. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 204–205.

431. Головки А. Б. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. – С. 96.

432. При викладі історії війни Русі і половців з монголами весною 1223 р. автор цих рядків, прагнучи дати об'єктивну оцінку ходу цієї війни та дій її учасників, відмовляється у значній мірі від біографічного жанру викладу інформації, яку можна почерпнути з існуючих джерел, а дає цей виклад переважно у формі загальноісторичного опису подій. Більш докладно історія війни Русі і половців з монголами викладена в наших працях: Головки О. Б. Рейд туменів Джебе і Субедея до Східної Європи в 1222–1223 рр. в процесі творення Монгольської імперії і Рах Mongolica // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні праці. Том 25. На пошану професора І. С. Винокура. – Кам'янець-Подільський, 2015. – С. 158–177; його ж. Рейд туменов Джебе і Субедея в Східну Європу 1222–1223 гг. в процесі формування Монгольської імперії і Рах Mongolica // Вестник Удмуртського університету. Серія історія і філологія. – 2016. – Т. 26, вип. 1. – С. 46–58.

433. НПЛ. — С. 61–63; ПСРА. — Т. 1. — Стб. 445–447; ПСРА. — Т. 2. — Стб. 740–745; та ін.
434. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — Т. I, ч. 2. — Москва, Ленинград, 1952. — С. 228–229; Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. 1. — Санкт-Петербург, 1884. — С. 25–28; Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — Т. II. — С. 20; Bretschneider E. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and Western Asia from 13-th to the 17-th century. — P. 297–298; та ін.
435. Генрих Латвийский. История Ливонии. — С. 222 (LXXVI, 1).
436. Христианский мир и «Великая монгольская империя». Материалы францисканской миссии 1245 г. Подготовка латинского текста и перевод С. В. Аксенова, А. Г. Юрченко; экспозиция А. Г. Юрченко. — Санкт-Петербург, 2002. — С. 54.
437. Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита. Вступительная статья, перевод и комментарии О. А. Акимовой. — Москва, 1997. — С. 105.
438. Буланин Д. М. Повесть о битве на Калке // Словарь книжников и книжности Древней Руси. XI — первая половина XIV в. — Ленинград, 1987. — С. 346–348.
439. Романов В. К. Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники. 1980 г. В. Н. Татищев и изучение русского летописания. — Москва, 1981. — С. 79–103.
440. Fennell J. The Tatar Invasion of 1223: Source Problems. — P. 18–31.
441. Цыб С. В. Когда была битва на Калке? (Историография вопроса) // Известия Алтайского государственного университета. — 2008. — Вып. 4. История. — Т. 2. — С. 217–222.
442. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 205, пр. 1.
443. Паславський І. В. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів. — Львів, 2009. — С. 89.

444. Петрушевский И. П. Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219–1224 гг. и его последствия // Татаро-монголы в Азии и Европе. Изд. 2, переработанное и дополненное. — Москва, 1977. — С. 123–128.
445. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 718, 720, 721 та ін.
446. Матузова В. И. Английские средневековые источники. IX–XIII вв. — Москва, 1979. — С. 125, 151, 179, 181.
447. Петрушевский И. П. Поход монгольских войск в Среднюю Азию в 1219–1224 гг. и его последствия. — С. 123.
448. Стависький В. І. Київ і київське літописання в XIII столітті. — К., 2005. — С. 51–64.
449. I Цар. 8, 2; 14, 17; та ін.
450. Мухамедова Р. Г., Хисамудинова Г. М., Халиков А. Х. Татары // Советская историческая энциклопедия. — Москва, 1973. — Т. 14. — С. 143–145.
451. Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. — Москва, 2005. — С. 325–331.
452. Bretschneider E. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and Western Asia from 13-th to the 17-th century. — P. 297–298; Кычанов А. А. Сведения из «Истории династии Юань» («Юань ши»). — С. 36.
453. Каргалов В. В. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники. — Москва, 1967. — С. 78; Войтович Л. В. Нащадки Чингиз-хана: Вступ до генеалогії Чингизидів-Джучидів. — Львів, 2004. — С. 86.
454. Аннинский С. А. Известия венгерских миссионеров XIII — XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. — Т. 3. — Москва, Ленинград, 1940. — С. 81.
455. Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием MONGGOL-UH NIĞUՇA TOWՇIYAN. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник. — Москва, Ленинград, 1941. — С. 188–189.

456. Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. — С. 501. Историк безпідставно називає мешканців Русі російською мовою «русские». У другому розділі ми вже писали, що в XIII ст. ніяких росіян («русских») ще не було. Вони появилися в Східній Європі через декілька століть і однозначно про них не можна говорити як про населення, що мешкало на території середньовічної України.
457. Єремеев П. Військові плани монголів щодо Половецького степу та їх трансформація в ході дальнього рейду Субедея і Джебе (напередодні першого русько-монгольського зіткнення) // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Харків, 2008. — Вип. 11. — С. 36–43.
458. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — Т. 1, ч. 2. — Москва, Ленинград, 1952. — С. 221.
459. Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. — С. 326.
460. Єремеев П. Військові плани монголів щодо Половецького степу та їх трансформація в ході дальнього рейду Субедея і Джебе. — С. 36–43.
461. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — Т. 1, ч. 2. — Москва, Ленинград, 1952. — С. 225.
462. Бартольд В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. — Ч. 2. Исследование. — Санкт-Петербург, 1900. — С. 493.
463. Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. — С. 326.
464. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 740.
465. Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X—XIII вв. — Москва, 1975. — С. 350–351.
466. Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle. — Table X. — № 8. — С. 44.
467. НПА. — С. 215.
468. Бубенок О. Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.). — К., 2004. — С. 24.
469. НПА. — С. 261.
470. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 741.

471. Там же.
472. Черепнин Л. В. Пути и формы политического развития русских земель XII — начала XIII вв. — С. 29.
473. ПСРА. — Т. 1. — Стб. 446–447.
474. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. — Москва, 1952. — С. 202.
475. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 741.
476. Романов В. К. Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи. — С. 79–103.
477. НПА. — С. 261.
478. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси: 1200–1304. — С. 104.
479. ПСРА. — Т. 1. — Стб. 505.
480. Нерознак В. П. Названия древнерусских городов. — Москва, 1983. — С. 74; Максимов Е. В., Петрашенко В. В. Городище Монастирьок VIII–XIII ст. на Средньому Дніпрі // Археологія. — К., 1980. — Вип. 33. — С. 3–18; Петрашенко В. В. Городище Монастирьок VIII–X вв. в свете новых исследований // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. — К., 1985. — С. 71–83.
481. Головкин О. Б. Слов'яни Північного Причорномор'я доби Київської Русі та проблеми витоків українського козацтва. — С. 24–35; його ж. Слов'янське населення причорноморських степів XII — першій половини XIII ст. // Українське козацтво: витокі, еволюція, спадщина. — Вип. 1. — К., 1993. — С. 40–46; Бубенок О. Б. Етнічний склад осілого населення причорноморських степів наприкінці X — початку XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). — Вип. 2. — К., 2002. — С. 14–37.
482. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 742.
483. Інше розуміння інформації про «выгонцев Галичских» дає А. Юсупович, який вважає, що вони прийшли безпосередньо із Галицької землі, а слово «выгонци» означало населення, що мешкало біля рік (типу бродників). Див.: Юсупович А. Галицкие «выгнанцы» или «выгонци»? // Rossica antiqua. — 2012. — № 2 (6). — С. 114–133.

484. Мавродин В. В. Очерки по истории феодальной Руси. — Ленинград, 1949. — С. 105.
485. Пашуто В. Т. Внешняя политика древней Руси. — С. 250.
486. ПСРА. — Т. 1. — Стб. 30.
487. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 742.
488. Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. — С. 332.
489. ПСРА. — Т. 1. — Стб. 507.
490. Там же — Стб. 509.
491. Річка Калка, на думку більшості істориків, це сучасна річка Кальміус або приток Кальміуса Кальчик в Донецькій області. Див.: Кудряшов К. В. Половецкая степь. — Москва, 1948. — С. 69–71; Черепнин Л. В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе. Изд. 2, перераб и дополн. — Москва, 1977. — С. 189; Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. — С. 104; та ін. Проте існує думка В. Г. Ляскоронського, яку нещодавно підтримав Б. В. Черкас, що на справді головна битва війни 1223 р. відбулася набагато ближче до Дніпра, а саме в районі річки Кінські броди (сучасна Запорізька область). Див.: Ляскоронский В. Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход кн. Витовта на татар. — Санкт-Петербург, 1907. — С. 82–84; Черкас Б. В. Західні володіння Улусу Джучи: політична історія, адміністративно-територіальний устрій, економіка, міста (XIII–XIV ст.). — К., 2014. — С. 54–55.
492. М. Ждан вважає, що *«...логром княжих військ не був зумовлений непорозумінням між князями, але крацим татарським плануванням, високими кваліфікаціями татарського проводу та перевагою татарської професійної армії над українськими військами»*. Див.: Ждан М. Битва над Калкою і другий напад татар на Україну в світлі «Історії України-Руси» М. Грушевського // Український історик. — 1966. — № 1–2 (9–10). — С. 64.
493. Черепнин Л. В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе. Изд. 2, перераб и дополн. — Москва, 1977. — С. 189.

494. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. — С. 105–106.
495. ПСРА. — Т.1. — Стб. 446–447.
496. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 743. На думку М. І. Костомарова, в умовах швидкоплинного бою Мстислав Мстиславич не те, що не хотів, а просто не мав можливості попередити про небезпеку Мстислава Романовича, оскільки знаходився попереду всіх військ. Див.: Костомаров Н. И. Князь Мстислав Удалой. — С. 195.
497. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 742.
498. ПСРА. — Т. 1. — Стб. 509.
499. НПА. — С. 267.
500. Котляр М. Ф. Давньоруська державність (Народження. Розквіт. Присмерк). — С. 152.
501. Яскравим прикладом підходу, згідно якого головними винуватцями поразки на р. Калці були половці, є праця німецького історика другої половини XIX ст. Отто Вольфа. Він писав: «Трусливі, зрадливі половці, причина цієї війни і поразки, показали свій аморальний характер у тому, що вони із зухвалістю вбивали русів, щоб оволодіти їх кіннями і зброєю, чим робили цю жахливу поразку ще більш кривавою». Див.: Wolff O. Geschichte Mongolen öder Tataren besonders ihres Vordringes nach Europa, so wie ihrer Eroberungen und Einâlle in diesem Welttheile. — Breslau, 1872. — S. 106–109.
502. Великого подиву викликають констатації істориків про якусь начебто зраду русів, яку вчинили під час битви бродники і яка стала однією з причин невдачі руських князів (див., наприклад: Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. — С. 106). Для того, щоб зрадити комусь, треба бути в системі певних взаємовідносин з суб'єктом подібної зради. Однозначно, що мешканці причорноморських степів — бродники — не були підлеглими південноруських князів, а тому вказані звинувачення на їх адресу з боку науковців виглядають не дуже коректними. З літописної розповіді відомо, що ватажок бродників Плоскиня виступив посередником між монголами і київським князем Мстиславом Романовичем, приніс клятву останньому, що монголи не будуть чинити розправу над

русами та відпустять їх. Як відомо, цю обіцянку монголи зухвало порушили. Але весь цей епізод стався тоді, коли бойові дії на Калці фактично завершилися (ПСРА. – Т. 1. – Стб. 446).

503. НПА. – С. 268.

504. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – С. 27.

505. Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т. I, ч. 2. – С. 229.

506. Bretschneider E. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and Western Asia from 13-th to the 17-th century. – P. 297-298.

507. Щербатов М. М. История Российская от древнейших времен. – Т. 2. От начала царствования Изяслава Ярославича до покорения России татарами. – Санкт-Петербург, 1771. – С.517; та ін.

508. ПСРА. – Т. 1. – Стб. 509; НПА. – С. 266; та ін.

509. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – С.27.

510. Карпини П. История монгалов; Рубрук Г. Путешествие в восточные страны. Под ред. Н. П. Шастиной. – Москва, 1957. – С. 52.

511. Приселков М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. – Москва, Ленинград, 1950. – С. 306–307.

512. ПСРА. – Т. 1. – Стб. 506; ПСРА. – Т. 2. – Стб. 742.

513. ПСРА. – Т. 2. – Стб. 744. Див. також: ПСРА. – Т. 1. – Стб. 5 05; ПСРА. – Т.10. – С.91; ПСРА. – Т. 15. – Стб. 335–343; та ін.

514. ПСРА. – Т.2. – Стб. 744.

515. Новгород Святополчський (Святополч-город) – місто, що було засноване в 1095 р. київським князем Святополком Изяславичем (1093–1113 рр.) на так званому Витичевському пагорбі неподалік від давньоруського міста Витичів (ПСРА. – Т. 1. – Стб. 230). На початку 60-х років ХХ ст. цю місцевість в археологічному плані досліджував Б. О. Рибаків. Науковці з цим містом пов'язують городище між сучасними селами Витачев та Стайки Обухівського району Київської області (приблизно 57–58 км від Києва).

516. ПСРА. – Т. 2. – Стб. 745.

517. В. М. Татищев пише, що відмова монголів від продовження походу на Русь була викликана тим, що їх керівництво довідалося про прихід до Чернігова дружини на чолі із ростовським князем Васильком Константиновичем, яку послав на допомогу південно-руським князям його дядя суздальський князь Юрій Всеволодович (див.: Татищев В. Н. История российская с самых древнейших времен. – Кн. третья. – Санкт-Петербург, 1774. – С. 440–441). Як нам здається, таке припущення виглядає наївним, оскільки суздальський контингент навряд чи був настільки сильним, щоб налякати Джебє і Субедея. Російський історик називає нереальні, просто астрономічні цифри втрат монголів під час їх війни з Руссю. Однак поряд з цим однозначно можна погодитися з В. М. Татищевим, що значне ослаблення монгольського війська примусило його керівників дати наказ про відхід на схід.

518. Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т. 1. – С. 27.

519. Гимади Х. Г. Народы Среднего Поволжья в период господства Золотой Орды // Материалы по истории Татарии. – Вып. 1. – Москва, 1948. – С. 189.

520. Не можна погодитися з думкою Р. В. Бабенка, що лише відсутність наказу з боку Чингіз-хана врятувала Русь від широкомасштабного вторгнення монголів влітку 1223 р. (Див.: Бабенко Р. В. Взаємовідносини Золотої Орди та Південно-Західної Русі в XIII ст. Дисертація на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук. Рукопис. – К., 2004. – С. 68). Наказ від Чингізхана, а саме завоювати Східну і значну частину Центральної Європи, вони отримали на початку своєї виправи, але в червні 1223 р. для проведення такої кампанії проти Русі у монгольських нападників не було необхідних сил.

521. Фома Сплитский. История архиепископов Салоны и Сплита. – С. 105.

522. Hunyadi Z. The Teutonic Order in Burzenland (1211–1225): recent reconsiderations. – P. 161–162.

523. Biskup M., Labuda G. Dzieje Zakonu Krzyżackiego w Prusach. – S. 115–117; Zimmermann H. Der Deutsche Orden in Burzenland eine diplomatische Untersuchung. – P. 124–155; Spinei V. The Romanians and the Turkic nomads North of the Danube Delta from Tenth to Mid-Thirteenth Century. – P. 146–147.
524. Пашуто В. Т. Половецкое епископство // Ost und West in der Geschichte des Denkens und kulturellen Beziehungen. – Berlin, 1966. – С. 35–38; його ж. Внешняя политика Древней Руси. – С. 268–271; Параска П.Ф. Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства // Карпато-Дунайские земли в Средние века. – Кишинев, 1975. – С. 33–43.
525. Івакін Г. Ю. Историчний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. – К., 1996. – С. 42–43.
526. Феннел Дж. Кризис средневековой Руси. – С. 106.
527. Черепнин Л. В. Монголо-татары на Руси (XIII в.). – С. 189.
528. Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). – S. 120.
529. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 2. – С. 244.
530. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 745.
531. Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От най-давнейших времен до року 1453. – С. 79; Андрияшев А. Очерки истории Волынской земли до конца XIV ст. – С. 162.
532. Д. Домбровський, відзначивши складність трактування літописної інформації про події конфлікту Данила Романовича і Лешка «Білого» з Олександром Всеволодовичем і Мстиславом Мстиславичем припускає можливість двох сценаріїв розвитку подій: а) війна була розпочата Данилом Романовичем, б) війна розпочалася через дії белзького князя Олександра. Див.: Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). – S. 124–125.
533. Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217 – 1264. – S. 54.

534. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 745.
535. Там же. – Стб. 746.
536. Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Tabl. IX. – № 22. – P. 22.
537. Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 20; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – С. 205.
538. ПСРЛ. – Стб. 738–739.
539. Там же. – Стб. 739–740.
540. Там же. – Стб. 740–745.
541. Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества. – Т. 3. – С. 97; Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 41.
542. ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 747; Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. – С. 20.
543. Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От най-давнейших времен до року 1453. – С. 80.
544. Александрович В. С., Войтович Л. В. Король Данило Романович. – С. 60.
545. Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siecle. – Tabl. IX. – № 32. – С. 39.
546. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. 3. – С. 42.
547. Котляр М. Ф. Загадковий Ізяслав з Галицько-Волинського літопису // Український історичний журнал. – № 10. – С. 95–102. В нашій книзі «Корона Данила Галицького» помилково записано про галицького князя початку XIII ст. Володимира Ізяславича, мало б бути – Володимира Ігоревича (Головко О.Б. Корона Данила Галицького. – С. 295).
548. Горский А. А. Русские земли в XIII – XIV вв. – С. 14–15; його ж. Русь от славянского Расселения до Московского царства. – С. 185. Аналогічне припущення робить А. В. Шабага. Див.: Шабага А. В.

- Опыт моделирования социальных процессов: причины военных конфликтов в Галицко-Волынской Руси. — С. 62—63.
549. Dimnik M. The dynasty of Chernigov: 1146 — 1246. — Cambridge, 2003. — P.319—320; Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. — S. 700—701.
550. Головки О. Б. Корона Данила Галицького. — С. 291; його ж. Галицький період діяльності князя Мстислава Мстиславича Удатного. — С. 87; пор.: Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198 (1199) — 1264. — S. 187.
551. Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества. — Ч. 3. — С. 86; Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. От найдавніших времен до року 1453. — С. 77; Костомаров Н. И. Князь Мстислав Удалой. — С. 192; [Махновець Л.Є. Коментар] // Літопис Руський. — С. 382; Волощук М. М. Військово-політичні стосунки Угорського королівства з Галицьким та Галицко-Волинським князівством (кінець XII— XIII ст.). Дисертація на здоб. наук. ступ. канд. істор. наук. Рукопис. — Івано-Франківськ, 2005. — С. 101; Holly K. Princess Salomea and hungarian-polish relations in the period 1214-1241. — P.23; та ін.
552. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 748; Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. — Т. 3, v. 1. — P. 355.
553. НПА. — С. 509.
554. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 748.
555. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. — Т. 3, v. 1. — P. 355.
556. Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. — С. 20; Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 205; Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. — С. 474.
557. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 748—749.
558. Крем'янець — місто біля підніжжя Крем'янецьких гір у східній частині Волині. В XIII ст. добре у фортифікаційному плані облаштована фортеця. Зараз місто на півночі Тернопільської області в 70 км від обласного центру.

559. Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. — Т. 4, v. 1. — Budaе, 1829. — P. 23; Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 3. — С. 517.
560. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 749.
561. Там же.
562. Annales Mellicenses continuatio Claustro-neoburges, a. 1142 — 1235. Ed. W. Wittenbach // Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. — Hannoverae, 1851. — Т. 9. — P. 636.
563. М. Ф. Котляр помилково вважає, що у перемогу під Крем'янцем лев'ячу частку «вніс молодий князь Данило». Данила Романовича взагалі не було серед учасників цієї битви. Див.: Котляр М. Ф. Данило Галицький: Біографічний нарис. — С. 151.
564. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 749.
565. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 206.
566. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 749; Włodarski B. Polska i Ruś: 1194—1340. — P. 85—86.
567. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 749.
568. Майоров А. В. Мстислав Удалой и Даниил Галицкий. — С. 31—32.
569. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 750.
570. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. — С. 206.
571. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 750.
572. Dąbrowski D. Genealogia Mściślawowiczów. — S. 570—571.
573. Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи. — С. 20—21.
574. Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. — Москва, 1976. — С. 12.
575. Котляр М. Ф. Данило Галицький: Біографічний нарис. — С. 159.
576. Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества. — Т. 3. — С. 104.
577. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 750.

578. Там же. — Стб. 752.
579. Baumgarten N. *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle.* — Table II. — № 30. — С. 10; [Махновець Л.Є. Коментар] // *Літопис Руський.* — С. 384; Войтович Л. В. *Княжа доба на Русі.* — С. 361.
580. Карамзин Н. М. *История государства Российского: в 12 томах.* — Т. II—III. — С. 495.
581. Молчановский Н. *Очерк известий о Подольской земле до 1434 года.* — К., 1885. — С. 95—96.
582. Эммаусский А. В. *Мстислав Удалой.* — С. 116.
583. Котляр М. Ф. *Галицько-Волинський літопис.* — С. 40; його ж. Коментар. — С. 200.
584. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 752.
585. Грушевський М. С. *Історія України-Руси.* — Т. 3. — С. 345; Baumgarten N. *Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle.* — Tabl. XIV. — № 2, 9. — С. 60; Пашуто В. Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.* — С. 206; Котляр Н. Ф. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX—XIII вв.* — С. 143.
586. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 751.
587. Там же. — Стб. 752.
588. Jusupović A. *Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269).* — S. 151–157.
589. Майоров А. В. *Галицко-Волынская Русь.* — С. 479.
590. Александрович В. С., Войтович Л. В. *Король Данило Романович.* — С. 79.
591. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 752.
592. Бузескул В. П. *Князь торопецкий Мстислав Мстиславич* // *Журнал Министерства народного просвещения.* — 1885. — Июль. — С. 214–215.
593. Грушевський М. С. *Історія України-Руси.* — Т. 3. — С. 44.

594. ПСРА. — Т. 1. — Стб. 450. Таку ж дату див: ПСРА. — Т. 7. — С. 134; ПСРА. — Т. 10. — С. 154; ПСРА. — Т. 25. — С. 122.
595. Д. Домбровський датує смерть Мстислава Мстиславича окресом між 1 квітня і 24 липня 1228 р. Див.: Dąbrowski D. *Genealogia Mściślawowiczów.* — S. 511.
596. Długossii Ioannis. *Annales seu chronicae incliti Regni Poloniae.* — Lib. 5–6. — P. 229–230.
597. ПСРА. — Т. 2. — Стб. 752.
598. Вилкул Т. А. *Мстислав Храбрый — к происхождению эпитета // Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* — 2005. — № 3 (21). — С. 14; Горский А. А. *Русское Средневековье.* — Москва, 2010. — С. 133–134.
599. Критику неправильного використання істориками прикметника «Удалий» відносно персони Мстислава Мстиславича див. також: Горский А. А. *Русь. От славянского расселения до Московского царства.* — С. 150; його ж. *Русское Средневековье.* — С. 133.
600. Dąbrowski D. *Genealogia Mściślawowiczów.* — С. 506.
601. При підготовці до друку нашої статті про галицький період діяльності князя Мстислава Мстиславича для польського журналу «Klio» в 2007 р. перекладач помилково переказав слово «Удатний» як «Udały». Див. Holovko O. B. *Halicki okres działalności księcia Mściśława Mściślawowicza Udałego.* — S. 3–28.
602. Соловьев С. М. *Сочинения.* — Кн. 1. *История России с древнейших времен, Т. 1-2.* — С. 642.

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ ОСНОВНИХ ПОДІЙ ЖИТТЯ І ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗЯ МСТИСЛАВА МСТИСЛАВИЧА

1180 р. – можлива дата народження князя Мстислава Мстиславича (М.М.).

1193 р. – участь М.М. у спільному з князем Ростиславом Рюриковичем поході проти половців.

1196 р. – переговори М.М. з галицьким князем Володимиром Ярославичем про організацію виправи проти західноволинського князя Романа Мстиславича. Напад дружин Володимира Ярославича та М.М. на володіння князя Романа Мстиславича.

1205 р., осінь – 1206 р., весна – участь М.М. у виправах коаліції південноруських князів на чолі із Рюриком Ростиславичем та Всеволодом Святославичем «Чермним» на Галич.

1207 р. – керівництво М.М. гарнізоном у Торчеську, який оборонявся від війська Всеволода Святославича «Чермного». М.М. стає князем у Торопці.

1208 р. – прибуття М.М. до Новгороду Великого, де він стає князем.

1209 р. – угода М.М. із суздальським князем Всеволодом Юрійовичем про нормалізацію стосунків між Новгородською землею і Володимиро-Суздальським князівством.

1210, 1212 рр. – походи М.М. в Естонію.

1212 р. – участь М.М. в коаліції, яка позбавила влади у Києві князя Всеволода Святославича «Чермного».

1213 р. – одруження сина суздальського князя Всеволода Юрійовича Ярослава і доньки М.М. Ростислави.

1215 р. – перша спроба М.М. оволодіти Галичем.

1216 р., весна – участь М.М. у боротьбі проти суздальських князів на чолі із Юрієм Всеволодовичем. Перемога коаліції на чолі із М.М. у Липицькій битві (21 квітня).

1218 р., кінець – завоювання М.М. Галича. Одруження володимирського князя Данила Романовича і доньки М.М. Анни.

1219 р. – втрата М.М. Галича внаслідок вторгнення до Прикарпаття угорських і польських (краківських) військ.

1220 р. – невдала спроба М.М. повернути Галич.

1221 р., серпень – повернення М.М. Галича.

1221 р., осінь – угода М.М. і угорського короля Андрія II. Заручини і домовленість про майбутній шлюб сина угорського короля Андрія II Андрія і доньки М.М. Марії.

1222 р. – підтримка М.М. белзького князя Олександра Всеволодовича у його війні з Данилом Романовичем.

1223 р., весна – організація М.М. коаліції південноруських князів і половців проти монгольського війська. Участь М.М. у битві на р. Калці (31 травня).

1224–1225 рр. – новий конфлікт М.М. і белзького князя Олександра Всеволодовича з володимирським князем Данилом Романовичем.

1226 р. – виступи проугорсько налаштованих галицьких бояр на чолі з Жирославом проти М.М.

1227 р., весна – літо – вторгнення угорсько-польської армії до Галичини. М.М. розбиває військо нападників під Звенигородом.

1227 р., осінь – втрата М.М. влади у Галичі. Відхід М.М. до Торчеська.

1228, квітень(?) – смерть князя М.М.

БІБЛІОГРАФІЯ

Генрих Латвийский. Хроника Ливонии / Введение, перевод и комментарий С. А. Аннинского. — Москва, Ленинград, 1938.

Козин С. А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием MONGGOL-UN NIĞUՇA TOWՇIYAN. Юань Чао Би Ши. Монгольский обыденный изборник. — Москва, Ленинград, 1941.

Летописец Переяславля Суздальского. — Санкт-Петербург, 1851.

Літопис Руський. За Іпатським списком переказав Леонід Махновець. — К., 1989.

Матузова В. И. Английские средневековые источники. — Москва, 1979.

Новгородская первая летопись старшего и младшего извода / С предисловием и под редакцией А. Н. Насонова. — Москва, Ленинград, 1950.

Полное собрание русских летописей. — Т. 1: Лаврентьевская и Судальская летопись по Академическому списку. Изд. второе. Вып. 1–3. — Ленинград, 1926-1928.

Полное собрание русских летописей. — Т. 2: Ипатьевская летопись. Изд. второе. — Санкт-Петербург, 1908.

Полное собрание русских летописей. — Т. 5: Софийская летопись. — Вып. первый. Изд. 2. — Ленинград, 1925.

Полное собрание русских летописей. — Т. 7: Воскресенская летопись. — Санкт-Петербург, 1856.

Полное собрание русских летописей. — Т. 10: Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. — Санкт-Петербург, 1885.

Полное собрание русских летописей. — Т. 15: Летописный сборник, именуемый Тверскою летописью. — Санкт-Петербург, 1853.

Полное собрание русских летописей. — Т. 18: Симеоновская летопись. — Москва, 2007.

Полное собрание русских летописей. — Т. 25: Московский летописный свод конца XV века. — Москва, Ленинград, 1949.

Рашид ад-Дин. Сборник летописей. — Т. I, ч. 2. — Москва, Ленинград, 1952.

Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Подг. В. Г. Тизенгаузен. — Т. 1: Извлечения из сочинений арабских. — Санкт-Петербург, 1884.

Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / Подг. В. Г. Тизенгаузен. — Т. 2: Извлечения из персидских сочинений. — Москва, Ленинград, 1941.

[Юань ши]. — Bretschneider E. Mediaeval researches from Eastern Asiatic Sources: Fragments towards the knowledge of geography and history of Central and Western Asia from 13-th to the 17-th century. — P. 297-298.

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. — Т. 3, v. 1. — Budae, 1829.

Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / Studio et opera G. Fejer. — Т. 4, v. 1. — Budae, 1829.

Dlugossii Ioannis. Annales seu chronicae incliti Regni Poloniae. — Lib. 5-6. — Varsaviae, 1973.

Александрович В. С., Войтович Л. В. Король Данило Романович. — Біла Церква, 2013.

Андріяшев А. Очерк истории Волынской земли до XIV столетия. — К., 1887.

Балушок В. Г. Українська етнічна спільнота. Етногенез, історія, етнічність. — Біла Церква, 2008.

Баумгартен Н. К родословию великих князей Владимирских. Мать Александра Невского // Летопись Историко-родословного общества в Москве. — Вып. 4 (16). — Москва, 1908. — С. 21–23.

Бережков Н. Г. Хронология русского летописания. — Москва, 1963.

Бузескул В. П. Князь торопецкий Мстислав Мстиславич // Журнал Министерства народного просвещения. — 1885. — Май. — С. 221–269; 1885. — Июнь. — С. 242–285; 1885. — Июль. — С. 188–220.

Бузескул В. П. О занятии Галича Мстиславом Удалым // Журнал Министерства народного просвещения. — 1881. — №3. — С. 86–92.

Войтович Л. В. Галич у міжнародному житті Європи XI – XIV століть. — Львів, 2015.

Войтович Л. В. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. — Біла Церква, 2006.

Войтович Л. В. Король Данило Романович: політик і полководець // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі. — Львів, 2008. — С.22–97.

Головко А. Б. Рейд туменов Джебе и Субедея в Восточную Европу 1222–1223 гг. в процессе формирования Монгольской империи и Рах Mongolica // Вестник Удмуртского университета. Серия история и филология. — 2016. — Т. 26, вып. 1. — С. 46–58.

Головко А. Б. Юго-Западная Русь в политике Венгрии в первой половине XIII века // Rossica antiqua. — Вып. 2. — Санкт-Петербург, 2010. — С. 113–139.

Головко О. Б. Галицький період діяльності князя Мстислава Мстиславича Удатного // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). — Вип. 7. — К., 2007. — С. 71–93.

Головко О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. — К., 2006.

Головко О. Б. Політика Королівства Угорщина щодо Південно-Західної Русі у першій половині XIII ст. // Міжнародні зв'язки України. Наукові пошуки і знахідки. — Вип. 15. — К., 2006. — С. 151–169.

Головко О. Б. Спішська угода 1214 р. угорського короля Андрія і краківського князя Лешка Бялого та її наслідки // Укра-

їна в Центрально-Східній Європі. — Вип. 12–13. — К., 2013. — С. 128–148.

Горский А. А. Русские земли в XIII–XIV веках. Пути политического развития. — Москва, 1996.

Горский А. А. Русь. От славянского расселения до Московского царства. — Москва, 2004.

Грицак П. Галицько-Волинська держава. — Нью-Йорк, 1958.

Грушевський М. С. Звичайна схема «русскої» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Грушевський М. С. Твори у 50 томах. — Т. 1. — Львів, 2002. — С. 75–82.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. — Т. 3. — У Львові, 1905.

Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Вип.3. — Львів, 1901. — С. 1–72.

Дашкевич Я. Українські землі в часах галицько-волинської державності // Пам'ять століть. — 2002. — № 5. — С. 3–21.

Домбровский Д. Вступление Мстислава Мстиславича в борьбу за Галич // Средневековая Русь.— Вып. 7. — Москва, 2012. — С.170–196.

Домбровский Д. Из исследований генеалогии смоленских Ростиславичей: была ли дочь Мстислава Мстиславича матерью Александра Невского? (возвращение к проблеме) // Древняя Русь. Вопросы медиевистики. — 2006. — № 2. — С. 21–30.

Домбровский Д. Мстиславичи на новгородском столе // Новгородский исторический сборник. — № 13 (23). — Санкт-Петербург, 2013. — С. 82–102.

Зубрицкий Д. История древнего Галичско-Русского княжества. — Т. 3. — Львов, 1855.

Карамзин Н. М. История государства Российского: в 12 томах. — Т. II–III. — Москва, 1991.

Костомаров Н. И. Князь Мстислав Удалой // Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. — Т. 1. — Москва, 1995. — С. 82–101.

Котляр М. Ф. Данило Галицький. Біографічний нарис. — К., 2002.

Котляр М. Ф. Коментар // Галицько-Волинський літопис. — К., 2002. — С. 157–359.

Котляр Н. Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волинской Руси IX–XIII вв. — К., 1985.

Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Вид. 2, виправ. — Львів, 1999.

Лимонов Ю. А. Владимиро-Суздальская Русь. — Ленинград, 1987.

Литвина А. Ф., Успенский Ф. Б. Выбор имени у русских князей в X — XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропоники. — Москва, 2006.

Майоров А. В. Галицко-Волинская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. — Санкт-Петербург, 2001.

Майоров А. В. Мстислав Удалой и Даниил Галицкий (Черты семейных отношений в практике политических союзов Древней Руси) // Вестник Удмуртского университета. — 2005. — № 7. История. — С. 25–38.

Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года. — К., 1885.

Паславський І. В. Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів. — Львів, 2009.

Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волинской Руси. — Москва, 1950.

Подвигина Н. А. Очерки социально-экономической и политической истории Новгорода Великого XII–XIII вв. — Москва, 1976.

Пузанов В. В. Послесловие // Эммаусский А. В. Мстислав Удалой. Из истории Древнерусского государства накануне монголо-татарского завоевания. — Киров, 1998. — С. 129–137.

Рабинович р. А. Призрачная Берладь // Stratum plus. — 1999. — №5. — С. 357–378.

Рапов О. М. Княжеские владения на Руси в X — первой половине XIII в. — Москва, 1977.

Соловьев С. М. Сочинения. — Кн. 1. История России с древнейших времен, т. 1–2. — Москва, 1988.

Татаро-монголы в Азии и Европе. Изд. 2, перераб. и дополн. — Москва, 1977.

Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. — К., 1970.

Толочко П. П. Русские летописи и летописцы. — Санкт-Петербург, 2003.

Томенчук Б. М. Галич і мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ. — Івано-Франківськ, 2016.

Феннел Д. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. — Москва, 1989.

Фроянов И. Я. Древняя Русь IX–XIII вв. Народные движения. Княжеская и вечевая власть. — Санкт-Петербург, 2012.

Харди Ї. Наследници Кијева између краљевске круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положају Галичке и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године. — Нови Сад, 2002.

Храпачевский Р. П. Военная держава Чингисхана. — Москва, 2005.

Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси от наивнейших времен до року 1453. — Львов, 1863.

Шушарин В. П. Свидетельства письменных памятников Королевства Венгрии об этническом составе населения Восточного Прикарпатья первой половины XIII века // История СССР. — 1978. — № 2. — С. 38–53.

Шушарин В. П., Складывание и оформление феодальных отношений. Раннефеодальная монархия (XI — середина XIII вв.) // История Венгрии. Под ред. Т. М. Исламова, А. И. Пушкаша, В. П. Шушарина. — Москва, 1971. — С. 114–150.

Эммаусский А. В. Мстислав Удалой. Из истории Древнерусского государства накануне монголо-татарского завоевания. — Киров, 1998.

Янин В.А. Новгородские посадники. — Москва, 1962.

Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217 – 1264. — Lublin, 2005.

Baumgarten N. Généalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X-e au XIII-e siècle. — Romae, 1927.

Dąbrowski D. Genealogia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). — Kraków, 2008.

Dąbrowski D. Daniel Romanowicz król Rusi (ok. 1201–1264). Biografia polityczna. — Kraków, 2013.

Dąbrowski D. Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich. — Poznań, Wrocław, 2002.

Droba L. Stosunki Leszka Bialego z Rusią i Węgrami // Sprawozdania Akademii Umiejętności. Wydział historyczno-filozoficzny. — T. XIII. — W Krakowie, 1881. — S. 361–429.

Holovko O. Halicki okres działalności księcia Mściśława Mściśławowicza Udałego // Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym. — Toruń, 2008. — №11. — S. 3–28.

Jusupović A. Elity ziemi halickiej i wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269). — Kraków, 2016.

Spinei V. The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from Tenth to Mid-Thirteenth Century. — Leiden, 2009.

Wilkievicz-Wawrzyńczykowa A. Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII–XIII w. // Atenium Wileńskie. — 1937. — R. XII. — № 3. — S. 3–33.

Włodarski B. Polityka ruska Leszka Bialego. — Lwów, 1925.

Włodarski B. Polska i Ruś: 1194 – 1340. — Warszawa, 1966.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. Владислав Петрович Бузескул (1858–1931 рр.) (С. 6)
2. Микола Іванович Костомаров (1817–1885 рр.) (С. 7).
3. Анатолій Васильович Еммауський (1898–1987 рр.) (С. 7)
4. Лаврентіївський літопис. Сучасне фото (С. 9)
5. Іпатіївський літопис. Сучасне фото (С. 10)
6. Святий Пантелеймон. Фреска з Софійського собору у Києві (С. 12)
7. Графіті з найбільш давньою датою на стіні церкви св. Пантелеймона. Фото автора, листопад 2016 р. (С. 13).
8. Церква св. Пантелеймона у селі Шевченкове Галицького р-ну Івано-Франківської обл. Сучасне фото (С. 14)
9. Волинська і Галицька землі в удільну добу. Карта Ю. І. Лози (С. 30)
10. Успенський собор у Володимирі-Волинському. Сучасне фото (С. 33)
11. Хотин. Фортеця на р. Дністер. Заснована в удільну добу. Фото К. Трелі, червень 2014 р. (С. 35).
12. Оборонний вал давнього Галича. Сучасне фото (С. 39)
13. Молоді князі Данило та Василько Романовичі. Скульптура Т. М. Бриж у Володимирі-Волинському. 1988 р. (С. 51).
14. Король Андрій II і королева Гертруда. Угорська середньовічна мініатюра (С. 59)
15. Ріка Дніпро біля м. Витичева. Фото автора, липень 2014 р. (С. 68).
16. Місто Торжок. Сучасне фото (С. 80)
17. Софійський собор у Новгороді. Сучасне фото (С. 85)
18. Печатка Ордену мечоносців (С. 87)
19. Зять Мстислава Мстиславича Ярослав Всеволодович. Фреска з церкви Спаса на Нередиці поблизу Новгороду. Близько 1246 р. (С. 91)

20. Фундамент Успенського собору в Галичі. Фото Ю. В. Лукомського (С. 93)
21. Спільська фортеця. Сучасне фото (С. 95)
22. Липицька битва. Літописна мініатюра. В центрі композиції на коні з мечем зображено князя Мстислава Мстиславича (С. 106)
23. Князівський шолом. Знайдено на місці битви на р. Липиці 21 квітня 1216 р. (С. 107)
24. Король Галіції Коломан. Сучасна скульптура у м. Гьодьолльо (Угорщина) (С. 110)
25. Бакота, місце, де була столиця Пониззя. Фото автора, червень 2014 р. (С. 129)
26. Шолом знатного половецького воїна. Матеріали археологічних досліджень (С. 134)
27. Печатка угорського короля Андрія II (С. 137)
28. Чингізхан. Китайська середньовічна мініатюра (С. 146)
29. Дніпровські пороги. Фото ХІХ ст. (С. 147)
30. Половецький воїн. Фрагмент скульптури. Краєзнавчий музей села Трипілля (Київська обл.). Фотографія автора, липень 2014 р. (С. 149)
31. Монгольський полководець Субедей-баатур. Китайська середньовічна мініатюра (С. 151)
32. Річка Кальміус, за однією з версій літописна Калка. Сучасне фото (С. 152)
33. План Галича початку ХІІІ ст. Реконструкція Ю. В. Лукомського (С. 166)
34. Крем'янець. Руїни середньовічної фортеці. Сучасне фото (С. 172)
35. Хрестовоздвиженська церква в Києві. На її місці стояв однойменний храм, де, вірогідно, було поховано князя Мстислава Мстиславича. Сучасне фото (С. 182)

На обкладинці – Липицька битва. Мініатюра. Лицьовий літописний звід ХVІ ст. Лаптевський том. Санкт-Петербург, Російська національна бібліотека.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК¹

А. Автори історичних творів.

- А**
- Абрамович Д. 191
- ад-Дін, Рашид 74, 140, 156, 227, 229, 230, 233, 245
- Александров Д. М. (Александров Д. Н.) 197, 215
- Александрович В. С. 24, 189, 203, 204, 206, 208, 214, 224, 237, 240, 245
- Алексєєв Л. В. (Алексеев Л. В.) 208, 213
- Андріяшев О. М. (Андрияшев А. М.) 7, 119, 125, 127, 128, 165, 188, 193, 215, 222-224, 236, 245
- Аннінський С. А. (Аннинский С. А.) 229, 244
- аль-Асир 140, 156, 158, 161
- Ауліх В. В. (Аулих В. В.) 191
- Б**
- Бабенко Р. В. 235
- Балушок В. Г. 24, 37, 200, 245
- Баран В. Д. 191, 192
- Бартніцький М. (Bartnicki M.) 19, 98, 165, 188, 193, 194, 215, 231, 238, 250
- Бартольд В. В. 230
- Баумгартен М. (Баумгартен Н., Baumgarten M.) 64, 106, 208, 217, 223, 230, 236, 239, 246, 250
- Бенедикт Поляк 140
- Бережков М. Г. (Бережков Н. Г.) 79, 84, 90, 98, 99, 111, 211-213, 216, 224, 225, 246
- Біскуп М. (Biskup M.) 226, 235
- Бодрухін В. М. (Бодрухин В. Н.) 197
- Брайчевський М. Ю. 27, 196
- Бретшнейдер Е. (Bretschneider E.) 190, 227, 229, 233, 245
- Бубенок О. Б. 24, 221, 230
- Бузескул В. П. 5, 98, 123, 181, 187, 215, 223, 225, 240, 246, 251
- Буланин Д. М. (Буланин Д. М.) 228
- В**
- Ван Клеве Т. (Van Kleve T.) 218, 219
- Васильєвський В. Г. (Васильевский В. Г.) 73, 210
- Венцель Г. (Wenzel G.) 216
- Вернадський Г. В. (Вернадский Г. В.) 29, 198
- Вилькевич-Вавжиньчкова А. (Wilkiewicz-Wawrzyńczykowa A.) 122, 223, 250
- Вілкул Т. Л. (Вилкул Т. Л.) 185, 207, 241
- Винокур І. С. 221
- Вінцентій Кадлубек (Vincentius) 53, 204, 205

¹ В покажчиках не визначені слова «князь Мстислав Мстиславич «Удатний», «Русь», оскільки вони зустрічаються майже в усьому тексті книги. Для розуміння географічної номенклатури використані наступні дефініції і їх скорочення: замок – з., країна – кр., місто – м., ріка – р., село – с., урочище – у., фортеця – ф.

Віттенбах В. (Wittenbach W.) 239
Влодарський Б. (Włodarski B.) 7, 98,
138, 188, 214, 215, 217, 218, 226,
250
Возний І. П. 224
Войтович Л. В. 7, 20, 24, 52, 64, 117,
119, 124, 188, 189, 194, 196,
202–205, 209, 211, 212, 214,
215, 217, 218, 221, 223, 224, 239,
240, 245, 246
Вольф О. (Wolff O.) 233
Волощук М. М. 24, 188, 207, 214,
219, 238
Вуйцик В. 190, 192

Г

Генріх Латвійський (Heinrich von
Lettland) 11, 85, 98, 109, 140,
190, 218, 227, 244
Генсьорський А. І. 37, 200
Гімаді Х. Г. (Гимади Х. Г.) 161, 235
Гнатюк В. М. 39, 201
Головко О. Б. (Головко А. Б.)
189, 193–195, 201–209, 214, 216,
217, 221, 222, 224, 227, 238, 241,
246
Голубовський П. В.
(Голубовский П. В.) 106, 215, 217
Горбенко С. О. 64, 208
Горін А. Г. (Горин А. Г.) 195
Горішний П. М. 221
Горовенко А. В. 205
Горський А. А. (Горский А. А.)
24, 27, 83, 96, 169, 185, 196, 200,
201, 206, 211, 213, 214, 220, 237,
241, 246
Греков Б. Д. 149, 230
Грицак П. 57, 188, 246
Гродецький Р. (Grodecki R.) 225

Грушевський М. С. 6, 7, 17, 39, 52,
55, 125, 131, 167–169, 171, 172,
175, 176, 181, 188, 193, 200, 202,
205, 206, 210, 215, 224, 226,
236–240, 246
Гумільов Л. М. (Гумилев Л. Н.)
19, 145, 194, 204, 229
Гуслистый К. Г. 199

Д

Дашкевич Н. П. 98, 215
Дашкевич Я. Р. 27, 196, 199, 246
Дворецький І. Х. 239
Дворніченко А. Ю.
(Дворниченко А. Ю.) 203
Джеджора О. В. 191
Джувейні, Ала-ад-дін Ата-мелік
140
Димнік М. (Dimnik M.) 169, 237
Длугош Я. (Długosz Jan) 133, 181,
225, 241, 245
Довженко В. Й. 28, 197
Домбровський Д. (Dąbrowski D.)
7, 18, 24, 64, 65, 98, 107, 110,
112, 121, 164, 169, 185, 188, 189,
194, 208, 209, 215, 217–219,
222, 226, 237, 239–241
Домбровський І. (Dąbrowski I.)
225, 246, 250
Дроба Л. (Droba L.) 58, 206, 207, 250

Е

Еммауський А. В. (Еммауский А. В.)
6, 20, 63, 66, 86, 98, 178, 187, 190,
208, 209, 211, 212, 215, 250, 251

Є

Єремеев П. В. 145, 229, 230
Єфіменко О. Є. (Ефименко А. Е.)
21, 195

Ж

Ждан М. 232
Жданов А. О. (Жданов А. А.) 195

З

Захоровський С. (Zachorowski S.)
225
Зубрицький Д. (Зубрицкий Д.) 5,
7, 16, 57, 98, 125, 167, 177, 187,
193, 206, 215, 223–225, 237–
239, 247, 259

І

Івакін Г. Ю. 196, 235
Іванов П. А. (Иванов П. А.) 201
Іоаннісян О. М. (Иоаннисян О. М.)
192
Ісаєвич Я. Д. (Исаевич Я. Д.) 27, 37,
195, 199, 200

К

Кадеєв В. І. (Кадеев В. И.) 187
Калуцька Л. П. (Калуцкая Л. П.)
187
Карамзін М. М. (Карамзин Н. М.)
5, 7, 16, 38, 88, 177, 187, 193,
204, 213, 215, 240, 247
Каргалов В. В. 229
Карпіні Джованні П'яно де
(Carpine Giovanni da Pian del)
158, 234
Карпов О. Ю. (Карпов А. Ю.) 189
Касаш А. 219
Кичанов А. А. (Кычанов А. А.)
170, 229
Кізілов Ю. А. (Кизилов Ю. А.)
27, 196
Кірпічніков О. М.
(Кирпичников А. Н.) 27, 196

Кіров С. М. (Киров С. М.) 195
Клеванов О. С. (Клеванов А. С.) 215
Князькій І. О. (Князький И. О.)
220, 222
Коваленко В. П. 27, 197, 203, 204
Козін С. А. (Козин С. А.) 229, 244
Коновалова І. Г. (Коновалова И. Г.)
220
Конопленко А. А. 213
Константін Багрянородний
(Константин Багрянородный)
66, 209
Копилов С. А. 24
Кордуба М. М. 52, 201, 204
Корінний М. М. (Коринный Н. Н.)
222
Корнієнко В. В. 191, 192
Королук В. Д. 199
Корсаков Д. С. 17, 193
Костомаров М. І.
(Костомаров Н. И.) 5, 98, 187,
193, 215, 232, 238, 247, 251
Котляр М. Ф. (Котляр Н. Ф.) 7, 10,
18, 21, 36, 52, 57, 88, 114, 120,
122, 123–125, 132, 155, 178,
188, 193–195, 198, 199, 201, 202,
204–207, 213, 220, 222–226,
232, 237, 239, 240, 248
Крип'якевич І. П. 7, 122, 188, 205,
222, 223, 248
Кудряшов К. В. 231
Куза А. А. 201, 209
Кучкін В. А. (Кучкин В. А.) 27, 107,
197, 211, 218

Л

Лиман С. І. 24
Литвина Г. Ф. (Литвина А. Ф.)
64, 208, 218, 248
Лімонов Ю. О. (Лимонов Ю. А.) 86,
212, 217, 248

Літаврін Г. Г. (Литаврин Г. Г.) 199
Ліхачьов Д. С. (Лихачев Д. С.)
65, 208
Ліхачьова О. П. (Лихачева О. П.)
219, 224
Ловмянський Г. (Lowmiański H.)
36, 200
Лукомський Ю. В. 24, 93, 166, 252
Лябуда Г. (Labuda G.) 226, 235
Ляска В. М. 191
Ляскоронський В. Г.
(Ляскоронский В. Г.) 232

М

Мавродін В. В. (Мавродин В. В.)
37, 151, 231
Мазур О.К. 52, 204
Майоров О. В. (Майоров А. В.)
7, 18, 52, 64, 171, 174, 188, 193,
194, 203, 208, 224, 238–240, 248
Максимов Е. В. 231
Маркс К. (Marx K.) 26, 195
Матвеева А. В. (Матвеева А. В.) 187
Матвій Паризький 142
Матузова В.І. (Матузова В. И.) 228,
244
Махновець Л. Є. 64, 208, 219, 238,
239
Мельничук О. Л. 192
Міклошич Ф. (Miklosich F.) 205
Молчановський Н. В. (Молчанов-
ский Н. В.) 178, 240, 248
Монгайт О. Л. (Монгайт А. Л.) 212
Мохов М. А. (Мохов Н. А.) 221
Моця О. П. 220
Мудеревич В. І. 219
Мухамедова Р. Г. 228

Н

Нагірний В. М. (Nagirnyj W. M.)
139, 169, 215, 226, 238

Назаренко О. В. (Назаренко А. В.)
28, 192, 198
Назаров В. Д. 86, 212
Нарушевич А. (Naruszewicz A.)
204
Насонов А. М. (Насонов А. Н.) 27,
195, 215, 245
Нерознак В. П. 231

О

Орлов С. А. 189

П

Павленко С. О. 189
Павленко Ю. В. 199
Пакуль М. М. (Пакуль Н. М.) 187
Пал Т. 219
Палаузов С. М. (Палаузов С. Н.)
189
Панишко С. Д. 120, 222
Параска П. Ф. 236
Паславський І. В. 228, 248
Пастернак Я. 191
Пашуто В. Т. 18, 28, 34, 49, 52, 86,
99, 113, 151, 167, 173, 175, 188,
189, 194, 199, 200, 202–204, 212,
213, 216, 219–221, 223, 226,
228, 231, 235, 237–240, 248
Пеленський Й. (Pelenski J.)
12, 191–193, 197
Перхавко В. Б. 220
Петегирич В. М. 24
Петрашенко В. В. 231
Петров М. Б. 221
Петрушевський І. П.
(Петрушевский И.П.) 228
Плетньова С. О. (Плетнева С. А.)
230
Подвигіна Н. Л. (Подвигина Н. Л.)
201, 214, 248
Полонська-Василенко Н. 203

Польовий М. О. (Полевой Н. А.)
16, 123, 193, 223
Пресняков О. Є. (Пресняков А. Е.)
38, 200
Присьолоков М. Д.
(Приселков М. Д.) 234
Пришляк В. В. 24
Пузанов В. В. 20, 24, 193, 194, 248
Пятнов А. П. 213

Р

Рабинович Р. А. (Рабинович Р. А.)
117, 220, 221, 249
Рапов О. М. 27, 197, 218, 249
Раппопорт П. О. (Раппопорт П. А.)
190
Расовський Д. (Расовский Д.)
73, 210
Рыбаков Б. О. (Рыбаков Б. А.)
27, 28, 36, 189, 195, 198, 200,
234
Рождественська Т. В.
(Рождественская Т. В.) 192
Рогерій (Rogerius) 225
Рокаї Т. (Рокай Т.) 219
Романов В. К. 141, 190, 228, 239
Русина О. В. 196
Рюс Х. (Rüß H.) 29, 198

С

Сахаров А. М. (Сахаров А. Н.) 189
Свердлов М. Б. 190
Свідерський Ю. Ю. 219
Сєдов В. В. (Седов В. В.) 199, 202
Сіцінський Ю. 221
Соловійов С. М. (Соловьев С. М.) 5,
16, 98, 185–187, 193, 202, 241,
249
Спіней В. (Spinei V.) 226, 235, 250

Ставіський В. І. 228
Сталін Й. В. (Сталин И. В.) 195
Степанков В. С. 24
Стрижак О. С. 210
Струве П. Б. 29, 198

Т

Татищев В. М. (Татищев В. Н.)
121, 202, 222, 234, 235
Тейнер А. (Theiner A.) 190, 205
Тизенгаузен В. Г. 210, 227, 233–
235, 245
Тихоміров М. М. (Тихомиров М. Н.)
221
Толочко О. П. (Толочко А. П.)
28, 198, 249
Толочко П. П. 11, 28, 41, 190, 198,
201, 209
Томашівський С. 18, 194, 201
Томенчук Б. М. 15, 24, 192, 193,
249

У

Успенський Ф. Б. (Успенский Ф. Б.)
64, 208, 218, 249

Ф

Федака С. Д. 197
Фейер Г. (Fejer G.) 219, 238, 245
Феннел Дж. (Fennell J.) 7, 64, 83,
132, 154, 164, 188, 190, 211, 225,
228, 230, 232, 249
Флорія Б. М. (Флорія Б. Н.) 199
Фома Спайтський 140, 161
Фрізман Г. В. (Фризман Г. В.) 187
Фроянов І. Я. (Фроянов И. Я.)
51, 84, 100, 103, 120, 198, 203,
211, 212, 216, 217, 222, 233, 235,
249

Х

- Халіков А. Х. (Халиков А. Х.) 228
 Харді Дж. (Харди Ї.) 7, 20, 24, 124, 188, 194, 202, 203, 214, 223, 224, 249
 Хісамудінова Г. М. (Хисамудінова Г. М.) 228
 Холлі К. (Holly K.) 214, 238
 Храпачевський Р. П. (Храпачевский Р. П.) 152, 229–231, 249
 Хрустальов Д. Г. (Хрусталеv Д. Г.) 21, 86, 194, 213
 Хуньяді З. (Hunyady Z.) 226, 235

Ц

- Циб С. В. (Цыб С. В.) 228
 Циммерманн Х. (Zimmermann H.) 226, 235

Ч

- Черепнін А. В. (Черепнин А. В.) 28, 36, 146, 154, 197, 200, 212, 230–232, 235
 Черє З. (Ђере З.) 219
 Черкас Б. В. 232
 Чоловський О. 191

Ш

- Шабага А. В. 215, 237
 Шараневич І. 7, 17, 165, 168, 187, 193, 215, 225, 236, 237, 249
 Шахматов О. О. (Шахматов А. А.) 39, 219
 Шевченко Т. Г. 5
 Шевченко Ф. П. 37, 200
 Шушарін В. П. (Шушарин В. П.) 59, 73, 206, 210, 226, 249

Щ

- Щавелева Н. І. (Щавелева Н. И.) 225
 Щербатов М. М. 234

Ю

- Юсупович А. (Jusupović A.) 24, 134, 219, 220, 225, 231, 240, 250

Я

- Якубовський О. Ю. (Якубовский А. Ю.) 230
 Янін В. А. (Янин В. А.) 83, 84, 107, 108, 212, 218, 250
 Яновський А. М. (Яновский А. М.) 189

Б. Головні історичні постаті**А**

- Агафія Святославна**, жінка мазовецького князя Конрада 132
Альберт Буксгевден, ризький архієпископ початку XIII ст. 212
Анастасія Всеволодівна, жінка князя Ростислава Рюриковича 71
Андрій II, угорський король першої третини XIII ст. 6, 11, 58–60, 70, 94, 101, 108, 110, 111, 114, 115, 122, 125, 126, 135–138, 161, 162, 170–173, 216–218, 243, 251, 252
Андрій, угорський королевич, син Андрія II 69, 135, 137, 169–171, 175, 177, 243
Андрій Юрійович «Боголюбський», суздальський князь другої половини XII ст. 8, 42, 52
Андронік, брат імператора Михаїла Комніна 117
Анна, жінка князя другої половини XII – початку XIII ст. Рюрика Ростиславича 75
Анна Мстиславна, дочка князя Мстислава Мстиславича «Удатного» 69, 114, 121–123
Анна-Марія, дочка угорського короля Андрія II 112
Антоній, новгородський архієпископ, перемишльський єпископ першої половини XIII ст., він же Добриня Ядрейкович 84, 127, 170
Аскольд, київський князь середини IX ст. 57
Б
Бастий, воловецький хан першої половини XIII ст. 148, 153

- Бату**, монгольський хан середини XIII ст. 74, 143, 144
Бела III, угорський король другої половини XII ст. 55, 67
Бела IV, угорський король середини XIII ст. 112, 161, 171, 172
Бенедикт Лисий, угорський воєначальник першої половини XIII ст. 100, 113
Боемунд IV, антіохійський герцог першої половини XIII ст. 111
Болеслав III «Криворотий», польський князь першої третини XII ст. 47
Борис Коріатович, подільський князь другої половини XIV ст. 119
Борц, воловецький хан першої половини XIII ст. 162
Бриж Т. М., львівський скульптор XX ст. 51, 252
Булгаков М. А., письменник XX ст. 182
Бурі, брат хана Бату 74
Бучек, брат хана Бату 74

В

- Василій Мстиславич**, син князя Мстислава Мстиславича «Удатного» 69, 108, 109, 113
Василій Володимирович, син галицького князя Володимира Ярославича 55, 56
Василько Гаврилович, воєвода князя Данила Романовича 159
Василько Константинович, син суздальського князя Константина Всеволодовича 148, 234

Василько Романович, син князя Романа Мстиславича 8, 40, 62, 89, 120, 124, 125, 132, 138, 139, 163, 165, 173, 203, 251

Василько Ростиславич, теребовльський князь кінця XI – першої чверті XII ст. 46, 47, 116, 191

Василько Юрійович, син князя Юрія Володимировича «Довгорукого» 117

Василько-Дмитро Мстиславич, син чернігівського князя Мстислава Святославича 155

Владислав Кормильчич, галицький боярин першої половини XIII ст. 53, 57, 58, 219

Володар Ростиславич, перемиський князь кінця XI – першої чверті XII ст. 46, 47, 191

Володимир Володимирович, син галицького князя Володимира Ярославича 55, 56

Володимир Всеволодович «Мономах», князь кінця XI – першої чверті XII ст. 8, 13, 26, 44, 47, 61, 62, 65, 74, 76

Володимир Глібович, переяславський князь другої половини XII ст. 119

Володимир Ігоревич, галицький князь початку XIII ст. 51, 97, 169

Володимир Мстиславич, князь другої половини XII ст. 76

Володимир Мстиславич, брат Мстислава Мстиславича «Удатного» 83, 104, 106

Володимир Рюрикович, київський князь першої половини XIII ст. 77, 88, 89, 102, 104, 106, 113, 167, 180

Володимир Святославич, київський князь кінця X – початку XI ст. 29, 43, 45, 46, 208

Володимир Ярославич, син київського князя Ярослава Володимировича «Мудрого» 46

Володимир Ярославич, син галицького князя Ярослава Володимировича «Осмомисла» 47, 48, 55, 56, 71, 72, 96, 242

Володимирко Володаревич, галицький князь середини XII ст. 8, 15, 47, 53, 116, 120, 121, 191

Всеволод Мстиславич, син київського князя XIII с. Мстислава Романовича 104

Всеволод Ольгович, київський князь другої чверті XII ст. 8, 45, 191

Всеволод Святославич «Чермний», чернігівський князь першої третини XIII ст. 52, 78, 79, 87–90, 93, 242

Всеволод Юрійович «Велике Гніздо», суздальський князь кінця XII – початку XIII ст. 8, 42, 70–72, 75, 77, 79–83, 88, 102, 103, 107, 184, 209, 210, 242

Всеволод Ярославич, син князя Ярослава Володимировича «Мудрого» 44, 46

Всеслав Брючиславич, полоцький князь середини XI ст. 40

Г

Гаврило Іворович, галицький боярин першої половини XIII ст. 129

Гарен де Монтегю, великий магістр Ордену госпітальєрів першої половини XIII ст. 111

Герман, лельський єпископ початку XIII ст. 212

Герман фон Зальца, великий магістр Тевтонського ордену першої половини XIII ст. 111

Гі де Лузіньян, кіпрський король першої половини XIII ст. 111

Гійом Шартський, великий магістр Ордену тамплієрів першої половини XIII ст. 111

Гіта, жінка Володимира Всеволодовича «Мономаха» 13

Гліб Васильович, галицький боярин першої половини XIII ст. 29

Гліб Зеремійович, галицький боярин першої половини XIII ст. 179, 180

Гліб Ростиславич, рязанський князь другої половини XII ст. 64

Гліб Святославич, чернігівський князь першої половини XIII ст. 169

Гліб Судилович, галицький боярин першої половини XIII ст. 128

Гонорій III, римський папа першої третини XIII ст. 11, 55, 111, 137, 170

Гюнтер VIII Кефенбурзький, германський граф середини XIII ст. 126

Д

Давид Ростиславич, смоленський князь другої половини XII ст. 69, 70

Данило Кобякович, половецький хан першої половини XIII ст. 146

Данило Романович, князь першої половини і середини XIII ст.

7, 8, 10, 11, 16, 18, 20, 28, 40, 51, 59, 62, 69, 89, 100, 109, 112, 114, 119–126, 128, 130, 132, 134–136, 138, 139, 141, 142, 153, 159, 163–165, 173–181, 186, 203, 236, 243, 251

Дем'ян, воєвода князя Данила Романовича 10, 123, 134, 179, 180

Держикрай Володиславич, воєвода Мстислава Мстиславича «Удатного» 151

Джелал ад-Дін Менгуберді, шах Хорезму першої третини XIII ст. 145

Джебе, монгольський воєначальник першої третини XIII ст. 10, 12, 144, 151, 152, 160, 161, 234

Джучі, син Чингізхана 145

Діонісій, палатін угорського короля Бели IV 172

Дір, київський князь середини IX ст. 57

Дмитро, воєвода Мстислава Мстиславича «Удатного» 128

Дмитро Мирошкинич, новгородський посадник першої третини XIII ст. 79, 80

Дмитро Якунич, новгородський посадник першої третини XIII ст. 83, 84

Добринін, дружинник Мстислава Мстиславича «Удатного» 133

Добриня Ядрейкович, новгородський посол початку XIII ст., пізніше новгородський архієпископ Антоній 84

Ж

Жан (Іоанн) Брієннський, єрусалимський король першої чверті XIII ст. 111

Жирослав, галицький боярин першої третини XIII ст. 133, 168, 169, 175, 243

З

Земовит, польський князь середини XIII ст. 124

І

Іван III, московський цар другої половини XV ст. 34

Іван IV «Грозний», московський цар другої половини XVI ст. 34

Іван Асень I, болгарський цар кінця XII ст. 57

Іван Асень II, болгарський цар початку XIII ст. 111, 112

Іван Василькович, галицький князь першої половини XII ст. 191

Іван Всеволодович, суздальський князь початку XIII ст. 103

Ігор Глібович, рязанський князь початку XIII ст. 90, 107

Іван Ростиславич «Берладник», галицький князь середини XII ст. 53, 116, 117, 121

Ігор Святославич, новгород-сіверський князь другої половини XII ст. 51

Ізабела, дочка царя Кілікійської Вірменії Левона II 111

Ізяслав Інгварович, луцький князь першої третини XIII ст. 153

Ізяслав, в літописі названий «Иногогородским», насправді, вірогідно, один з чернігівських удільних князів першої чверті XIII ст. 155

Ізяслав Мстиславич, князь першої половини XIII ст. 13, 14, 44, 169, 175

Ізяслав Ярославич, київський князь XI ст. 44, 46

Інандж-хан, хорезмійський полководець першої половини XIII ст. 145

Інгвар Ярославич, князь першої третини XIII ст. 79, 88, 89, 114, 207

Інокентій III, римський папа кінця XII – початку XIII ст. 60, 101, 216, 217

Іраклій Данилович, син князя Данила Романовича 124

К

Кадан, брат монгольського хана Бату 74

Кальман (Коломан) Книжник, угорський король кінця XI ст. 168

Климент Смолятич, київський митрополит середини XII ст. 13

Коломан, угорський королевич, король Галіції першої половини XIII ст. 58, 94, 110, 113, 130, 133, 135–137, 139, 252

Конрад, мазовецький князь першої половини XIII ст. 124, 132

Константин Всеволодович, суздальський князь першої половини XIII ст. 81, 102–106, 184

Константин Давидович, руський князь першої половини XIII ст. 88

Константин Коріатович, подільський князь середини XIV ст. 119

Котян Сутоєвич, половецький хан першої половини XIII ст. 19, 69, 130, 146–149, 153, 164, 167, 181

Котлянівна, невідома на ім'я жінка Мстислава Мстиславича «Удатного» 69, 108, 113

Л

Ларіон, новгородський сотський першої половини XIII ст. 105

Лев Данилович, син князя Данила Романовича 124

Левон II, цар першої половини XIII ст. Кілікійської Вірменії 111

Леопольд VI, австрійський герцог першої третини XIII ст. 110, 111

Лешко «Білий», польський князь першої третини XIII ст. 58–60, 65, 94, 100, 108–110, 112, 113, 125, 126, 132, 135, 136, 138, 139, 165, 171, 173, 174, 216, 236

М

Максиміан, римський імператор кінця III – початку IV ст. 13

Мануїл Комнін, візантійський імператор середини XII ст. 117

Марія, дочка нікейського імператора Феодора I Ласкаріса 112

Марія Мстиславівна, дочка Мстислава Мстиславича «Удатного» 69, 135, 137, 138, 242

Мартиніш, угорський воєначальник першої третини XIII ст. 173

Меленський А. І., київський архітектор початку XIX ст. 181

Миколай, угорський абат першої третини XIII ст. 55

Мирослав, воєвода Мстислава Мстиславича «Удатного» 128

Митрофан, новгородський архієпископ першої третини XIII ст. 84

Михайло Всеволодович, чернігівський князь другої чверті XIII ст. 8, 97, 165, 180

Михалко Глібович, воєвода Мстислава Мстиславича «Удатного» 128

Мстислав Володимирович, руський князь першої третини XI ст. 208

Мстислав Володимирович «Великий», син Володимира Всеволодовича «Мономаха» 26, 61, 76

Мстислав Давидович, князь першої половини XIII ст. 88

Мстислав Данилович, син князя Данила Романовича 124

Мстислав Ізяславич, руський князь середини XII ст. 44, 61, 65

Мстислав Романович, київський князь першої чверті XIII ст. 9, 10, 78, 87–90, 102, 104, 141, 148, 149, 154–156, 159, 164, 165, 169, 233

Мстислав Ростиславич «Хоробрий», батько Мстислава Мстиславича «Удатного» 60, 63, 66, 78, 81, 109

Мстислав Святославич, чернігівський князь першої чверті XIII ст. 148, 149, 154–156, 159, 165

Мстислав, у літописі названий «Яневским», чітко з'ясувати походження цього князя складно 155

Мстислав Ярославич «Німий», луцький князь першої третини XIII ст. 114, 124, 158, 160, 207

Н

Ногай, монгольський полководець другої половини XIII ст. 118

Никифор, київський митрополит другої половини XII ст. 50

О

Олег, київський князь межі IX–X ст. 151

Олег Святославич, князь XI–XII ст., засновник династії чернігівських князів 44

Олександр Всеволодович, волинський князь першої половини XIII ст. 114, 124, 128, 130, 132, 138, 139, 165, 167, 207, 236, 242

Олександр Коріатович, подільський князь другої половини XIV ст. 119

Олександр Ярославич «Невський», князь середини XIII ст. 8, 107, 126

Олена-Марія Мстиславівна, дочка Мстислава Мстиславича «Удатного» 69

Ольгерд, литовський князь середини XIV ст. 119

Отгон Меранський, германський герцог першої третини XIII ст. 110

П

Пакослав, краківський і сандомирський воєвода першої половини XIII ст. 58, 65, 94, 171

Пантелеймон (Пантелеон), християнський святий другої половини III ст. 12–15

Перенежко, галицький боярин першої половини XIII ст. 129

Переяслава Данилівна, дочка князя Данила Романовича 124

Петро, руський архієпископ першої половини XIII ст. 142

Петро Асень, болгарський цар кінця XII ст. 57

Пилип, галицький боярин першої половини XIII ст. 168

Плоскиня, ватажок бродників першої третини XIII ст. 233

Предслава Рюриківна, перша жінка князя Романа Мстиславича 71, 75, 142

Р

Роман Данилович, син князя Данила Романовича 124

Роман Ігоревич, галицький князь початку XIII ст. 31, 97

Роман Мстиславич, волинський, згодом галицько-волинський князь другої половини XII – початку XIII ст. 8, 14, 40, 45, 48, 51, 52, 63, 65, 70–72, 75–77, 79, 90, 92, 96, 97, 120, 142, 165, 181

Роман Ростиславич, князь другої половини XII ст. 61, 169

Романова, невідома на ім'я друга жінка Романа Мстиславича 51, 62, 142, 203

Ростислав Володимирович, князь другої половини XI ст. 202

Ростислав Володимирович, князь другої половини XII ст. 46, 76

Ростислав Михайлович, чернігівський і галицький князь середини XIII ст. 8, 97, 165

Ростислав Мстиславич, київський князь середини XII ст. 45, 60, 61

Ростислав Рюрикович, син князя другої половини XII – початку XIII ст. Рюрика Ростиславича 68, 70, 71, 75, 77–79, 242

Ростислав Святополкович, пінський князь першої половини XIII ст. 177, 180

Ростислава Мстиславна, дочка Мстислава Мстиславича «Удатного» 69, 90, 106, 242

Рюрик Ростиславич, князь останньої третини XI ст. 46, 68, 69

Рюрик Ростиславич, князь останньої третини XII – початку XIII ст. 50, 52, 61, 62, 70, 71, 73, 76–79, 81, 82, 87, 93, 165, 209, 210, 242

С

Святополк Ізяславич, київський князь межі XI–XII ст. 73

Святослав Володимирович, руський князь другої половини XII ст. 76

Святослав Всеволодович, київський князь другої половини XII ст. 50, 67

Святослав Всеволодович, син Всеволода Юрійовича «Велике Гніздо» 80, 83, 85, 103, 104

Святослав Ігоревич, київський князь другої половини X ст. 8, 115

Святослав Ігоревич, галицький князь початку XIII ст. 51, 62, 97, 132

Святослав Інгваревич, шумський князь першої чверті XIII ст. 153, 155

Святослав Ольгович, чернігівський князь другої половини XII ст. 62

Святослав Ярославич, син київського князя Ярослава Володимировича «Мудрого» 44, 46

Сдеслав Жирславич, воєвода Мстислава Мстиславича «Удатного» 65

Семьонко (Семеон) «Чермний», галицький боярин першої половини XIII ст. 170, 171

Семьон Олюєвич, воєвода князя Данила Романовича 159

Соломія, польська княжна, жінка короля Галіції Коломана 58, 113

Софія Данилівна, дочка князя Данила Романовича 125

Станімір Дернович, новгородський боярин першої третини XIII ст. 108

Субедей «Одноокий», монгольський воєначальник першої половини XIII ст. 10, 12, 144, 145, 151, 152, 156, 160, 161, 234, 252

Судислав, галицький боярин першої половини XIII ст. 100, 112–115, 126, 128, 130, 131, 134, 168, 174–177, 180, 219

Т

Твердислав Михалкович, новгородський посажник першої третини XIII ст. 80, 83, 84, 108

Теодоріх, домініканський монах першої половини XIII ст. 162

Тимофій, духовник Мстислава Мстиславича «Удатного» 11, 168

Тогучар, монгольський воєначальник першої чверті XIII ст. 145

Треля К., польський археолог початку XXI ст. 35

Ф

Федір Коріатович, подільський князь другої половини XIV ст. 119

Феодор I Ласкаріс, нікейський імператор першої чверті XIII ст. 111

Феодосія Ігоревна, дочка рязанського князя Ігоря Глібовича 90, 107

Фільней, угорський воєначальник першої половини XIII ст. 114, 127, 130, 131, 133, 135, 139

Фома Ратиборич, боярин князя Володимира Всеволодовича «Мономаха» 116

Х

Хаджибей, татарський емір першої половини XIV ст. 119

Ч

Чингізхан, володар Монгольської імперії першої третини XIII ст. 143–146, 151, 235, 252

Ш

Шварн Данилович, син князя Данила Романовича 124

Ю

Юрій, галицький воєвода першої половини XIII ст. 171

Юрій Ярополкович, несвизький князь першої чверті XIII ст. 155

Юрій Володимирович «Довгорукий», суздальський і київський князь середини XII ст. 8, 42, 117

Юрій Всеволодович, син князя Всеволода Юрійовича «Велике Гніздо» 82, 102–107, 145, 148, 149, 234

Юрій Домамерич, воєвода Мстислава Мстиславича «Удатного» 151, 159

Юрій Іванкович, новгородський посадник першої третини XIII ст. 84, 108

Юрій Кончакович, половецький хан першої чверті XIII ст. 90, 145

Юрій Коріатович, подільський князь другої половини XIV ст. 119

Я

Ярополк Ізяславич, руський князь другої половини XI ст. 44, 62, 74

Ярослав Володимирович «Мудрий», київський князь першої половини XI ст. 8, 25, 29, 44, 66, 202

Ярослав Володимирович «Осомисл», галицький князь другої половини XII ст. 8, 15, 20, 47, 48, 53, 54, 61, 63, 64, 120, 121

Ярослав Всеволодович, син князя Всеволода Юрійовича «Велике Гніздо» 69, 76, 82, 90, 93, 103–107, 113, 214, 242, 251

Ярослав Ізяславич, волинський і київський князь другої половини XII ст. 44, 62

Ярослав Інгваревич, східноволинський князь першої третини XIII ст. 179

Ярослав Святополкович, син князя Святополка Ізяславича 44

Ярослав-Іван Володимирович, руський князь другої половини XII ст. 76

Ярун, воєвода князя Мстислава Мстиславича 127, 149, 53

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Азія 143

Азія Мала 73

Азія Середня 142, 143, 145

Азія Центральна 140, 143

Азовське море 25

Англія 56, 96

Асут, кр. 145

Афганістан 145, 151

Аях, р. 145

Б

Баджигіт, кр. 145

Бакота, м. 56, 118, 129, 163, 205, 252

Балкани 73

Балтійське море 25

Бейсан, ф. 111

Белз, Белзька земля 43, 139, 167

Берестя, м. 43, 125, 126, 179

Берладь, Берладська земля 115, 117, 118, 120

Біла Церква 74

Білгород, м. 60, 66, 78

Біле море 25

Білака, р. 117

Близький Схід 111, 114

Богуслав, м. 70

Болар, кр. 145

Болгарія, Болгарське царство 48, 57, 111, 116, 117

Буг Західний 25, 43, 45, 119, 120, 126, 173, 174, 201

Буг Південний 201

Буда, м. 60, 125

Буковина Північна 45

В

Варболе, з. 85

Варязький острів 145

Василів, ф. 129

Ведмежа голова (Отепя), ф. 212

Верещин, м. 125

Верещиця, р. 128

Витичів, м. 46, 66–68, 234, 251

Витачев, с. 66, 234

Вишгород, Вишгородське князівство 75, 88, 89

Візантія, Візантійська імперія 25, 48, 117

Вірменія Кілікійська 111

Владимир (на р. Клязьмі), Владимиро-Суздальська земля, Владимиро-Суздальське князівство 19, 23, 38, 41, 42, 52, 83, 86, 201

Волга 25, 145, 161

Волинь, Волинське князівство, Волинська земля 19, 22, 42–44, 48, 49, 71, 87, 98, 125, 126, 130–132, 135, 138, 150, 151, 152, 163, 165, 168, 170, 174, 178, 180, 186

Волинь Західна 48

Волинь Східна 45, 71, 172, 174, 181

Володимир (на р. Луга) 33, 43, 46, 58, 65, 114, 201, 203

Волхов, р. 41, 63, 80, 100, 107, 108

Воля Угрусська, с. 119

Востра, р. 73

Г

Галицько-Волинська держава, Галицько-Волинське князівство 14, 33, 40, 45, 48, 75, 96

Галиця, у. 129

Галич, Галицька земля, Галицьке князівство, Галичина 12, 14, 15, 17–22, 30, 37, 39, 42, 45–48, 50, 52–55, 63, 65, 71, 75, 77, 87, 90, 92–102, 104, 107–110, 112–115, 118, 120–125, 127, 128, 130, 137, 142, 147, 151, 156, 163, 166–168, 170–175, 178–180, 184, 186, 191, 203, 216, 242, 243, 251, 252

Галичина Західна 48, 49, 51, 56–59, 126

Германія 56

Городок, м. 128

Д

Дамаск 111

Двіна Західна 78

Дніпро 7, 41, 44, 45, 62, 66–68, 73, 89, 147, 150, 153, 155, 157, 158, 160, 171

Дністер 12, 35, 45, 56, 115, 116, 118, 121, 128, 129, 150, 163, 171, 251

Добруджа 117

Дон 25, 120, 148

Доростол, м. 116

Дунай 73, 115–117, 121, 145

Е

Естонія 86, 87, 242

Є

Європа 56, 143

Європа Західна 143, 195

Європа Східна 8, 15, 25, 26, 29, 32, 34, 35, 38, 39, 45, 74, 120, 140, 143–145, 161, 162, 235

Європа Центральна 145, 235

Європа Центрально-Східна 48

Єгипет 111

Єрусалим, Єрусалимське королівство 111

Ж

Жидачівський район 128

З

Забужжя 120, 125

Загреб 137

Закарпаття 35

Заруб, м. 150

Зарубінці, с. 150

Збруч, р. 45, 117, 205

Звенигород, Звенигородська волость, Звенигородське князівство 46, 54–56, 115, 172, 243

Зубр, р. 128

І

Івано-Франківська область 14, 15, 251

Іділ, р. 145

Індія 146

Італія 56

К

Кавказ, Кавказький хребет, Кавказькі гори 140, 144, 145

Калка, р. 7, 9, 12, 19, 22, 23, 140, 141, 151–160, 184, 184, 231, 233, 235, 242, 252

Кам'янець-Волинський, м. 72

Канів 70, 149

Канлін, кр. 145

Каракорум, м. 90

Карпати 25, 120, 145

Каспійське море 145

Каюта, р. 129

Керченська затока 146

Кешимір, кр. 145

Київ 13, 18, 23, 25, 26, 28, 29, 36, 42, 43, 53, 54, 57, 61, 62, 66, 67, 69, 70, 75–79, 84, 88–91, 99, 101, 104, 108, 110, 145, 148, 161, 164, 165, 167, 182, 234, 242, 251, 252

Київська земля, Київщина 28, 71, 87, 110, 131, 150, 161, 175

Київська область 66, 74, 252

Кипчаут, кр. 145

Китай 11, 140

Ківамен-Кермен, м. 145

Комов 125

Константинополь (Царгород) 66, 75, 151

Корсунь, м. 70

Краків, Краківська земля 58–60, 94, 125, 126, 186

Крем'янець, м. 171–173, 238, 252

Кривавий брід 128

Крилос, с. 15

Крим 144–146

Кучелмин, м. 128, 129

Л

Липиця, р. 105, 107, 252

Лімниця, р. 12

Луг, р. 43

Луцьк 43, 88, 172, 179

Львівська область 128

Любачев 58, 59, 100, 126

Любеч 46

Любомльський район 120

М

Мазовія, Мазовецьке князівство 132, 163

Мала Польща, Малопольське князівство 163

Манкерман, м. 75

Мачжарат, кр. 145

Миколаївський район 128

Монастирбок, с. 150

Монгольська держава, Монгольська імперія 140, 143, 145

Мон-Фарон, ф. 111

Москва 34, 38

Н

Наблус, ф. 111

Наджуван, м. 145

Никомидія, м. 13

Новгород Великий, Новгородська земля 8, 11, 17–20, 22, 22, 34, 41, 42, 52, 63, 75, 69, 79–87, 90, 91, 94, 96, 99–103, 106–109, 127, 130–132, 170, 173, 211, 242, 251

Новгород Святополчський, м. 158, 160, 234

Новоутрузьке, с. 120

О

Обухівський район 66, 234

Овруцьке князівство 67

Ольшаниця, с. 74

Оросут, кр. 145

П

Палестина 111

Перемиль, м. 72, 167

Перемишль, Перемишльське князівство 45, 46, 55, 56, 58, 59, 100, 115, 126, 127, 135, 138, 163, 169, 170, 216
Пересопниця, м. 179
Переяслав-Заліський 90, 105
Переяслав (південний), Переяславське князівство 90, 93, 119
Переяслав-Хмельницький 90
Поволжя 144
Поділля, Подільське князівство 45, 119
Подоння 144
Польща 22, 77, 99, 132, 138, 163
Пониззя 45, 115, 118, 121, 128, 163, 175–177, 179, 180, 205, 252
Поросся 68, 73
Приазов'я 141
Прибалтика 8, 11, 84, 87, 184
Придніпров'я, Придніпров'я Середнє 8, 38, 42, 45, 48, 52, 75, 78, 79, 127, 164
Придністров'я Середнє 118
Прикарпаття 20, 21, 23, 44, 48, 53, 54, 57, 58, 77, 95, 97, 114, 126, 163, 165, 168, 179, 180, 243
Причорномор'я Північне 130
Прут 46, 115, 116, 121, 150
Псков, Псковська земля 52, 106

Р
Рарал (Лалат), кр. 145
Рига 87
Рогізне, с. 128
Рогожин, м. 128
Рокитнянський район 78
Ростов 41, 102
Рось, р. 73
Русь Західна 19

Русь Південна 17, 18, 32, 42, 47, 48, 62, 74, 120, 161, 164, 184, 186
Русь Південно-Західна 8, 15, 20, 22, 23, 42, 47, 48, 52, 57, 59, 91, 99, 121, 124, 127, 139, 163, 165, 180, 186
Русь Північна 66, 122
Русь Північно-Східна 52
Русь Ростово-Суздальська (Владимиро-Суздальська) 41, 242
Рязань, Рязанське князівство 83, 90

С
Сава, р. 55
Санок, р. 115
Сан, р. 45
Сасут, кр. 145
Семиграддя 162
Серет 117, 205
Серкесут, кр. 145
Сині Води, р. 119
Сирія 111
Смоленськ, Смоленське князівство 69, 88, 89, 101, 104
Смотрич, р. 205
Смоч, р. 43
Сокирянський район 129
Спіш (Сепеш), ф. 94, 95, 126, 206, 252
Стайки с. 234
Стир, р. 72
Столі, м. 125
Суздаль, Суздальська земля, Суздальське князівство 17, 38, 80, 82, 83, 102, 103, 105
Сула р. 73
Супой, р. 73
Сутейськ, м. 43

Т
Твер, м. 81, 82
Теребовля, Теребовльське князівство 46, 54, 116, 118, 171
Тихомаль, м. 171
Тмутараканське князівство 117
Торжок 69, 80, 81, 91, 103, 105, 109, 251
Торопа, р. 78
Торопець, Торопецьке князівство 60, 78–81, 84, 105, 242
Торчеськ, Торчеське князівство 21, 60, 70, 72–74, 78, 89, 131, 133, 176, 177, 242
Треполь, Трепольське князівство 60, 66, 68, 70, 72, 77
Трипілля, с. 66, 149, 252
Тростянець, м. 128
Трубіж, р. 73, 149

У
Угорщина, Королівство Угорщина 22, 48, 56–59, 73, 92, 96, 99, 101, 113, 114, 135–137, 145, 161, 162, 168–170, 175, 186
Угровеськ, Угровеська волость 119, 120, 125
Удай, р. 39, 118, 120
Україна («Україна») 8, 37, 38, 118–120, 126, 151
Улус Джучі, Золота Орда 143, 158
Ущиця, ф. 129, 205

Ф
Франція 56

Х
Хмелів, м. 129
Холм 119, 120
Хорватія 59, 168, 169
Хорезм 145
Хотин, ф. 35, 129, 251

Ч
Червен, Червенська земля 43, 45, 139, 167
Черн, ф. 129
Чернівецька область 129
Чернігів 88, 148, 149, 165, 234
Чернігівська земля 150, 179
Чирчик, р. 129
Чорне море 25, 45, 158
Чорторийськ, м. 177, 180

Ш
Шайо, р. 136
Шарки, с. 74
Шевченкове, с. 12, 251

Ю
Юр'їв Польський, м. 105

Я
Ярослав, м. 136, 182

Наукове видання

Головко Олександр Борисович

КНЯЗЬ МСТИСЛАВ МСТИСЛАВИЧ «УДАТНИЙ»
І ЙОГО ДОБА

Редактор Алла Панькова
Комп'ютерне верстання
і обкладинка Уляна Зарицька

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 15,86.
Тираж 500 пр. Зам. № 731.

Видавництво «Аксиома»,
пров. Північний, 5, м. Кам'янець-Подільський, 32300.
Тел.: (03849) 4 06 01, тел./факс: (03849) 3 90 06.
E-mail: aksiomaprint@ukr.net

Друк ПП «Аксиома».
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1808 від 26.05.2004 р.

ГОЛОВКО Олександр Борисович

Народився 22 жовтня 1952 р. у м. Харків. В 1975 р. закінчив історичний факультет Харківського державного університету, а в 1983 р. – аспірантуру Інституту історії АН України. У 1984 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук «Політичні відносини Русі і Польщі (X – перша третина XIII ст.)», а в 2006 р. – дисертацію на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук «Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX – перша половина XIII ст.)». Автор трьох монографій «Давня Русь і Польща в політичних взаємовідносинах X – першої третини XIII ст.» (Київ, 1988), «Князь Роман Мстиславич і його доба» (Київ, 2001), «Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя» (Київ, 2006), а також близько 200 наукових статей, рецензій, розділів колективних монографій.

Наукові інтереси автора – закономірності державного та політичного розвитку середньовічного суспільства, міжнародні відносини та етнополітичні процеси в добу середньовіччя, ідеологія середньовічного світу.

ISBN 978-966-496-402-6

9 789664 964026